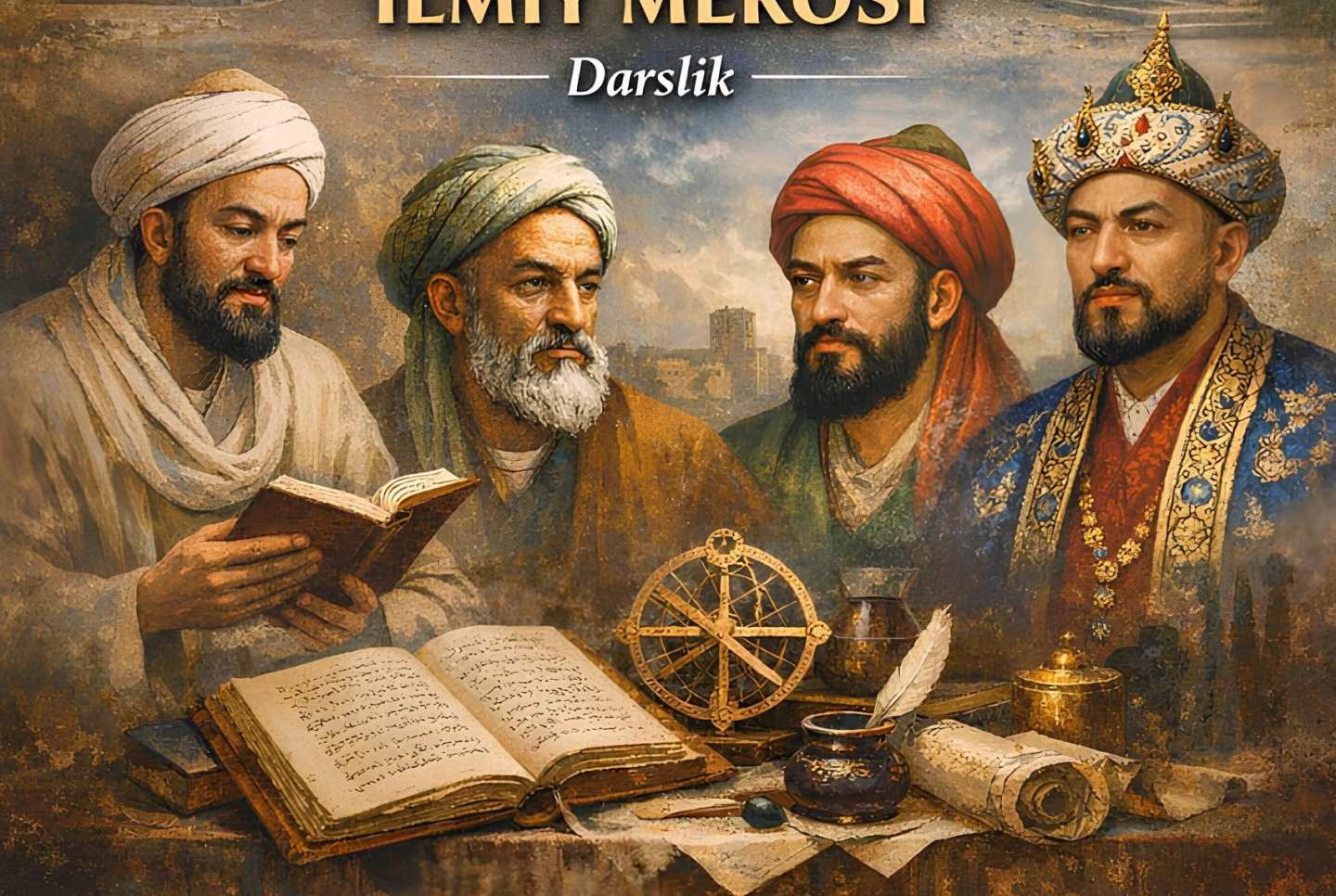
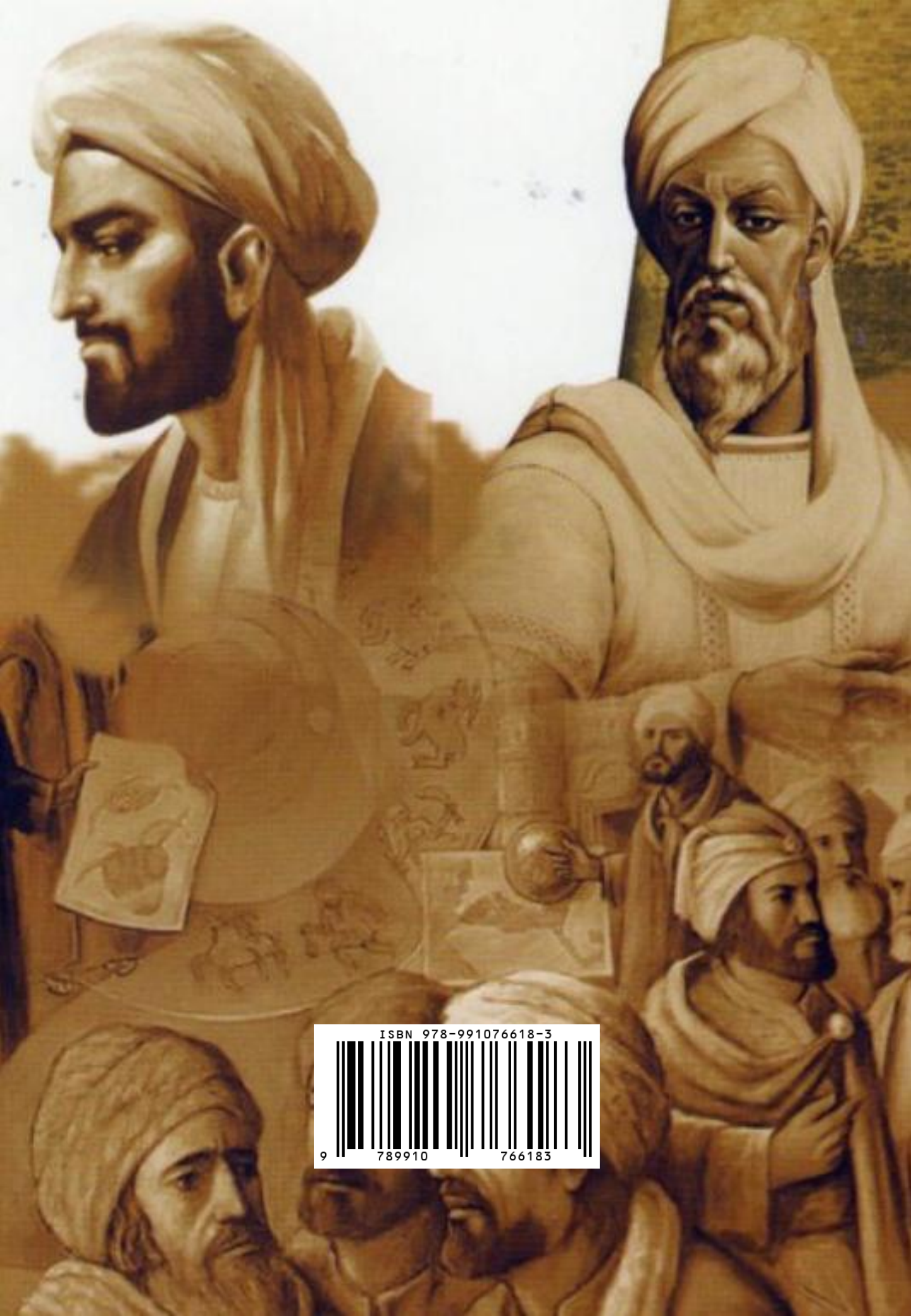

Y.Yu. Isomiddinov
D.X. Axmadov

SHARQ ALLOMALARINING ILMIY MEROSI

Darslik

ISBN 978-991076618-3

9

789910

766183

**ISOMIDDINOV YO‘LDOSH YUSUBBOYEVICH
AXMADOV DOVUDXON XABIBULLOYEVICH**

SHARQ ALLOMALARINING ILMIY MEROSI

DARSLIK

Ushbu darslik Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2026-yil
9-fevraldagi 252974535-sonli ma’lumotnomasiga asosan nashrga
ruxsat berildi.

**“KAMOLOT” nashriyoti
BUXORO - 2026**

UO‘K: 001(5)(091)

KBK: 72.3(5)

I85

Isomiddinov Yo‘ldosh Yusubboyevich, Axmadov Dovudxon Xabibulloyevich. Sharq allomalarining ilmiy merosi. / [Matn]: Darslik / I.Y. Yo‘ldosh, D.X. Axmadov - Buxoro : “BUXORO DETERMINANTI”MCHJning Kamolot nashriyoti, 2026. - 176 b.

Ushbu darslik 60220300 – “Tarix” ta’lim yo‘nalishida o‘qitiladigan Sharq allomalarining merosi fani dasturi asosida tayyorlangan bo‘lib, unda xalqimizning boy ma’naviy merosi, jahon ilm-fani va madaniyati taraqqiyotiga beqiyos hissa qo‘shgan buyuk alloma va mutafakkir bobolarimizning hayoti hamda ilmiy-ijodiy faoliyati ilmiy asosda yoritilgan. Darslikning asosiy maqsadi talabalarda tarixiy tafakkur, milliy o‘zlikni anglash va ma’naviy qadriyatlarga hurmat tuyg‘ularini shakllantirishdan iborat.

Mazkur darslikda Sharq va jahon sivilizatsiyasi rivojida muhim o‘rin tutgan allomalarning ilmiy merosi, ularning asarlari, ilgari surgan g‘oyalari va tarixiy ahamiyati tizimli ravishda tahlil qilingan. Shuningdek, mustaqillik yillarida buyuk ajdodlarimiz nomini tiklash, ularning ilmiy-ma’naviy merosini o‘rganish, abadiy maskanlarini obod etish va ziyoratgoh sifatida e‘zozlash borasida amalga oshirilgan ishlar yoritilgan hamda bu yo‘nalishdagi dolzarb vazifalarga alohida e’tibor qaratilgan.

Darslik mazmuni talabalarning nazariy bilimlarini mustahkamlash bilan birga, ularni mustaqil fikrlashga, tarixiy manbalarni tahlil qilishga va ilmiy xulosalar chiqarishga yo‘naltiradi. Unda mavzular mantiqiy izchillikda bayon etilib, ta’lim jarayonida samarali foydalanish uchun zarur bo‘lgan ilmiy-uslubiy yondashuvlar qo‘llanilgan.

Mazkur qo‘llanma oliy ta’lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar, ilmiy izlanuvchilar, pedagoglar hamda keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan bo‘lib, ularning ma’naviy dunyoqarashini boyitish, milliy g‘urur va tarixiy iftixor tuyg‘ularini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Taqrizchilar:

D.B. Rasulova - Samarqand davlat pedagogika instituti tarix kafedrası dotsenti

F.A. Narmanov - Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti

ISBN: 978-9910-766-18-3

© “KAMOLOT” nashriyoti

© Isomiddinov Yo‘ldosh Yusubboyevich

© Axmadov Dovudxon Xabibulloyevich

MUNDARIJA

Kirish	4
1-mavzu: Sharq allomalari ilmiy merosi fanining maqsad va vazifalari	8
2-mavzu: Muso al – Xorazmiy, Abu Abdulloh al Xorazmiy, Ahmad al – Fargʻoniy va Ahmad al Marvaziylarning hayoti va faoliyatlari	17
3-mavzu Imom al-Buxoriy va Abu Iso Muhammad at Termiziylarning hayoti va ilmiy merosi	29
4-mavzu: Abu Nasr Forobiy oʻrta asrning buyuk qomusiy olimi	42
5-mavzu: Abu Mansur al-Moturudiy – buyuk kalom imomi va fiqh allomasi. Qaffol ash-Shoshiy Oʻrta Osiyolik buyuk alloma	60
6-mavzu: Abu Ali ibn Sino (980 – 1037) – Oʻrta Osiyolik buyuk ensiklopedist alloma	70
7-mavzu: Abu Rayhon Beruniy (973 – 1048) - Xorazm Maʼmun Akademiyasining raisi	80
8-mavzu: Abu al-Muʼin an-Nasafiy, Maxmud az-Zamaxshariy va Burxonuddin al-Margʻinoniylarning ilmiy merosi	91
9-mavzu. Mirzo Ulugʻbek, Ali Qushchining, Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburning hayoti va faoliyati	102
10-mavzu: Xoʻja Ahror Valiy, Bahouddin Naqshband va Yusuf Xos Hojiblarning Hayoti va Ilmiy-Maʼnaviy Merosi	119
11-mavzu: Jaloliddin Rumiy, Abdurahmon Jomiy, Zahiriddin Muhammad Boburning va Alisher Navoiyning tasavvufiy qarashlari va adabiy merosi	136
12-mavzu: Jadidchilik Harakati va XX asr boshidagi oʻzbek maʼrifatparvarlari: Abdurauf Fitrat, Mahmudxoʻja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonovning maʼnaviy-maʼrifiy faoliyati	152
Glossariy	168
Foydalanilgan adabiyotlar	171

KIRISH

“Hamma o‘z tarixini ulug‘laydi. Lekin bizning mamlakatimizdagidek boy tarix, bobolarimizdek buyuk allomalar hech qayerda yo‘q. Bu merosni chuqur o‘rganishimiz, xalqimizga, dunyoga yetkaza bilishimiz kerak. Bu markazga kelgan odam tariximiz haqida to‘la tasavvurga ega bo‘lishi, katta ma‘naviyat olib ketishi zarur”.

Shavkat Mirziyoyev

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so‘ng mamlakatimizda milliy tarixni xolisona o‘rganish, ajdodlarimizning boy merosini ilmiy asosda tadqiq etish, milliy o‘zligini qayta tiklash jarayonlari yangi bosqichga ko‘tarildi. Avvallari mafkuraviy cheklovlar sababli e‘tibordan chetda qolgan, noto‘g‘ri talqin qilingan yoki biryoqlama yoritilgan ko‘plab tarixiy sahifalar qayta ochildi. Mustaqillik davri xalqning o‘z tarixiga bo‘lgan munosabatini tubdan o‘zgartirdi, milliy g‘urur, milliy o‘zlik, tarixiy xotira, ma‘naviy tiklanish jarayonlari jadallashdi. Bu imkoniyatlar nafaqat tarixchilar, balki pedagoglar, yoshlar, keng jamoatchilik oldida ham yangi vazifalarni o‘rtaga qo‘ydi.

Davlat rahbarlarining tashabbuslari bilan ajdodlarimiz merosini o‘rganish, uni ta‘lim jarayoniga tatbiq etish zamon talabi darajasiga ko‘tarildi. Islom Karimovning “Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q” degan fikrlari, Shavkat Mirziyoyevning allomalarning merosiga oid takror-takror aytgan fikrlari milliy merosning bugungi jamiyat taraqqiyotidagi o‘rnini belgilab berdi. Bugungi ta‘lim jarayonida Sharq allomalari merosi nafaqat tarixiy bilim, balki ma‘naviyat, axloq, tarbiya, ilmiy fikrlash madaniyatini shakllantirishning asosiy manbalaridan biri sifatida qaralmoqda.

Markaziy Osiyo qadimdan sivilizatsiya o‘chog‘i bo‘lib, jahon ilm-fan va madaniyatining rivojlanishiga beqiyos hissa qo‘shgan allomalar maskani sanaladi. Bu zamin Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Muhammad Xorazmiy, Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy, Burhoniddin Marg‘inoniy, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Moturidiy kabi buyuk mutafakkirlarni yetishtirgan. Ularning har biri insoniyat taraqqiyotining muayyan bir bosqichida muhim ilmiy-metodik

o'rin egallagan. Masalan, Al-Xorazmiyning matematikaga qo'shgan hissasi natijasida algebra fani shakllangan, Ibn Sinoning "Tib qonunlari" esa ming yillik davomida Yevropa tibbiyot maktablarining asosiy qo'llanmasi bo'lib kelgan. Beruniyning astronomiya, geodeziya, mineralogiya, tarixshunoslik sohalarida yaratilgan asarlari bugungi kunda ham o'z ilmiy ahamiyatini yo'qotmagan.

Sharq allomalarining merosi ko'p qirrali va sermazmundir. Ular nafaqat ilm-fan sohasida, balki axloq, ta'lim, jamiyat boshqaruvi, inson ruhiyati, din va huquqiy masalalarda ham o'z davridan ancha ilg'or fikrlar bildirgan. Ularning asarlarida ilm-fan bilan dinning uyg'unligi, inson komilligini ta'minlash, jamiyatni adolat asosida boshqarish, ilmni eng oliy qadriyat sifatida e'zozlash kabi g'oyalar mujassamdir. Bu merosni o'rganish bugungi zamon uchun ham nihoyatda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilm-fan va din uyg'unligi Sharq tafakkurining o'ziga xos jihatidir. Sharq mutafakkirlari ilmni haqiqatga eltuvchi nur, diniy qadriyatlarni esa axloqiy poklik va ma'naviy yetuklik mezoni sifatida talqin qilganlar. Ular uchun ilm - insonni zulmatdan olib chiqadigan nur, din - insonning ruhiy kamolotini ta'minlaydigan kuch, axloq - komil insonning asosiy bezagi sanalgan. Shu bois, Sharq mutafakkirlari ilm-fan bilan ma'naviyatni ajratmagan, balki ular o'rtasida uyg'unlik yaratganlar. Bu uyg'unlik jamiyat taraqqiyotini tezlashtirgan, ijtimoiy munosabatlarda barqarorlik va totuvlikni ta'minlagan.

Biroq tarixiy jarayonlar shuni ko'rsatadiki, ayrim davrlarda ilm-fan rivojining sustlashuvi, diniy aqidaparastlikning kuchayishi jamiyat taraqqiyotiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Bu holat bugungi kunda ham yoshlarni ilmiy asoslangan dunyoqarashga, tanqidiy fikrlashga, tarixiy merosni to'g'ri talqin qilishga o'rgatish zarurligini ko'rsatadi. Ayniqsa globallashuv davrida milliy qadriyatlarni asrab-avaylash, yosh avlodning ma'naviy immunitetini mustahkamlash davlat siyosatining muhim vazifalaridan biridir.

Mustaqillikning yillarida milliy o'zlikni tiklash jarayonida madaniy merosning o'rni alohida e'tirof etildi. Ajdodlar merosi yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini boyitishda, ularda vatanparvarlik, milliy iftixor, o'zlikni anglash tuyg'ularini shakllantirishda asosiy manba bo'lib xizmat qilmoqda. Ajdodlarimizning ilmiy va ma'naviy merosini puxta o'rgangan yoshlar boshqalar ta'siriga tushib qolmaydi, mustahkam

hayotiy pozitsiyaga, sog'lom dunyoqarashga ega bo'ladi. Bu jarayon bugungi ta'limning strategik vazifalaridan biri sanaladi.

Sharq allomalarining ilmiy merosi o'quv jarayonida ham muhim metodik ahamiyatga ega. Ularning asarlarida ta'lim-tarbiya jarayonining mohiyati, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabat, ta'lim mazmunining hayot bilan bog'liqligi, insonning aqliy va ma'naviy kamoloti haqida qimmatli fikrlar bayon etilgan. Bu g'oyalar bugungi ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, ijodiy fikrlash kabi tamoyillar bilan uyg'unlashadi.

Talabalar Sharq allomalarining ilmiy merosi bilan tanishar ekan, ularda: ilmga chanqoqlik, fikrlash kengligi, ijodkorlik, ma'naviy boylik, vatanparvarlik, ezgulik va adolat tuyg'ulari yanada mustahkam shakllanadi. Bu esa ularning shaxs sifatida kamol topishida muhim omil hisoblanadi.

Bugungi globalashuv sharoitida yoshlar ko'plab axborot oqimlari ta'sirida qolmoqda. Bu axborotlarning bir qismi foydali bo'lsa-da, katta qismi yoshlarning ongiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli Sharq allomalari merosini chuqur o'rganish yoshlar ongida ma'naviy immunitetni mustahkamlaydi, ularga to'g'ri yo'lni ko'rsatadi, fikrlash madaniyatini boyitadi. Bu jarayon yoshlarni o'z xalqiga sodiq, milliy qadriyatlarga hurmat bilan qaraydigan, vatanga muhabbat bilan xizmat qiladigan insonlar sifatida tarbiyalaydi.

Mazkur o'quv qo'llanma Sharq allomalarining ilmiy merosini o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, talabalarga ushbu merosning mazmuni, mohiyati, tarixiy ahamiyati haqida chuqur bilimlar berishni maqsad qiladi. Qo'llanma orqali talabalarda ilmiy-tahliliy fikrlash, mustaqil izlanish, ma'naviy qadriyatlarga ongli munosabat, ajdodlar merosiga hurmat, o'zlikni anglash kabi fazilatlar shakllanadi.

Qo'llanma o'quv jarayoni uchun moslashtirilgan bo'lib, mavzular tizimli ravishda yoritilgan, har bir bob o'zaro mantiqiy bog'langan. Mavzular yakunida berilgan nazorat savollari, topshiriqlar va testlar talabalarning mavzuni chuqur o'zlashtirishiga, mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Qo'llanmani tayyorlash jarayonida tarixiy manbalar, Sharq mutafakkirlarining asarlari, ilmiy tadqiqotlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidentlarining ma'naviyatga oid nutqlaridan "Sharq allomalarining ilmiy merosi" faniga oid asosiy manba sifatida foydalanildi.

Sharq allomalarining ilmiy merosi – bu faqat o‘tmishning yodgorligi emas. Bu meros bugungi kunda ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan, balki zamonaviy ta’lim, ma’naviy tarbiya, ilmiy izlanishlar uchun mustahkam nazariy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Ajdodlarimizning merosini o‘rganish orqali biz nafaqat o‘tmishga nazar tashlaymiz, balki kelajak taraqqiyotining yo‘nalishlarini ham belgilaymiz.

1-MAVZU. SHARQ ALLOMALARI ILMIY MEROSI FANINING MAQSAD VA VAZIFALARI

Reja

1. Fanning predmeti, maqsad va vazifalari
2. O'rta Osiyo allomalarining faoliyati va ularning ilmiy merosining jamiyat hayotidagi o'rni
3. Sharq allomalari ilmiy merosining ilmiy madaniyatlar rivojiga qo'shgan hissasi

Tayanch so'z va iboralar: madaniyat, sivilizatsiya, Movarounnahr, Xuroson, O'rta Osiyo, Turkiston, Markaziy Osiyo, "Musulmon Renessansi", Chag'oniyon, So'g'diyona, Marg'iyona, Parkana, Baqtriya.

1. Fanning predmeti, maqsad va vazifalari. Sharq allomalari ilmiy merosi fani - insoniyat tamadduni tarixida muhim o'rin tutgan Markaziy Osiyo mutafakkirlarining boy ilmiy-ma'naviy merosini kompleks ilmiy yondashuv asosida o'rganishga qaratilgan mustaqil fan hisoblanadi. Bu fan nafaqat allomalar hayoti va ularning ilmiy faoliyatini yoritadi, balki ularning ilmiy g'oyalarining shakllanish sharoitlari, ilmiy maktablarning paydo bo'lishi, ilmiy an'analarning rivojlanishi va ularning jahon madaniy taraqqiyotiga ko'rsatgan ta'sirini ham chuqur tahlil qiladi.

Fanning predmeti - Sharq mutafakkirlarining ilmiy merosi, ularning asarlarida aks etgan ilmiy, falsafiy, diniy, adabiy va tabiiy-ilmiy qarashlar majmui, shuningdek, ushbu merosning tarixiy shakllanish jarayonlari va uning sivilizatsion ahamiyatidir.

Fanning obyekti - Markaziy Osiyoda yashab ijod qilgan allomalar (Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Ulug'bek, Marg'inoniy, Moturidiy va boshqalar)ning hayoti, ilmiy qarashlari, ular yaratgan ilmiy maktablar, tarixiy manbalar, ilmiy risolalar, qo'lyozmalar va ular faoliyat ko'rsatgan madaniy muhitdir.

Fanning to'g'ri belgilangan predmeti va obyekti ilmiy tadqiqotning muvaffaqiyati uchun asosiy metodologik omildir. Predmetning noto'g'ri tanlanishi ilmiy izlanishning noaniqlashuviga, maqsadlarning chalkashlanishiga olib keladi, chunki har qanday fan o'zining tadqiqot maydoni aniq belgilangandagina samarali rivojlanadi.

Sharq allomalari ilmiy merosi fani quyidagi ilmiy xususiyatlar bilan ajralib turadi:

Birinchidan, fan Sharq uyg'onish davrlari, madaniy-ma'naviy jarayonlar, ilmiy maktablar va mutafakkirlar faoliyatiga tarixiy nuqtai nazardan yondashadi. Tarixiylik tamoyili fan mazmunining asosini tashkil etadi, chunki allomalar merosi o'z davri bilan uzviy bog'liq holda shakllangan.

Ikkinchidan, bu fan boshqa ko'plab ijtimoiy-gumanitar fanlarga nisbatan aniqroq manbashunoslik metodlariga tayanadi. Unda xronologik ketma-ketlik, dalillarning ilmiy ishonchliligi, tarixiy mantiq, matematik aniqlik, hodisalarni davr oralig'i asosida tahlil qilish muhim o'rin tutadi. Fan voqea va jarayonlarni izchil, tizimli va ilmiy asoslangan tarzda o'rganishni talab qiladi.

Uchinchidan, Sharq allomalari ilmiy merosi fani ko'p tarmoqli va ko'p qirrali tadqiqot obyekti bilan ajraladi. Uning doirasiga tarix, falsafa, adabiyot, ilohiyot, huquqshunoslik, tibbiyot, matematika, astronomiya, tilshunoslik kabi ko'plab ilmiy sohalar kiradi. Chunki Markaziy Osiyo allomalari deyarli barcha ilmiy yo'nalishlarda yirik asarlar yaratganlar va ularning faoliyatini bir yo'nalish doirasida baholash mumkin emas.

Sharq allomalari ilmiy merosi fanining **o'rganish obyekti** - bu mutafakkirlar qoldirgan tarixiy qo'lyozmalar, ilmiy risolalar, asarlar, madrasalar faoliyati, ilmiy maktablar va ular shakllangan madaniy-iqtisodiy muhitdir. Obyektning o'ziga xosligi - u aniq tarixiy davrlar, makonlar, sivilizatsiyalar va madaniy muhit bilan uzviy bog'liqdir.

Shu sabab, fan **maqsadi** - talabalarda Sharq allomalari ilmiy merosini chuqur tushunish, ilmiy tafakkur tarixini anglash, Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining jahon ilmiy-madaniy jarayonlariga qo'shgan hissasini baholash, zamonaviy ilm-fan rivoji bilan bog'lash ko'nikmalarini shakllantirishdan iboratdir.

“Sharq allomalari ilmiy merosi” fanining maqsad va vazifalari Sharq mutafakkirlarining ilmiy-falsafiy qarashlari, ma'naviy-axloqiy g'oyalari hamda ularning jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo'shgan hissasini o'rganishga oid manbalar asosida belgilangan¹.

Fanning **vazifalari** esa quyidagilardan iborat:

- Markaziy Osiyo allomalari faoliyatini tarixiy manbalar asosida tahlil qilish;

¹ Xayrullayev M., Sharq falsafasi tarixi. - Toshkent: Fan, 1994 y, 12-18 b

- ilmiy maktablar shakllanishi va rivojlanishining asosiy qonuniyatlarini ochib berish;

- allomalar ilmiy merosining falsafiy, ma'naviy, axloqiy va ilmiy asoslarini yoritish;

- ilmiy merosning zamonaviy fan va ta'lim jarayoniga integratsiyalashuvini asoslash;

- talabalarda tarixiy xotira, ilmiy dunyoqarash, mustaqil fikrlash, ma'naviy yetuklikni shakllantirish.

Sharq allomalari ilmiy merosi fani - bu nafaqat tarixiy bilimlarni beruvchi, balki yoshlarning ma'naviy dunyosini boyituvchi, milliy o'zlikni mustahkamlovchi, Sharq sivilizatsiyasining ilmiy yutuqlarini zamonaviy davr bilan bog'lovchi muhim ilmiy fan hisoblanadi.

Fan ijtimoiy-gumanitar fanlari bilan mushtarak o'zaro ta'sir va uzviy aloqada rivojlanadi. Chunki Sharq allomalari ilmiy merosini puxta o'rganish uchun nafaqat tarixiy jarayonlarni, balki falsafiy qarashlar, diniy-axloqiy tamoyillar, adabiy an'analar, tilshunoslik asoslari, antropologik yondashuvlar, ijtimoiy hamda siyosiy sharoitlarni ham chuqur bilish talab qilinadi. Shu bois, tarixchi olim ham falsafa tarixini, ham ilohiyot ilmini, ham adabiyot va madaniyatshunoslikni yetarli darajada bilishi lozim. Mazkur fan aynan shu ko'p tarmoqli yondashuvni talab qiladigan integrativ ilmiy yo'nalishdir.

Sharq allomalari ilmiy merosi fanining metodologik asoslari - bu ilmiy haqiqatni ochish va uni ilmiy jamoatchilikka to'g'ri yetkazish uchun qo'llaniladigan ilmiy-uslubiy tamoyillar tizimidir. Mazkur tamoyillar quyidagilardan iborat:

- **Ilmiy xolislik (obyektivlik)** - allomalar faoliyatini tarixiy manbalar asosida, tarafkashsiz, siyosiy yoki mafkuraviy ta'sirlarsiz tahlil qilish;

- **Tarixiy-tahliliy yondashuv** - hodisa va jarayonlarni tarixiy mantiq, davriy ketma-ketlik, tarixiy shart-sharoitlar bilan bog'liq holda o'rganish;

- **Mantiqiy-uzviylik** - g'oyalar o'rtasidagi ichki bog'liqlik, ketma-ket rivojlanish jarayonini aniqlash;

- **Vorislik va izchillik tamoyili** - ilmiy an'analar avloddan-avlodga qanday o'tganini, allomalar merosining qaysi jihatlari keyingi davrlarda davom etganini ko'rsatish;

- **Xronologik izchillik** - tarixiy voqealarni vaqt bo'yicha aniq tartibda o'rganish;

- **G'oyaviylik va vatanparvarlik** - allomalar merosini milliy ong va ma'naviyatni yuksaltirish nuqtai nazaridan tahlil qilish;

- **Halollik va xolislik** -tarixiy haqiqatni buzmasdan, ilmiy etikaga mos ravishda ishlash;

- **Qiyoslash va kuzatish** -tarixiy jarayonlarni boshqa hududlar tajribasi bilan solishtirish, o'xshashlik va farqlarni aniqlash;

- **Umumlashtirish** -manbalardan olingan dalillar asosida umumiy ilmiy xulosalar chiqarish;

- **Munozara va isbotlash** -ilmiy fikrlar to'qnashuvi orqali haqiqatni aniqlash, ilmiy dalillarni mantiqan asoslash.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, Markaziy Osiyo allomalarining ilmiy merosi millat va Vatan taraqqiyotida beqiyos o'rin tutadi. Ularning ilmiy-falsafiy qarashlari, asos solgan ilmiy maktablari, yaratgan asarlari nafaqat Sharqda, balki dunyo sivilizatsiyasi taraqqiyotida ham muhim o'rin egallagan.

Markaziy Osiyoning tabiiy-geografik muhitining ilmiy taraqqiyotga ta'siri. Sirdaryo va Amudaryo oralig'idagi hudud -qadimgi davrlardayoq insoniyat taraqqiyoti uchun eng qulay sharoitga ega bo'lgan mintaqalardan biridir. Uning sersuv vodiylari, unumdor yerlari, ko'm-ko'k qirlari, o'rmonlar, tog'lar va yer osti boyliklari qadimgi jamiyatlar uchun dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik va savdo-sotiqning rivojiga zamin yaratgan.

Shu sababli bu hudud tarixda **Movarounnahr, Turkiston, O'rta Osiyo, Markaziy Osiyo** kabi nomlar bilan mashhur bo'lib, miloddan avvaldan boshlab iqtisodiy, madaniy va siyosiy jihatdan taraqqiy etgan yirik sivilizatsiyalar makoniga aylangan.

Hududning boy tabiiy resurslari va strategik joylashuvi uni ko'plab tashqi kuchlar uchun jozibador qilgan. Ahmoniylar imperiyasi, Iskandar Zulqarnayn qo'shinlari, ko'chmanchi qabilalar, turli sulolalar o'rtasidagi kurashlar aynan shu hudud uchun bo'lgan.

Qadimgi davlatchilik va diniy manbalar shakllanishi. Olimlarning fikricha, zardushtiylikning shakllanish jarayoni aynan Markaziy Osiyo, xususan Xorazm bilan bog'liq. Uning muqaddas kitobi "**Avesto**" ham shu hududda yaratilgani ilmiy jihatdan asoslangan. Shuningdek, eramizdan avvalgi VIII–VII asrlarda "Katta Xorazm", "Baqtriya podsholigi" kabi davlatlarning mavjudligi hududning qadimgi siyosiy tizimga ega bo'lganini ko'rsatadi.

Amudaryo bo'yidagi qadimiy qo'rg'onlar, arxeologik qazishmalardan topilgan buyumlar, sopol idishlar, metall buyumlar, qadimgi devoriy tasvirlar -bu hududda yuqori darajadagi shahar madaniyati mavjud bo'lganini tasdiqlaydi.

Islom sivilizatsiyasining kirib kelishi va madaniy muhitning o'zgarishi. VII asrda Arabiston yarimorolida vujudga kelgan islom dini qisqa vaqt ichida jadal rivojlanib, VIII asr boshlariga kelib Movarounnahrni ham o'z ichiga oldi. Qutayba ibn Muslim qo'shinlarining kirib kelishi bilan hududda siyosiy tuzum, diniy tizim, til va yozuv tubdan o'zgardi.

Islom dini zardushtiylik, buddaviylik va mahalliy e'tiqodlarning o'rnini egallay boshladi. Arab tili butun ilm-fan va davlat boshqaruvi tiliga aylandi. Shu tariqa Sharq sivilizatsiyasining yangi bosqichi -islom uyg'onish davri shakllandi.

Bu jarayon mahalliy madaniyatni butunlay yo'q qilmagan bo'lsa-da, uning rivoj yo'nalishini tubdan o'zgartirdi va yangi ma'naviy-intellektual makon yaratdi.

IX asrlardan boshlab Movarounnahr hududida arab yozuvida bitilgan ilmiy, diniy, adabiy va tarixiy yodgorliklar keng tarqala boshladi. Arablar istilosidan so'ng VIII asrdan to XX asr boshlarigacha islom dini, arab yozuvi va arab tiliga asoslangan madaniy-ma'naviy muhit ushbu mintaqada ustuvor bo'lib keldi. Bu jarayon natijasida Markaziy Osiyo nafaqat islom dunyosining ajralmas qismiga aylandi, balki Sharq sivilizatsiyasining eng muhim ilmiy markazlaridan biriga aylandi. Ana shu tarixiy rivojlanishni quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin:

- 1. IX–XII asrlardagi madaniy yuksalish (Ilk Sharq Renessansi)**
- 2. XIV–XV asrlarda Temur va Temuriylar davridagi madaniy uyg'onish (Ikkinchi Renessans)**
- 3. XVI–XIX asrning birinchi yarmidagi madaniy jarayonlar**
- 4. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Rus imperiyasi mustamlakachiligi davridagi madaniyat**
- 5. Sho'ro davri madaniyati**
- 6. Milliy istiqlol davridagi madaniy-milliy uyg'onish**

IX–XII asrlar Ilk Sharq Uyg'onishi (Renessans)

Arab istilosidan keyingi davrda Movarounnahrda uzoq yillik qarshiliklar, siyosiy o'zgarishlar va ichki kurashlar ro'y berdi. IX asrdan boshlab xalifa Ma'mun davrida Movarounnahr va Xurosonda arab siyosiy ta'siri zaiflashib, mahalliy zodagonlar hokimiyatga yaqinlashdi. Somoniylar sulolasi IX asr oxirida o'z mustaqilligini e'lon qildi va Markaziy Osiyoda mustaqil davlatchilikning yangi sahifasi ochildi.

Bu davrda Somoniylar, Qoraxoniylar, Ma'muniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar kabi sulolalar hukmronlik qildi. Ular o'rtasidagi siyosiy raqobatga qaramay, bu davr ilm-fan, falsafa, adabiyot,

tibbiyot va tabiiy fanlar taraqqiyotining eng yuksak bosqichi bo'ldi. Xususan IX–XII asrlarda Markaziy Osiyo “Islom sivilizatsiyasi markazi”ga aylandi.

Xalifa Ma'mun davrida Bag'dodda yunon falsafasi, tabiiy fanlari keng o'rganilgan, tarjima maktablari faoliyat ko'rsatgan. Bu davr G'arb adabiyotida **“Musulmon Renessansi”** deb ataladi. Ilm markazi asta-sekin Bag'doddan Xuroson va Movarounnahrda ko'cha boshladi. Markaziy Osiyo bu davrda: Muhammad al-Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Imom Buxoriy va Termiziy kabi buyuk allomalarni yetishtirib, jahon ilmiy tafakkurining poydevorini yaratdi.

Bu jarayon Yevropadagi XV–XVI asr Renessansining shakllanishiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi.

XIV–XV asrlar: Temuriylar Renessansi. 1220 yilda mo'g'ullar istilosi ilm-fan rivojiga ulkan zarba berdi: shaharlar vayron qilindi, kutubxonalar yo'q qilindi, ko'plab olimlar halok bo'ldi yoki boshqa mamlakatlarga ko'chishga majbur bo'ldi.

XIV asrning ikkinchi yarmida Amir Temur boshchiligidagi Movarounnahrda mustaqil, kuchli va markazlashgan davlat yaratildi. Temur nafaqat siyosiy kuchni tikladi, balki madaniy-ma'naviy hayotni, ilm-fanni rivojlantirishni strategik vazifa sifatida ko'rdi. Uning siyosiy faoliyati “Temur tuzuklari”da aks etgan.

Uning avlodlari - Temuriylar davrida Markaziy Osiyo insoniyat tarixidagi eng kuchli ilmiy va madaniy uyg'onish markaziga aylandi. XV asrda: Mirzo Ulug'bekning rasadxonasi, Ali Qushchi, Qozizoda Rumiy, Koshiy ilmiy maktablari, Jomiy va Navoiy adabiy maktablari, Shaharsozlik, me'morchilikda Samarqand va Hirot maktablari, Sharq ilm-fani cho'qqisiga ko'tarildi.

Bu davr butun musulmon Sharqi va Yevropa ilmiga ulkan ta'sir ko'rsatgan ikkinchi yirik Renessans sifatida jihatlashadi.

XVI–XIX asr boshlarida madaniy jarayonlar. Temuriylar qulagach, hududda siyosiy tarqoqlik, o'zaro urushlar, ichki nizolar kuchaydi. Buxoro, Xiva, Qo'qon xonliklari tashkil topdi, ammo ular o'rtasidagi raqobat madaniy rivojlanishni sekinlashtirdi. Tashqi savdo susaydi, iqtisod zaiflashdi.

Shunga qaramay, bu davrda: o'zbek tili adabiy til sifatida mustahkamlandi, tarixnavislik (Munis, Ogahiy), tasavvuf adabiyoti, xalq og'zaki ijodi kabi sohalarda rivojlanish davom etdi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida mustamlakachilik davri. Rossiya imperiyasi 1860-yillardan boshlab Turkistonni bosib oldi. Bu

davrda: iqtisodiy mustamlakachilik, siyosiy qaramlik, maorifning inqirozi, diniy hayotning cheklanishi kuzatildi. Biroq, qolaversa, mustamlakachilik siyosatiga javoban yangi fikr oqimlari vujudga keldi.

Jadidchilik harakati bu davrning eng yorqin hodisasi bo'ldi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Fitrat, Munavvarqori, Avloniy kabi ma'rifatparvarlar millatni uyg'otish, yangi ta'lim tizimi yaratish, milliy o'zlikni tiklash yo'lida katta kurash olib bordilar.

Sho'ro davri madaniyati 1917 yil voqealaridan so'ng Turkiston sho'rolar tuzumiga kiritildi. Shu davrda markazlashgan ideologiya, mustabid boshqaruv, milliy merosning qisman taqiqlanishi, dinga qarshi siyosat, fikr erkinligining cheklanishi madaniy hayotning umumiy manzarasini belgiladi.

Shu bilan birga, ta'lim tizimining ommalashishi, savodxonlikning oshishi, ilmiy tadqiqot muassasalarining tashkil etilishi kabi ijobiy o'zgarishlar ham kuzatildi. Biroq milliy merosga nisbatan munosabat biryoqlama bo'lib qoldi.

Milliy istiqlol davri: madaniy uyg'onishning yangi bosqichi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, madaniyat, tarix, ma'naviyat, din va milliy o'zlikni qayta tiklash jarayoni boshlandi. Mustaqillik yillarida ajdodlar merosini o'rganish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi, ulug'allomalar yubileyleri nishonlanmoqda, tarixiy obidalar qayta tiklanmoqda, ilmiy meros nashrlari chop etilmoqda, ma'naviy-ma'rifiy islohotlar amalga oshirilmoqda.

Sharq allomalari ilmiy merosi - millatning eng bebaho boyligi. Uni o'rganish orqali: yoshlar ma'naviy immunitetga ega bo'ladi, milliy g'urur mustahkamlanadi, tarixiy ong shakllanadi, Vatan ravnaqiga daxldorlik tuyg'usi kuchayadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

1. O'rta Osiyo allomalarining ilmiy merosi jamiyat hayotida qanday o'rin tutgan?
2. Sharq uyg'onish davrlarining (IX–XII va XIV–XV asrlar) jahon madaniyatiga ta'siri nimada namoyon bo'ladi?
3. Mustaqillik davrida Sharq allomalari merosini o'rganish siyosati qanday yo'nalishlarda rivojlanmoqda?

Mavzuni mustahkamlash bo'yicha test savollari:

1. Sharq allomalari ilmiy merosi fani nimani o'rganadi?

A) Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ilmiy-ma'naviy merosini ✓

- B) Faqat siyosiy voqealarni
- C) Zamonaviy texnologiyalarni
- D) Harbiy tarixni

2. Movarounnahr atamasi qaysi hududga nisbatan ishlatilgan?

- A) Markaziy Osiyo hududiga ✓
- B) Yevropa mamlakatlariga
- C) Arabiston yarimoroliga
- D) Hindiston hududiga

3. Sharq allomalari ilmiy merosi fanining asosiy maqsadi nima?

- A) Allomalar merosini o'rganish va baholash ✓
- B) Tarixiy sanalarni yodlash
- C) Harbiy strategiyalarni o'rganish
- D) Faqat diniy qoidalarni bilish

4. Quyidagilardan qaysi biri Markaziy Osiyo allomasi hisoblanadi?

- A) Abu Ali ibn Sino ✓
- B) Aristotel
- C) Sokrat
- D) Nyuton

5. Fanda tarixiy hodisalarga xolis yondashuv qaysi tamoyil bilan ifodalanadi?

- A) Ilmiy xolislik (obyektivlik) ✓
- B) Subyektivlik
- C) Tasodifiylik
- D) Mafkuraviylik

6. "Musulmon Renessansi" asosan qaysi asrlarga taalluqlidir?

- A) IX–XII asrlarga ✓
- B) XIV–XV asrlarga
- C) XVI–XVII asrlarga
- D) XIX asrga

7. Sharq allomalari ilmiy merosi fanining obykti nimadan iborat?

- A) Allomalar hayoti, asarlari va ilmiy muhiti ✓
- B) Faqat urushlar tarixi

- C) Yevropa sivilizatsiyasi
- D) Zamonaviy siyosiy jarayonlar

8. Ilk Sharq Uygʻonishi qaysi sulola davrida yuz bergan?

- A) Somoniylar davrida ✓
- B) Shayboniylar davrida
- C) Ashtarxoniylar davrida
- D) Mangʻitlar davrida

9. Sharq allomalari ilmiy merosi fanining koʻp tarmoqli ekanligi nimada namoyon boʻladi?

- A) Bir vaqtning oʻzida tarix, falsafa, tibbiyot, astronomiyani qamrab olishida ✓
- B) Faqat bitta fanni oʻrganishida
- C) Faqat diniy masalalarga eʼtibor berishida
- D) Faqat siyosiy voqealarni yoritishida

10. Temuriylar davri nima sababli “Ikkinchi Renessans” deb ataladi?

- A) Ilm-fan, madaniyat va sanʼat yuksak darajada rivojlangani uchun ✓
- B) Savdo aloqalari toʻxtagani uchun
- C) Siyosiy parokandalik kuchaygani uchun
- D) Ilmiy maktablar yoʻqolgani uchun

Oʻzbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi

2-MAVZU. MUSO AL – XORAZMIY, ABU ABDULLOH AL XORAZMIY, AHMAD AL – FARG‘ONiy VA AHMAD AL MARVAZIYLARNING HAYOTI VA FAOLIYATLARI

Reja:

1. Muso al-Xorazmiyning hayoti, ilmiy maktabi va jahon faniga qo‘shgan ulkan hissasi.
2. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning ilmiy faoliyati va uning tarixiy-geografik merosi.
3. Ahmad al-Farg‘oniyning astronomiya va matematika rivojiga qo‘shgan hissasi.
4. Ahmad al-Marvaziylarning ensiklopedik ilmiy merosi va Sharq ilm-fanidagi o‘rni.

Tayanch so‘z va iboralar: Algebra, al-jabr, al-muqobala, “Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala”, Algoritm, algorismus, Zij, astronomik jadval, Astronomiya, geodeziya, geometriya, Bayt ul-hikma, ilmiy markaz, al-Qutrubbul, Marv, Bag‘dod ilmiy muhiti, Hind raqamlari, o‘nlik pozitsion tizimi, X.Zuter, K.A.Nallino, I. Yu. Krachkovskiy (xoriyshunos olimlar), Sharq uyg‘onishi, Ma‘mun akademiyasi, Geografiya maktabi, falakiyot, matematikaning amaliy qo‘llanilishi.

Sharq uyg‘onish davri ilm-fanning jadal rivoji bilan ajralib turadi. Bu jarayonning eng yirik namoyandalari sifatida Muso al-Xorazmiy, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg‘oniy va Ahmad al-Marvaziylar nafaqat Markaziy Osiyo madaniyati, balki butun jahon ilmiy tafakkurining shakllanishida alohida o‘rin tutadi. Ularning ilmiy izlanishlari matematika, astronomiya, geografiya, tarixiy-etnografik tadqiqotlar, tabiiy fanlar va falsafiy qarashlar rivojida mustahkam poydevor yaratdi.

1. Muso al-Xorazmiyning hayoti, ilmiy maktabi va jahon faniga qo‘shgan ulkan hissasi.

Muso al-Xorazmiy (taxminan 783 - 850 yy.) Markaziy Osiyoning Xorazm vohasida tug‘ilib, shu hududning qadimiy ilmiy an‘analari ta‘sirida voyaga yetgan ulug‘ mutafakkirdir. Uning vatani bo‘lmish Xorazm qadimdan astronomik kuzatishlar,

matematik amaliyotlar, dehqonchilik natijasida shakllangan hisob-kitob usullari bilan mashhur bo'lgan. Bu ilmiy muhit Xorazmiy tafakkurining erta shakllanishida muhim omil bo'lib xizmat qilgan. Yoshligidan matematika, astronomiya, geodeziya, tarixiy-xronologiya kabi fanlarga qiziqqan alloma dastlabki bilimlarini o'z yurtida olgani, keyinchalik esa Bag'dodga taklif etilib, xalifa al-Ma'mun asos solgan "Bayt ul-Hikma" ilmiy markazida faoliyat boshlagani manbalarda qayd etiladi.

IX asr boshlarida Bag'dod ilm-fan markazi sifatida Sharqning eng yirik akademiyasi bo'lib, bu yerda Xorazmiy bilan bir qatorda Ahmad al-Farg'oniy, Habash al-Marvaziy, Yahyo ibn Abu Mansur kabi o'nlab Markaziy Osiyo allomalari faoliyat yuritgan. Xorazmiy "Bayt ul-Hikma"ning asosiy ilmiy rahbarlaridan biri bo'lib, ilmiy tajribalar, matematik hisob-kitoblar, geografik o'lchovlar, rasadxonalar faoliyatini boshqarishda bevosita ishtirok etgan. Uning "al-Qutrubbuliy" deb atalishiga sabab - Bag'dod yaqinidagi al-Qutrubbul qishlog'ida yashab ijod qilganidir.

Xorazmiyning matematika sohasidagi eng yirik xizmati - **algebra faniga asos solishidir**. Uning "Al-kitob al-muxtasar fi hisob al-jabr va al-muqobala" risolasi matematik tenglamalarni yechish bo'yicha yagona ilmiy metodni bayon etgan bo'lib, bu asar orqali algebra mustaqil ilmiy fan sifatida shakllandi. "Al-jabr" (ko'tarish, tiklash) va "al-muqobala" (taqqoslash) atamalari keyinchalik butun dunyo matematika terminologiyasiga kirib bordi. Bu asar XII asrdan boshlab lotin tiliga tarjima qilindi va Yevropa universitetlarida matematika asosiy qo'llanmalaridan biri sifatida xizmat qildi.

Olimning ikkinchi ulkan xizmati - **o'nlik pozitsion hisoblash tizimini ilmiy jihatdan asoslash va uni keng tatbiq etishidir**. Xorazmiyning hind raqamlariga bag'ishlangan arifmetika risolasi Yevropa olamida katta yangilik bo'lib, aynan shu asar tufayli hozirgi zamonda qo'llanilayotgan raqamlar tizimi jahon matematika amaliyotiga kirib bordi. Xorazmiy nomidan kelib chiqqan "**algoritim**" atamasi hozirgi informatika va hisoblash texnikasi fanlarining bosh mezoniga aylangan.

Astronomiya sohasida alloma yaratgan "**Zij as-Sindhind**" astronomik jadvallari Yaqin Sharq, Markaziy Osiyo va Yevropada bir necha asrlar davomida qo'llanilgan. Bu jadvallar sayyoralarning harakati, Quyosh va Oy tutilishlarini hisoblash, vaqt va taqvim aniq o'lchovlarini chiqarishda muhim manba bo'lib xizmat qilgan. Al-

Ma'mun tomonidan Bag'dod va Damashq yaqinida qurilgan ikki yirik rasadxonaning ilmiy faoliyatiga ham Xorazmiy boshchilik qilgan.

Geografiya sohasida Xorazmiyning “Kitob surat al-arz”² asari o'rta asr geografiyasi uchun katta ahamiyatga ega bo'lib, u Ptolemey xaritalarini qayta tuzatgan, yerning koordinatalari, iqlim mintaqalari, dengiz va quruqlik nisbatlari haqida aniq ma'lumotlar bergan. Bu asar keyinchalik Yevropada o'rta asr geografiya maktablarining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.

Muso al-Xorazmiy nafaqat o'z davrining, balki jahon ilm-fan tarixining eng buyuk tafakkur sohiblaridan biri sifatida baholanadi. U yaratgan algebra tamoyillari, algoritmik yondashuv, astronomik jadvallar va geografik koordinata tizimlari ilm-fanning keyingi barcha bosqichlarida mustahkam metodologik asos bo'lib xizmat qildi. Bugungi kunda ham informatika, algebra, muhandislik hisobi, astronomiya, kosmonavtika fanlarida Xorazmiy prinsiplari qo'llanilishi uning ilmiy merosi naqadar ulkan va umrboqiy ekanini ko'rsatadi.

2. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning ilmiy faoliyati va uning tarixiy-geografik merosi.

Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad al-Xorazmiy IX–X asrlarda yashab ijod qilgan mashhur geograf, tarixchi va etnograf olimlardan biridir. U Markaziy Osiyo ilmiy maktabining yirik vakili bo'lib, geodeziya, kartografiya, iqtisodiy-geografiya, etnografiya va tarixiy makonlarni tasniflash borasida o'z davri uchun mislsiz ilmiy meros qoldirgan. Uning hayoti haqida ma'lumotlar ko'p saqlanmagan bo'lsa-da, asarlarining mazmuni olimning ilmiy salohiyati, o'sha davr Sharq geograflari orasidagi mavqeini yaqqol ko'rsatib turadi. Abu Abdulloh al-Xorazmiy asosan Bag'dod ilmiy muhitida faoliyat yuritgan bo'lib, xalifa saroyidagi ilmiy markaz - “Bayt ul-Hikma”da geografik tadqiqotlar olib borgan olimlar doirasiga kiradi.

Olimning eng mashhur asari - **“Kitob al-masolik val-mamolik”** (“Yo'llar va mamlakatlar kitobi”) bo'lib, u o'rta asr islom geografiyasi rivojiga ulkan turtki bergan. Bu asar o'z davridagi siyosiy tuzilmalar, iqtisodiy markazlar, savdo yo'llari, iqlim mintaqalari, shaharlar, daryo va tog' tizimlari haqida puxta yozilgan qomusiy ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Asar nafaqat geografik, balki tarixiy-etnografik

² Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy, Kitob surat al-arz. - Toshkent: Fan, 1983. B-25-42

ma'lumotlarga ham boy bo'lib, unda turli xalqlar urf-odatları, turmush tarzi va xo'jalik faoliyati haqida muhim kuzatishlar keltirilgan. Bu jihatdan Abu Abdulloh al-Xorazmiy Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan eng qadimgi "etnogeograf olim"lardan biri hisoblanadi.

Asardagi eng muhim yutuqlardan biri - mamlakatlarni geografik zonalar bo'yicha ilmiy tasniflashdir. Olim Yer yuzini yetti iqlim (kura) asosida bo'lib chiqqan bo'lib, har bir mintaqaning tabiiy sharoiti, iqtisodiy resursları, yo'llar tizimi va siyosiy tuzilishini batafsil yoritadi. Bu tamoyil keyingi asrlarda islom geografiya maktabi vakillari - al-Istaxriy, Ibn Havqal, al-Muqaddasiy, Yoqut Hamaviy kabi olimlar tomonidan keng qo'llanilgan. Shuningdek, Abu Abdulloh al-Xorazmiyning asarlari Yevropa geografiyasining XI–XII asrlardagi shakllanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Uning ilmiy faoliyatidagi asosiy jihatlardan yana biri - yo'llar va savdo markazlarini kartografik tavsiflashdir. U "Ipak yo'li" bo'ylab joylashgan shaharlarga alohida e'tibor qaratgan, ular orasidagi masofalarni farsaxlarda aniq ko'rsatgan, har bir hududning siyosiy ahamiyatini baholagan. Bu ma'lumotlar o'rta asr sharqiy karvon savdosining rivojida benazir qo'llanma bo'lib xizmat qilgan. Asar mazmuni shundan dalolat beradiki, olim o'z yurtidan tashqari Xuroson, Movarounnahr, Arabiston, Eron, Hindiston va Kavkazga oid aniq ma'lumotlarni to'plagan va umumlashtirgan.

Abu Abdulloh al-Xorazmiyning tarixiy merosidagi eng muhim yangiliklardan biri - siyosiy-geografik maktabni shakllantirishdagi hissasidir. U mamlakatlarning rivojlanishida tabiiy-geografik omillar, iqtisodiy yo'llarning joylashuvi, suv tizimlari, dehqonchilik uchun qulaylik, aholining etnik tarkibi kabi omillarni ilmiy asosda tahlil qilgan. Bu yondashuv bugungi zamon tarixiy-geografiya tadqiqotlarida ham metodologik ahamiyatga ega.

Al-Xorazmiyning merosi Yaqin Sharq, Markaziy Osiyo va Yevropa ilmiy an'alarining birlashuviga xizmat qilgan bo'lib, uning asarlari XII asrdan boshlab ko'plab tillarga tarjima qilingan. O'rta asr geograflari uni "Sharq geografiyasining asoschisi", "yo'llar ilmining ustozı" sifatida tilga olganlar. Uning geografik tasniflari, hududiy tavsiflari, etnografik kuzatishlari hamon ilmiy ahamiyatini yo'qotmagan bo'lib, olimning fanga qo'shgan hissasi tarixiy-geografik taraqqiyotda cheksiz o'rin egallaydi.

Abu Abdulloh al-Xorazmiy o'rta asr Sharq geografiya maktabining shakllanishida muhim o'rin tutgan yirik allomalardan bo'lib, uning ilmiy merosi IX–X asrlarda geografiya, tarix, etnografiya va iqtisodiy-geografik tadqiqotlarning rivojlanishida poydevor vazifasini bajargan. Olimning hayoti haqida ko'p ma'lumot saqlanmagan bo'lsa-da, u yaratilgan asarlar orqali o'z davrining eng yetuk ilmiy tafakkur vakili sifatida tanilgan. Uning mashhur “Kitob al-Masolik va-l-Mamolik” asari Sharq geografiya maktabining ilk ensiklopedik namunalardan biri bo'lib, unda shaharlar, mamlakatlar, karvon yo'llari, daryo va tog' tizimlari, turli xalqlarning turmush tarzi, xo'jalik faoliyati va siyosiy tuzilmalari haqidagi ma'lumotlar ilmiy asosda bayon etilgan. Al-Xorazmiy geografik tadqiqotlarda taqqoslash, kuzatish, amaliy ma'lumot yig'ish va iqlimiy tasnif kabi ilmiy uslublarni joriy qilgan bo'lib, bu metodlar orqali u Markaziy Osiyo, Eron, Arabiston, Kavkaz, Hindiston va Qora dengiz bo'ylarigacha bo'lgan hududlarning tabiiy, iqtisodiy va madaniy xususiyatlarini aniq va ishonchli tarzda tavsiflay olgan. Olimning karvon yo'llari haqidagi batafsil tavsiflari, shaharlar orasidagi masofalarni aniqlashda qo'llagan o'lchov birliklari, etnografik kuzatuvlari va geografik koordinatalarni belgilashdagi aniqligi o'z davri uchun noyob ilmiy yondashuv bo'lib, keyingi asrlarda al-Istaxriy, Ibn Havqal, al-Muqaddasiy kabi geograflar tomonidan davom ettirildi. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning asarlarida siyosiy-geografik tahlil - davlatlarning barqarorligi, savdo yo'llari, suv manbalari, tabiiy boyliklar va aholining xo'jalik faoliyati bilan bog'liq holda izohlanishi uning ilmiy maktabining yetukligini ko'rsatadi. Bu jihatlar nafaqat Sharq, balki Yevropa geografiya fanining rivojiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Shu tariqa, Abu Abdulloh al-Xorazmiy jahon ilm-fanida tarixiy-geografik tafakkur, kartografiya va mamlakatshunoslikning shakllanishida asosiy o'rin egallagan, Sharq ilmiy an'analari rivojining uzviy davomiyligini ta'minlagan buyuk allomalardan biridir.

3. Ahmad al-Fargʻoniyning astronomiya va matematika rivojiga qoʻshgan hissasi.

Ahmad al-Fargʻoniy (798–865) o'rta asr Sharq ilm-fani taraqqiyotida beqiyos o'rin egallagan allomalardan biri bo'lib, uning ilmiy faoliyati astronomiya, matematika, geodeziya, mexanika kabi ko'plab fanlar rivojiga ulkan ta'sir ko'rsatgan. U Movarounnahrning qadimiy ilmiy muhitida voyaga

yetgan bo'lib, yoshligidan astronomik kuzatishlarga, yulduzlar harakati va osmon jismlarining tabiatiga qiziqqan. Al-Farg'oniyl o'z davrining eng yirik ilmiy markazi bo'lgan Bag'doddagi "Bayt ul-Hikma" va "Ma'mun akademiyasi"da faoliyat yuritib, xalifa al-Ma'mun ilmiy islohotlarining eng yaqin hamkoriga aylangan. Aynan shu davrda astronomiya fanida tub burilish yuz bergan, yunon, hind, eron ilmiy an'analari birlashgan holda yangi Sharq ilmiy maktabi shakllangan edi. Farg'oniyl ana shu uyg'onishning markazida turdi.

Al-Farg'oniylning eng mashhur asari - "Kitob fi harakat as-samoviyya va javomi ilm an-nujum" ("Osmon sferalarining harakati va yulduzlar ilmining asoslari haqida kitob") astronomiya tarixida juda muhim manba bo'lib, unda olim Ptolemeyning "Almagest" asaridagi ba'zi xatolarni ilmiy asosda tuzatadi, osmon sferalarining tuzilishi, Yerdan Quyoshgacha bo'lgan masofa, sayyoralar harakati, ekvator va tropik chiziqlarning o'zaro munosabatini batafsil tahlil qiladi. Farg'oniyl Yer sharining radiusini 6 500 km atrofida deb hisoblagan bo'lib, bu qiymat o'sha davr sharoitida nihoyatda aniq natija edi. Uning hisob-kitoblari astronomik kuzatishlar va geodezik o'lchovlarga asoslangan bo'lib, bu ilmiy metodologiya keyinchalik Yevropa astronomiyasining ham asosiy yo'nalishiga aylandi.

Al-Farg'oniyl siyosiy hokimiyat tomonidan qo'llab-quvvatlangan ilmiy ekspeditsiyada ishtirok etib, Sinjor dashtida Yer meridianining bir daraja yoy uzunligini aniqlash bo'yicha murakkab geodezik o'lchovlarni amalga oshirdi. Bu o'lchovlar Yer sharining shakli va kattaligini aniqlashda birinchi ilmiy tajriba sifatida tarixga kirdi. Farg'oniyl boshchiligidagi guruh o'lchagan natijalar keyinchalik islom olamida ham, Yevropada ham geografik xaritalar tuzishda asosiy ilmiy manba sifatida qo'llanilgan.

Al-Farg'oniyl astronomiya bilan bir qatorda mexanika va muhandislikka oid ilmiy tadqiqotlar ham olib borgan. Uning Nil daryosi sathini o'lchovchi ulkan inshoot - Nilometrni loyihalash va qurishda ishtirok etgani manbalarda qayd etiladi. Bu inshoot Qohira yaqinidagi Ravzo orolida barpo etilgan bo'lib, undan ming yildan ortiq vaqt davomida foydalanilgan. Nilometr orqali daryo suvi ko'tarilishi yoki kamayishi aniqlanib, qishloq xo'jaligi siyosatini belgilashda muhim vosita bo'lgan. Bu Farg'oniylning ilmiy bilim bilan amaliy hayot ehtiyojlarini uyg'unlashtira olgan yirik muhandis ekanidan dalolat beradi.

Olimning ilmiy merosi nafaqat Sharqda, balki G'arbda ham keng tarqaldi. XII asrda uning asarlari Germaniya, Italiya va Ispaniya ilm markazlarida lotin tiliga tarjima qilinib, "Alfraganus" nomi bilan mashhur bo'ldi. Yevropa o'rta asr universitetlarida Farg'oniy asarlari astronomiya bo'yicha asosiy darslik sifatida o'qitilgan. Mashhur Yevropa olimlari Kopernik, Regiomontan, Dante, Jordano Bruno va boshqalar uning astronomik qarashlaridan foydalanishgan. Ayniqsa, Kopernikning "Osmon sferalarining aylanishi haqida" asarida Farg'oniyning raqamli ma'lumotlaridan foydalanilgani tarixiy manbalarda qayd etilgan.

Farg'oniy matematika faniga ham muhim hissa qo'shgan. Uning trigonometriya bo'yicha izoh va jadvallari astronomik hisob-kitoblarning aniqligini oshirishga xizmat qilgan. U sinus va kosinuslarga doir ayrim nisbatlarni takomillashtirdi, sferik geometriya qonuniyatlarini astronomiyaga tatbiq qildi. Bu ilmiy yangiliklar keyinchalik Sharq va G'arb olimlari tomonidan keng qo'llanilgan.

Ahmad al-Farg'oniyning ilmiy maktabi o'zidan keyingi bir necha asr davomida ko'plab olimlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi. Uning ilmiy tamoyillari, kuzatish metodikasi va matematik asoslangan yondashuvi Sharqning Buyuk Uyg'onish davri faniga turtki bergan asosiy kuchlardan biri bo'lib, bugungi kunda ham ilm-fan tarixida alohida ahamiyat kasb etadi. Uning merosi O'zbekiston, Markaziy Osiyo, musulmon Sharqi va Yevropa ilm-fan aloqalarining qadimiy ildizlarini yoritib beradi.

4. Ahmad al-Marvaziylarning ensiklopedik ilmiy merosi va Sharq ilm-fanidagi o'rni.

Ahmad al-Marvaziy nomi o'rta asr Sharq ilm-fani tarixida ko'p qirrali, ensiklopedik bilimga ega olim sifatida alohida o'rin tutadi. "Marvaziy" nisbatining o'zi Marv shahriga mansublikni bildiradi. Marv esa IX–XII asrlarda musulmon Sharqining eng yirik ilmiy-madaniy markazlaridan biri bo'lib, u yerda ilm-fan, adabiyot, tibbiyot, matematika, astronomiya, geografiya va boshqa ko'plab sohalar rivojlangan. Marvning ilmiy muhiti yetuk olimlarning shakllanishi uchun mustahkam zamin yaratgan, Ahmad al-Marvaziylar ana shu ilmiy muhitning mahsuli sifatida yetishib chiqqan.

Manbalarda Ahmad al-Marvaziylar bir necha olimlar avlodini ifodalasa-da, ulardan eng mashhuri Abu'l-Abbos Ahmad ibn

Muhammad al-Marvaziy (XI asr) hisoblanadi. Uning ilmiy faoliyati keng qamrovli bo'lib, tabiiy fanlar, geografiya, zoologiya, meteorologiya, tibbiyot, tarix va etnografiya kabi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi. Sharq ilmiy maktabida al-Marvaziy "ensiklopedik olim" sifatida baholanadi, chunki uning asarlarida bir nechta fanlarning uzviy bog'liqligi, ularning ichki qonuniyatlari birgalikda yoritilgan.

Al-Marvaziy ilmiy faoliyatida o'sha davrdagi yirik ilmiy an'analarni - yunon, hind, qadimgi Eron va musulmon olamining ilmiy merosini uyg'unlashtirgan. U ilmiy tahlilda kuzatishga asoslangan tajribalarni, mavjud manbalarni qiyoslashni, tabiiy hodisalarni sabab-oqibat asosida tushuntirishni o'z metodologiyasining markaziga qo'yadi.

Ahmad al-Marvaziyning Sharq ilm-fanidagi o'rnini belgilovchi asosiy asarlaridan biri "**Kitob Taba'i al-Hayvon**" ("Hayvonot tabiati haqida kitob") bo'lib, u o'rta asr Sharq zoologiyasining rivojida poydevor vazifasini o'tagan.

Bu asarda: hayvonlarning tashqi tuzilishi, ularning yashash muhiti, ko'payish xususiyatlari, kasalliklari va ularning davosi, iqtisodiy ahamiyati, hayvonot olamining inson hayoti bilan bog'liqligi kabi masalalar ilmiy asosda bayon etilgan.

Marvaziy yunon olimlari (Aristotel, Galen), hind veterinariya maktabi hamda arab tabiiyshunosligi an'analarni qiyoslab, hayvonlarning tabiiy tasnifini ishlab chiqqan. Uning hayvonot olamiga oid qarashlari Ibn Sino, al-Biruniy, Ibn Rushd va boshqa ensiklopedik olimlar tomonidan yuqori baholangan.

Ahmad al-Marvaziy Sharq geografiya ilmida ham muhim mavqega ega bo'lib, uning geografiyaga oid asarlarida turli mamlakatlar va xalqlar haqida juda boy ma'lumotlar jamlangan. U dunyoning turli mintaqalarida: iqlim sharoitlari, aholi tarkibi, iqtisodiy hayot, siyosiy tuzilmalar, urf-odatlar va madaniyat haqida ilmiy kuzatishlarga asoslangan ma'lumotlar beradi.

Marvaziyning geografiyaga oid qarashlari, ayniqsa, Buyuk Ipak yo'li bo'ylab yashagan xalqlarning turmush tarzi, etnik tarkibi va ijtimoiy hayoti haqida yozgan ma'lumotlari bugungi etnologiya va tarix fanida juda qimmatli manba sifatida foydalaniladi.

U o'z asarlarida xalqlarni geografik joylashuvi va iqlim sharoitlariga ko'ra o'rganib, inson va tabiat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikka alohida e'tibor beradi. Bu yondashuv o'sha davr uchun juda ilg'or bo'lgan.

Ahmad al-Marvaziy o'z davrida mashhur tabib sifatida ham tanilgan. U inson organizmining tabiiy tuzilishi, sog'liqni saqlash, kasalliklarning oldini olish, ovqatlanish gigiyenasi bo'yicha bir nechta qo'lyozma risolalar yaratgan. Uning tibbiy qarashlarida: Ibn Sino tibbiy maktabining ta'siri, qadimgi yunon tibbiyoti (Galen, Gipokrat), Sharq tabiatshunosligi bir-biri bilan uyg'unlashgan.

Marvaziy o'z risolalarida tabiat hodisalari bilan inson salomatligi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi. Masalan, shamollar yo'nalishi, havo namligi, hayvonot va o'simliklar xususiyatlarining kasalliklarga ta'siri haqida ham fikr yuritadi.

Meteorologiya va astronomiya sohalaridagi o'rni. Marvaziy: shamollar tasnifi, yog'ingarchilik jarayonlari, iqlim o'zgarishlarining tabiiy sabablari kabi meteorologik tushunchalarni ilmiy asosda tahlil qilgan.

U ayrim yulduzlarning harakati va mavsumlar almashinuvi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatgan. Bu kuzatishlar keyinchalik Sharq astronomiyasi rivojiga ta'sir ko'rsatgan.

Ahmad al-Marvaziyning Sharq ilm-fanidagi o'rni. Al-Marvaziy o'z davri ilmiy tafakkurining shakllanishida muhim o'rin tutadi. Uning ilmiy merosi quyidagi jihatlar bilan ahamiyatlidir:

1. Ensiklopedik yondashuvning shakllanishiga asos soldi. U zoologiya, geografiya, tibbiyot, meteorologiya kabi bir nechta fanlarni bir-biri bilan bog'liq holda o'rgandi.

2. Kuzatishga asoslangan ilmiy metodni rivojlantirdi. O'z asarlarini nazariy farazlar emas, balki real kuzatishlar bilan boyitdi.

3. Keyingi allomalar uchun tayanch manba bo'ldi. Ibn Sino, al-Biruniy, ar-Roziy, Ibn Rushd kabi olimlar uning asarlaridan foydalanishgan.

4. Sharq Uyg'onish davri ilm-faniga kuchli turtki berdi. Marvaziylarning ilmiy maktabi Sharqning XI–XII asrlar ilmiy-madaniy yuksalishida faol ishtirok etdi.

5. Sharq va G'arb o'rtasidagi ilmiy aloqalarni mustahkamladi. Uning asarlari XII–XIII asrlarda G'arbga tarjima qilinib, o'rta asr Yevropasi zoologiya va geografiya faniga ta'sir ko'rsatgan.

Ahmad al-Marvaziy - Sharq ilmiy tafakkurining yetuk vakili, ensiklopedik bilim sohibi, tabiatshunoslik, geografiya, zoologiya, tibbiyot va meteorologiya sohalarida yirik ilmiy maktab yaratgan allomadir. Uning ilmiy merosi o'rta asr Sharq ilm-fanining rivojida

beqiyos ahamiyatga ega bo'lib, bugungi kunda ham ilmiy-tarixiy tadqiqotlar uchun asosiy manbalardan biri sifatida qadrlanadi.

Nazorat savollari

1. Ahmad al-Marvaziy kim bo'lgan? Uning ilmiy faoliyati shakllanishiga Marv ilmiy muhiti qanday ta'sir ko'rsatgan?

2. Ahmad al-Marvaziyning "Kitob Tab'a'i al-Hayavon" asarining mazmuni va zoologiya fanining rivojiga qo'shgan hissasi nimadan iborat?

3. Marvaziyning geografiya va etnografiyaga oid asarlarida dunyo xalqlari, iqlim va iqtisodiy hayot qanday ilmiy uslubda tavsiflangan?

4. Ahmad al-Marvaziyning tibbiyot, meteorologiya va tabiiy fanlarga oid qarashlarida kuzatish, tahlil va qiyoslash metodlari qanday namoyon bo'ladi?

5. Ahmad al-Marvaziyning ensiklopedik merosi Sharq Uyg'onish davri ilm-fanining rivojiga qanday ilmiy va metodologik ta'sir ko'rsatgan?

Mavzuni mustahkamlash bo'yicha test savollari:

1. Muso al-Xorazmiy qaysi fan asoschisi hisoblanadi?

- A) Algebra fanining ✓
- B) Faqat tarix fanining
- C) Adabiyot fanining
- D) Falsafa fanining

2. "Al-jabr va al-muqobala" asari kim tomonidan yozilgan?

- A) Muso al-Xorazmiy tomonidan ✓
- B) Ahmad al-Farg'oniy tomonidan
- C) Abu Abdulloh al-Xorazmiy tomonidan
- D) Ahmad al-Marvaziy tomonidan

3. "Algoritmi" atamasi qaysi alloma nomidan kelib chiqqan?

- A) Muso al-Xorazmiy nomidan ✓
- B) Ahmad al-Farg'oniy nomidan
- C) Beruniy nomidan
- D) Forobiy nomidan

4. Ahmad al-Fargʻoniy qaysi fan bilan mashhur boʻlgan?

- A) Astronomiya fani bilan ✓
- B) Huquqshunoslik bilan
- C) Filologiya bilan
- D) Harbiy ish bilan

5. Abu Abdulloh al-Xorazmiyning mashhur asari qaysi?

- A) “Kitob al-Masolik va-l-Mamolik” ✓
- B) “Almagest”
- C) “Tib qonunlari”
- D) “Zij as-Sindhind”

6. Muso al-Xorazmiy faoliyat yuritgan asosiy ilmiy markaz qaysi?

- A) Bayt ul-Hikma (Bagʻdod) ✓
- B) Iskandariya kutubxonasi
- C) Afina akademiyasi
- D) Rim senati

7. Ahmad al-Fargʻoniy Yer sharining kattaligini aniqlash uchun qaysi ishda qatnashgan?

- A) Meridian yoyini oʻlchash tajribasida ✓
- B) Dengiz chuqurligini aniqlashda
- C) Togʻ balandligini oʻlchashda
- D) Qitʼalarni ajratishda

8. Abu Abdulloh al-Xorazmiy geografiyada qanday yangilik kiritgan?

- A) Mamlakatlarni iqlim zonalari asosida tasniflagan ✓
- B) Faqat shahar tarixini yozgan
- C) Faqat xaritalar chizgan
- D) Faqat dengizlarni oʻrgangan

9. Ahmad al-Marvaziy nima sababli “ensiklopedik olim” deb ataladi?

- A) Bir nechta fan sohalarini qamrab olgan ilmiy meros yaratgani uchun ✓
- B) Faqat zoologiya bilan shugʻullangani uchun
- C) Faqat tibbiyotda ishlagani uchun
- D) Faqat astronom boʻlgani uchun

10. Ahmad al-Fargʻoniyning Yevropada “Alfraganus” nomi bilan mashhur boʻlishiga sabab nima?

- A) Asarlarining lotin tiliga tarjima qilinib, universitetlarda oʻqitilgani uchun ✓
- B) Harbiy xizmat qilgani uchun
- C) Siyosiy faoliyati sabab
- D) Shoir boʻlgani uchun

3-MAVZU. IMOM AL-BUXORIY VA ABU ISO MUHAMMAD AT-TERMIZIYLARNING HAYOTI VA ILMIY MEROSI

Reja:

1. Hadis ilmining rivojlanishidagi oltin davr
2. “Amir al-Mo‘miniyn” – Imom Buxoriy va uning boy ilmiy merosi
3. Abu Iso Muhammad at-Termiziylarning hayoti va ilmiy merosi
4. Milliy istiqlol davrida allomalar ilmiy merosiga munosabat

Tayanch so‘z va iboralar: al-Mug‘iyra, Bardazbeh, Bazazbeh, “At-Tarix al-kabir”, shayx, mashoyix, hadis, rivoyat, Hijoz, Makka, Madina, Jidda.

1. Hadis ilmining rivojlanishidagi oltin davr. Hadis ilmi islom ilmiy tafakkurining eng muhim va asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, Qur‘oni karimdan keyingi ikkinchi manba sifatida Sharqning diniy-ma‘naviy taraqqiyotida beqiyos o‘rin tutadi. Muhammad (s.a.v.)ning so‘zlari, amallari va hayotiy tajribasi musulmon jamiyatining diniy, huquqiy va axloqiy asoslarini belgilashda bevosita hal qiluvchi rol o‘ynagan. Shu bois islomning dastlabki asrlaridan boshlab hadislarni to‘plash, rivoyat qilish, tasniflash, tekshirish va ular asosida mustahkam ilmiy maktablar tashkil etish ehtiyoji vujudga keldi. Bu jarayon islom tarixida “hadis ilmining oltin davri” deb nom olgan VIII–IX asrlar oralig‘ida o‘zining eng yuksak cho‘qqisiga yetdi.

Hadis ilmining shakllanishiga asos bo‘lgan ijtimoiy-diniy omillar. Islom dini tez sur‘atlarda butun Arabiston yarimoroliga, keyinchalik esa Eron, Movarounnahr, Shimoliy Afrika, Iroq, Shom, Andalusiya kabi hududlarga tarqalib bordi. Musulmon jamiyati kengaygani sari diniy-amaliy masalalarda Payg‘ambar (s.a.v.)ning amaliy namunalarini to‘g‘ri anglash zarurati kuchaydi. Ayniqsa, shariat masalalarida turli hududlarda turlicha talqinlar paydo bo‘layotgani hadislarning ilmiy mezonlar asosida tasniflanishini talab qildi.

Roviylar zanjiri - sanad ilmining shakllanishi

Hadisning sahihligi uning sanad - rivoyatchilar zanjiri orqali belgilanadi. Har bir hadis kimdan-kimga rivoyat qilinganini bilish uning

ishonchli yoki ishonchsiz ekanligini aniqlash uchun asosiy mezon bo'lib xizmat qildi. VIII asrdan boshlab muhaddislar roviylarning hayoti, ilmiy maqomi, adolati, yodlash qobiliyati, diniy e'tiqodi va halolligini o'rganishga alohida e'tibor bera boshladilar. Natijada:

“Jarh va ta'dil” ilmi shakllandi, roviylarni ishonchli, o'rta darajali yoki zaif toifalarga ajratish qoidalari yaratildi, yuzlab roviylar biografiyasini o'z ichiga olgan yirik ensiklopedik asarlar paydo bo'ldi. Bu yondashuv hadis ilmini mustaqil ilmiy tizim darajasiga olib chiqdi.

Hadis izlab qilinadigan safarlar – rihla. Hadis ilmining oltin davrining eng asosiy jihati muhaddislarning ilm izlab safarlarga chiqishidir. Ular hadisni faqat yozma yoki ikkinchi qo'l manbadan emas, balki roviylarning o'zidan eshitish, sanadning uzilmaganligini tekshirish, hadisning matni buzilmaganini aniqlash uchun uzoq masofalarga safar qilganlar. Bu safarlar Hijoz (Makka, Madina), Damashq, Basra, Kufa, Bag'dod, Misr, Termiz, Buxoro, Balx, Nishopur, Isfahon kabi ilm markazlarini bir-biriga bog'lagan.

Aynan shu davrda Movarounnahr - Buxoro, Samarqand, Termiz, Nishopur kabi shaharlarda hadis ilmiga ixtisoslashgan yirik ilmiy muhit shakllandi.

Hadis ilmida metodologik yangiliklar. VIII–IX asrlarda hadis ilmi quyidagi yo'nalishlar bo'yicha rivojlandi:

1. Hadislarni mavzularga ko'ra tasniflash. Muhaddislar hadislarni fihiy boblar bo'yicha tartiblashdi: tahorat, namoz, zakot, nikoh, meros, jinoyat, iqtisod va boshqa masalalar. Bu esa hadis ilmining amaliy hayotda qo'llanishini osonlashtirdi.

2. Hadislarning sahiliik darajalarini aniqlash. Hadislar: sahih (eng ishonchli), hasan (o'rta darajada ishonchli), zaif (ishonchsiz), munkar (rad etilgan) kabi toifalarga ajratildi.

Bu tasnif islom huquqshunosligi (fiqh) va tafsir ilmining rivojiga kuchli zamin yaratdi.

3. Hadis matnini tanqidiy tahlil qilish. Muhaddislar hadis matnini shariatning umumiy tamoyillariga, Qur'on oyatlariga va tarixiy asosga mos kelishi bo'yicha tekshirganlar.

Oltin davrning yirik muhaddislari. Mazkur davr islom dunyosiga o'z ilmiy merosi bilan o'lmas xizmat qilgan buyuk muhaddislarni yetishtirdi:

• **Imom al-Buxoriy** - “Sahih” kitobi bilan eng yuqori cho'qqiga ko'targan;

- **Imom Muslim** - sahih hadislar bo'yicha muhim maktab asoschisi;
 - **Abu Iso at-Termiziy** - hadis sharhi va fiqhiy izohlari bilan mashhur;
 - **Abu Dovud, Nasoiy, Ibn Moja** - "Kutub as-sitta" mualliflari;
- Shuningdek, Movarounnahr, Xuroson, Iroq va Hijozda yuzlab yirik muhaddislar yetishib chiqdi.

Oltin davrning ilmiy va madaniy ahamiyati. Bu davr hadis ilmining quyidagi jihatlari bo'yicha tarixda o'chmas iz qoldirdi: Ilmning universal uslubi shakllandi. Sanad va matn tanqidi - ilmiy tekshiruvning eng yuksak metodiga aylandi. Hadis ilmi islom ma'naviy hayotining asosiy manbalaridan biri sifatida mustahkamlandi. Sharq uyg'onish davri (IX–XII asrlar) ilm-fanining rivojiga zamin yaratdi. Movarounnahr islom ilm-fanining markazi sifatida tan olindi.

2. "Amir al-Mo'miniyn" – Imom Buxoriy va uning boy ilmiy merosi

Islom ilm-fan tarixida hadis ilmining eng yuksak cho'qqisiga chiqqan, "Amir al-mu'minin fi al-hadis" ("Hadis ilmining amiri") unvoniga sazovor bo'lgan eng buyuk muhaddis -**Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy** (810–870)dir. Uning ilmiy merosi nafaqat islom dunyosida, balki jahon ilmiy tafakkuri tarixida ham alohida o'rin tutadi. Imom Buxoriyning "Al-Jome' as-Sahih" asari Qur'ondan keyingi eng ishonchli manba sifatida e'tirof etilgan bo'lib, musulmon huquqi, axloqiy ta'limoti, ma'naviy kamolot va ijtimoiy hayotning shakllanishida beqiyos ahamiyatga ega.

Imom Buxoriyning hayoti va ilmiy tarbiyasi. Imom Buxoriy 810-yil 20-iyulda Buxoro shahrida bilimdon, taqvodor, halol nasldan bo'lgan oilada tug'ildi. Otasi Ismoil ibn Ibrohim fiqh va hadis ilmini yaxshi bilgan, Imom Molikning shogirdlaridan bo'lgan muhaddis edi. Kichik Muhammad otasidan erta yetim qolgan bo'lsa-da, onasining tarbiyasi ostida ulg'aydi. Onasi ham komil, taqvodor ayol bo'lib, uning ilmga mehr qo'yishida muhim rol o'ynadi.

Bolalikdan yodlash qobiliyati. Manbalarda ta'kidlanishicha, Imom Buxoriy 10 yoshga kirganida yuzlab hadislarini yoddan bilgan, 11 yoshga borganda esa roviylarning xatolarini ustozlari oldida tuzatgan. Bu yosh allomaning uzaqni kuzatish, tez yod olish va matnlarni tahlil qilishdagi yuksak iqtidori hadis ilmidagi buyuk shaxs sifatida shakllanishiga sabab bo'ldi.

Ilm izlab safarlar ("Rihla") Aynan hadis ilmining eng muhim

shartlaridan biri - rivoyatni to'g'ridan-to'g'ri ishonchli roviylardan olish bo'lgani uchun Imom Buxoriy 16 yoshida onasi va akasi bilan Hajga borib, haj amallaridan so'ng Makka va Madinada qolib, yetuk muhaddislardan dars oldi.

Shundan so'ng u ilm olish maqsadida quyidagi yirik markazlarda bo'lgan: Makka va Madina, Basra, Kufa, Bag'dod, Damashq, Hims, Quddus, Nishopur, Marv, Balx, Termiz, Misr va Iskandariya. Manbalarga ko'ra, u 600 dan ortiq ustozdan hadis eshitgan. Bu safarlar 40 yildan ko'proq davom etgan.

Imom Buxoriy ilmiy metodologiyasining asosiy tamoyillari.

1. Hadis tanlashdagi yuksak mezon. "Al-Jome' as-Sahih"ga 600 000 hadis ichidan atigi 7275 hadisni kiritgan. Bu esa hadislarning 1–2 foizi demakdir. Shartlar quyidagicha edi: roviylar adolatli bo'lishi, roviylar bir-biriga uchrashgan bo'lishi, hadis matni qo'shimcha, nuqson, ziddiyatdan xoli bo'lishi, sanadning uzluksizligi.

Bu qat'iy mezonlar hadis ilmi tarixida misli ko'rilmagan metodikani yuzaga keltirdi.

2. Jarh va ta'dil ilmiga asoslangan ilmiy baholash. Imom Buxoriy roviylarning har birini alohida tadqiq qilgan, ularning hayoti, e'tiqodi, yodlash qobiliyati, rostgo'yligi va ilmiy halolligi haqida mustaqil ma'lumotlar to'plagan. Shu maqsadda u **At-Tarix al-kabir**, **At-Tarix al-avsat**, **At-Tarix as-sag'hir** kabi ulkan biografik asarlarni yaratdi.

3. Hadis matnining mantiqiy va diniy uyg'unligi. U Qur'on oyatlariga zid, payg'ambar hayotiga mos kelmaydigan yoki tarixiy faktlarga to'g'ri kelmaydigan hadislarni qabul qilmagan.

4. Fiqhiy boblar bo'yicha tasnif. "Sahih al-Buxoriy"ning tuzilishi -fiqh ilmining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Har bir bobda: avval hadis keltiriladi, keyin u fiqhiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Bu esa Buxoriy maktabining o'ziga xosligini yaratdi.

Imom Buxoriy 20 dan ortiq asar yaratgan bo'lsa-da, ularning ko'pchiligi bizgacha to'liq yetib kelmagan. Eng mashhurlari:

1. "Al-Jome' as-Sahih" Hadis ilmining eng ishonchli kitobi. Musulmon olamida "Buxoriy" deb nomlanadi.

2. "Al-Adab al-Mufrad" Axloqiy tarbiya, odob-axloq, oilaviy munosabatlar haqida hadislar to'plami.

3. "At-Tarix al-Kabir" Yetti jildlik roviylar biografiyasi ensiklopediyasi.

4. **“At-Tarix al-Avsat” va “At-Tarix as-Sagh‘ir”** Roviylar haqidagi tanqidiy ma'lumotlar.

5. **“Kitob al-Kuna”, “Xalq af'ol al-ibad”, “Kitob al-I'tibor”** va boshqa risolalar.

Nishopurda Buxoriyning obro'-e'tibori juda oshib ketgani sababli ayrim hasadgo'y ulamolar unga qarshi chiqdi. Ayniqsa, Muhammad ibn Yahyo az-Zuhaliyning tuhmatlari tufayli u Nishopurni tark etishga majbur bo'ldi.

Buxoriy Buxoroga qaytgach, amir Xolid ibn Ahmad az-Zuhaliy uni saroyda bolalarga dars berishga majbur qilmoqchi bo'ladi. Imom bunga rozi bo'lmaydi:

“Ilm mulohaza uchun kelinadi, u saroylarga borib kelmaydi”, - deydi.

Shundan so'ng u Vafkan qishlog'iga chiqib ketadi. 870-yilda (H. 256) Samarqand yaqinidagi Xartang qishlog'ida vafot etadi. Qabri hozirda O'zbekistonning eng muqaddas ziyoratgohlaridan biridir.

Imom Buxoriyning jahon ilm-fandagi o'rni

1. **Hadis ilmini yagona ilmiy tizimga keltirgan alloma.** U sanaddan tortib matn tanqidigacha bo'lgan jarayonni mukammal tizimlashtirdi.

2. **Fiqh, tafsir va kalom ilmlarining rivojiga zamin yaratgan.** “Sahih al-Buxoriy” deyarli barcha fiqhiy maktablarda asosiy manbadir.

3. **Movarounnahrni jahon ilm markaziga aylantirgan.** IX asrda Buxoriy tufayli Movarounnahr hadis ilmi bo'yicha dunyodagi eng nufuzli hududga aylangan.

4. **Hadis ilmidagi eng yuqori maqom - “Amir al-mu'minin fi al-hadis”** unvoni faqat unga berilgan. Bu unvon o'ta kam sonli allomalarga berilgan bo'lsa-da, Buxoriy ulardan eng buyugi hisoblanadi.

3. Abu Iso Muhammad At-Termiziylarning hayoti va ilmiy merosi

Islom ilm-fan tarixida hadis ilmining ulkan namoyandalaridan biri - **Imom Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy** (824–892) bo'lib, u hadis ilmining rivojida mustaqil maktab yaratgan, sahih, hasan va zaif hadislarni tasniflashda o'ziga xos ilmiy mezonlarni shakllantirgan allomadir. U yaratgan “Jome' at-Termiziy” (yoki “Sunan at-Termiziy”) hadis ilmining eng ishonchli olti kitobi - “Kutub as-sitta” tarkibiga kiradi. Uning ilmiy merosi Markaziy Osiyo hadis maktabining yuksak darajada bo'lganini tasdiqlaydi.

At-Termiziyning hayoti: ilmga muhabbat bilan boshlangan yo'l. Abu Iso Muhammad at-Termiziy 824.yilda hozirgi O'zbekiston hududidagi qadim Termiz shahrida tug'ilgan. Termiz o'sha davrda Movarounnahrning eng qadimiy ilm-ma'rifat markazlaridan biri bo'lib, hadis, fiqh, tafsir va adabiyot yo'nalishida yirik ulamolar yetishib chiqqan.

At-Termiziy yoshligidan: kuchli xotira, matnlarni tez o'zlashtirish, dalillarni tahlil qilish qobiliyati bilan ajralib turgan.

U dastlabki ta'limni Termizda olgan, Qur'onni yod olgan, so'ng hadis ilmi bilan shug'ullanishni boshlagan. Yoshligidan ilm safariga chiqishga ishtiyoqi baland bo'lgan.

Ilmiy safarlar va ustozlar silsilasi. At-Termiziy hadis ilmini o'rganish maqsadida Sharqning yetuk muhaddislarini izlab, uzoq yillar davomida safarlarda bo'lgan.

U quyidagi o'lkalarda ilm tahsil qilgan: Xijoz (Makka, Madina, Jidda), Iroq (Kufa, Basra, Bag'dod), Xuroson (Nishopur, Marv, Balx), Shom (Damashq, Hims)

Uning eng mashhur ustozlaridan: Imom al-Buxoriy, Abu Dovud Sijistoni, Qutayba ibn Said, Is'hoq ibn Rohvayh, Ali ibn Hujr, Muhammad ibn Muso al-Balxiy bo'lgan.

At-Termiziy eng ko'p hadisni **Imom Buxoriy**dan rivoyat qilgan va uni o'zining ustozidan ko'ra ulug' bilgan.

Uning mashhur so'zlari: "Men Buxoriydan ko'ra hadisni chuqur tushuntirib bergan olimni ko'rmadim." Imom Buxoriy ham Termiziyning zehini yuqori baholagan va uni "Ilmni o'rganish va uning mazmunini anglashda tengsiz" deb maqtagan.

At-Termiziy hadis ilmining barcha yo'nalishida chuqur bilimga ega bo'lgan:

1. Sanad ilmi (roviylar ishonchliligi) U roviylarning hayoti, axloqi, yodlash darajasi va e'tiqodini tekshirishda Buxoriy va Muslimning izmidan borgan.

2. Matn tanqidi. U hadis matnini tarixiy, mantiqiy va shar'iy jihatdan tekshirgan. U "hasan" tushunchasini hadis ilmi termin sifatida birinchi bo'lib ilmiy asoslagan.

3. Fiqhiy boblar bo'yicha tasnif. Termiziy har bir hadisni keltirgach: sahobalar, tobeinlar, fiqh ulamolarining qarashlarini ham qo'shib bergan. Bu uning asarlarini fiqh ulamolari uchun eng muhim manbaga aylantirdi.

4. Ilmiy uslubining o'ziga xosligi Termiziy quyidagi yangiliklarni hadis ilmiga kiritgan: Hasan hadis tushunchasini ilmiy takomillashtirdi. Hadisning amal qilinadigan yoki qilinmaydigan turlarini ajratdi. Bir hadisdan chiqariladigan fiqhiy masalalarni izohlab berdi. Hadis ustida ijtimoiy-axloqiy sharhlar qoldirdi.

Bu esa uning asarlarini nafaqat muhaddislar, balki faqihlar uchun ham benazir qildi.

At-Termiziyning asosiy asarlari. Uning ijodi o'ta boy bo'lsa-da, bizgacha quyidagi asarlar yetib kelgan:

1. "Al-Jome' as-Sahih" (Sunan at-Termiziy)

Hadis ilmidagi eng muhim to'plamlardan biri.

Shuningdek: sahih, hasan, zaif hadislarni farqlab bergan, fiqhiy boblarda izohlar qoldirgan, sahobalar fikrlarini taqqoslagan. Ushbu asar "Kutub as-sitta"ning uchinchi o'rnida turadi.

2. "Al-Ilal as-Sagh'ir" Hadislarning yashirin nuqsonlarini ochib beruvchi noyob ilmiy tadqiqot.

3. "Shamoil an-Nabaviy" Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning: xulqi, turish-turmushi, suhbatlari, kiyinishi, odoblari haqida 400 dan ortiq hadisni jamlagan. Bu asar Nabiy (s.a.v.)ning shaxsiy fazilatlarini eng ta'sirli tarzda yoritgan yodgorlik sanaladi.

4. "Kitob al-Asmo' va al-Kuna" Roviylarning ismlari, laqab va kunyalarini izohlovchi biografik manba.

At-Termiziyning oxirgi yillari va vafoti. Hayotining oxirlarida at-Termiziy ko'plab ilmiy asarlar yaratgan va Movarounnahrqa qaytib, Termiz yaqinidagi Bug' qishlog'ida istiqomat qilgan. Rivoyatlarga ko'ra, oxirgi yillarida ko'rish qobiliyati zaiflashgan, biroq ilmiy faoliyatni to'xtatmagan. 892.yilda vafot etgan. Uning qabri bugun o'zbek xalqining eng muqaddas ziyorat maskanlaridan biridir.

1. Hadis ilmini mukammal tizimlashtirdi. Sahih, hasan, zaif kabi tasniflar bugungi hadis tadqiqotlarining asosiy mezoniga aylandi.

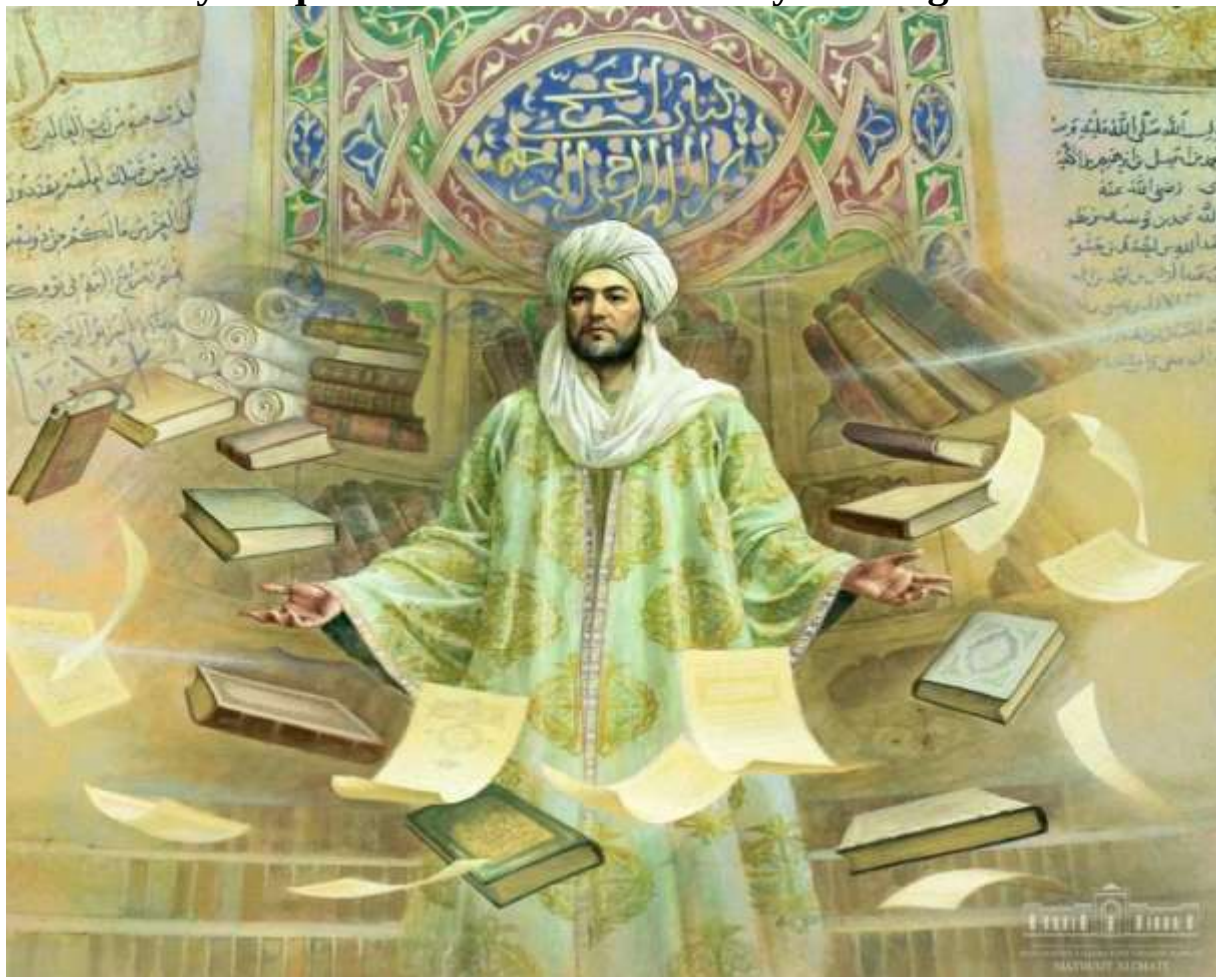
2. Fiqh ilmining rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Imom Termiziy hadislarni sharhlash bilan fiqhiy hukmlarga asos bo'la oladigan manba yaratdi.

3. Axloqiy-ma'naviy meros qoldirdi. Ayniqsa "Shamoil an-Nabaviy" asari musulmon dunyosida eng ko'p o'qiladigan, eng ko'p sharhlanadigan manbalardan biridir.

4. Markaziy Osiyoda hadis maktabining shakllanishiga ulkan hissa qo'shdi. Imom Buxoriy, Imom Muslim, Imom Termiziy kabi

allomalarning yurtimizdan yetishib chiqishi – bu hududning ilmiy muhitini dunyoda e'tirof ettirdi.

4. Milliy istiqlol davrida allomalar ilmiy merosiga munosabat

Imom Ismoil al-Buxoriy

O'zbekiston Respublikasining mustaqillikka erishishi nafaqat siyosiy va iqtisodiy sohalarda, balki ilmiy-ma'naviy hayotda ham tub burilish yasadi. Asrlar davomida e'tibordan chetda qolgan, targ'ibotda cheklanib kelgan yoki siyosiy sabablarga ko'ra noto'g'ri talqin etilgan bebaho ilmiy-ma'naviy merosning milliy o'zlikni anglash jarayonida qayta tiklanishi mustaqillikning eng muhim yutuqlaridan biridir. Xususan, hadis ilmi buyuk vakillari - **Imom al-Buxoriy**, **Imom at-Termiziy** kabi allomalarning boy ilmiy merosi, ulug' xizmatlari va jahon ilm-faniga qo'shgan hissi mustaqillikdan keyingi davrda ilmiy, ma'naviy va siyosiy darajada qayta baholandi.

1. Mustaqillikning dastlabki yillarida tarixiy adolatning tiklanishi. 1989-1991-yillardan boshlab, sobiq tuzum mafkurasi ostida

taqiqlangan yoki cheklangan bo'lgan diniy-ma'rifiy manbalarni o'rganish imkoniyati yuzaga keldi. Mustaqil O'zbekistonning asosiy maqsadlaridan biri - xalqning tarixiy xotirasini tiklash, milliy o'zligini anglashga xizmat qiladigan manbalarni ilmiy muomalaga qaytarish bo'ldi.

Imom al-Buxoriy va at-Termiziyning merosiga ilmiy baho berish boshlandi.

O'zbekiston hududidagi ziyoratgohlar, maqbaralar, tarixiy joylar restavratsiya qilindi.

Ulamolar merosini o'rganish uchun ilmiy markazlar, institutlar, komissiyalar tashkil etildi.

Diniy ma'rifatga ilmiy yondashuv mustahkamlandi, diniy ilmga bo'lgan hurmat tiklandi.

1998-yilda prezident Islom Karimovning Imom Buxoriy yubileyiga bag'ishlangan nutqi tarixiy adolatning tantanasi bo'lib, u hadis ilmi vakillarining jahon tamaddunidagi o'rnini qayta anglashga asos yaratdi.

Imom al-Buxoriy merosining tiklanishi va xalqaro e'tirof 1998-yil - Imom al-Buxoriy tavalludining 1225 yilligi UNESCO doirasida nishonlangan ushbu sana O'zbekistonda hadis ilmi, ilmiy merosga bo'lgan munosabatning yuksak bosqichga ko'tarilganini ko'rsatdi.

Imom al-Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi tashkil qilindi. Markazning maqsadi: alloma merosini chuqur ilmiy tadqiq qilish, qo'lyozmalarni yig'ish, nashr etish, hadis ilmi bo'yicha ilmiy maktab yaratish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish.

Imom al-Buxoriy maqbarasining rekonstruksiyasi. Samarqand viloyatidagi Hartang qishlog'ida joylashgan maqbara mustaqillikdan so'ng qayta tiklanib: majmua kengaytirildi, yangi masjid, ziyorat joylari, yo'laklar barpo etildi, xalqaro miqyosdagi ziyorat maskaniga aylandi. Bu ishlar xalqning milliy iftixori va ma'naviy tiklanishining ramziga aylandi.

Imom at-Termiziyning ilmiy merosiga e'tiborning kuchayishi. Mustaqillikdan oldin Termiziyning hayoti va ilmiy merosi yetarlicha o'rganilmagan, uning hadis ilmidagi o'rnini to'la yoritilmagan edi. Mustaqillikdan keyin bu sohaga e'tibor keskin kuchaydi.

Asosiy natijalar: Termiziy maqbarasi restavratsiya qilindi, atrofida keng ilmiy-ma'rifiy majmua yaratildi. Uning asarlari birinchi marta o'zbek tiliga to'liq tarjima qilindi. O'zbekiston, Turkiya, Misr, Saudiya Arabistoni kabi davlatlar olimlari bilan hamkorlikda ilmiy

konferensiyalar o'tkazildi. "Shamoil an-Nabaviy" va "Sunan at-Termiziy" kabi asarlar sharhlar bilan chop etildi.

Shuningdek, Termiziyning hadis tasnifi, fiqhiy yondashuvlari, "hasan" tushunchasini ilmiy kategoriyaga aylantirganligi O'zbekiston ilmiy jamoatchiligi tomonidan alohida o'rganila boshlandi.

Milliy o'zlikni anglash: allomalar merosining ma'naviy ahamiyati. Bugungi kunda allomalar merosiga bo'lgan e'tibor faqat tarixiy o'rganish bilan cheklanmaydi. Ular qoldirgan ilmiy, axloqiy, ma'naviy g'oyalar: yosh avlodni tarbiyalash, vatanparvarlikni mustahkamlash, milliy g'ururni yuksaltirish, ilmga, halollikka, poklikka undash kabi yo'nalishlarda asosiy omil bo'lib xizmat qilmoqda.

Prezident Shavkat Mirziyoyev o'z nutqlarida ta'kidlab keladi: "Biz o'z buyuk ajdodlarimiz merosiga tayanib, ma'naviy qudratimizni mustahkamlaymiz, yoshlarimizni tarixini bilgan holda tarbiyalaymiz."

Shu bois Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Mahmud Zamakhshariy, Bahouddin Naqshband kabi allomalar merosi bugun davlat siyosatining bir qismiga aylangan.

Hadis ilmining zamonaviy tadqiqi va xalqaro hamkorlik. Mustaqillik yillarida O'zbekistonda diniy-ilmiy kadrlar tayyorlash yo'lga qo'yildi: O'zbekiston Islom akademiyasi, Toshkent islom instituti, Xalqaro islom akademiyasi, Imom Buxoriy ilmiy-tadqiqot markazi kabi ilmiy maskanlar faoliyat boshladi.

Ular hadis ilmining zamonaviy tahlili, qo'lyozmalarni ilmiy filologik tadqiq etish, turli davlat olimlari bilan hamkorlikda yangi ilmiy maktablar shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Hozurgi vaqtda Misrning "Al-Azhar" universiteti, Saudiya Arabistoni ilmiy markazlari, Turkiya akademik doiralari bilan hamkorlik kengaymoqda.

Allomalar merosi asosida ma'naviy uyg'onish konsepsiyasi. Mustaqillik davrida ajdodlar merosi asosida quyidagi yo'nalishlarda ish olib borilmoqda:

1. **Ma'naviy-ma'rifiy islohotlar** – Yoshlarni ilmga, tafakkurga, odob-axloqqa yo'naltirish.

2. **Tarixiy xotirani tiklash** – Qadimiy manbalarni ilmiy nashr qilish, qo'lyozmalarni asrash.

3. **Ziyorat turizmini rivojlantirish** – Imom Buxoriy va Termiziy majmualarini jahon darajasiga chiqarish.

4. Ilmiy merosni zamonaviy o'quv dasturlariga kiritish – maktab, litsey, oliy ta'limda hadis allomalari hayoti bo'yicha darslar.

Bu jarayon o'zbek xalqining ma'naviy tiklanishi, ortga qaytarilmas ravishda dunyoviy va ma'rifiy taraqqiyot yo'liga kirganining dalilidir.

Milliy istiqlol davri - o'zbek xalqining boy ilmiy-ma'naviy merosini tiklash, o'rganish va dunyoga tanitish davri bo'ldi. Bu jarayon: Imom Buxoriy va Imom Termiziy kabi buyuk hadis allomalari merosining qayta kashf etilishiga, ilmiy maktablarning shakllanishiga, yosh avlodning ma'naviy uyg'onishiga, xalqaro maydonda O'zbekistonning nufuzini oshirishga katta hissa qo'shdi.

Bu meros bugungi va kelajak avlod uchun beqiyos ma'naviy boylik bo'lib, millatning o'zligini anglash, taqdirini belgilash, g'urur va iftixorini mustahkamlashda barhayot manba sifatida xizmat qilishda davom etadi.

Nazorat savollari

1. **Hadis ilmining “oltin davri”** deganda qaysi tarixiy davr tushuniladi va bu davrda hadis ilmi nega jadal rivojlandi?

2. Imom al-Buxoriyning hadis ilmi rivojiga qo'shgan **asosiy ilmiy yangiliklari** nimalardan iborat?

3. Nima sababdan Imom al-Buxoriy **“Amir al-mo'miniyn fil-hadis”** unvoni bilan sharaflangan?

4. **“Al-Jome' as-sahih”** asarining hadis ilmidagi o'rni va ahamiyatini izohlang.

5. Abu Iso Muhammad at-Termiziyning hayoti va ilmiy shakllanishiga **Imom al-Buxoriyning ta'siri** qanday bo'lgan?

6. At-Termiziyning hadis ilmidagi **“hasan hadis”** tushunchasini ilmiy kategoriya sifatida joriy etishdagi o'rni nimadan iborat?

7. **“Sunan at-Termiziy”** asarining boshqa hadis to'plamlaridan farqli jihatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

8. Imom at-Termiziyning **“Shamoil an-Nabaviy”** asari qanday ma'naviy-axloqiy ahamiyatga ega?

9. Mustaqillik davrida Imom al-Buxoriy va Imom at-Termiziy merosiga bo'lgan **davlat va jamiyat munosabati** qanday o'zgardi?

10. Hadis allomalari ilmiy merosining bugungi kunda **yoshlar tarbiyasi va milliy o'zlikni anglashdagi ahamiyati** nimada ko'rinadi?

Mavzuni mustahkamlash bo'yicha test savollari:**1. Hadis ilmi islomda qaysi manbadan keyingi ikkinchi asosiy manba hisoblanadi?**

- A) Qur'oni karimdan keyin ✓
- B) Tafsirdan keyin
- C) Fiqhdan keyin
- D) Tarixdan keyin

2. Hadis ilmining "oltin davri" qaysi asrlarga to'g'ri keladi?

- A) VIII–IX asrlarga ✓
- B) VI–VII asrlarga
- C) X–XI asrlarga
- D) XII–XIII asrlarga

3. "Amir al-mu'minin fi al-hadis" unvoni kimga berilgan?

- A) Imom al-Buxoriyga ✓
- B) Imom Muslimga
- C) Imom Abu Hanifaga
- D) Imom Nasoiyga

4. Imom al-Buxoriy qaysi shaharda tug'ilgan?

- A) Buxoro shahrida ✓
- B) Samarqandda
- C) Termizda
- D) Bag'dodda

5. Abu Iso Muhammad at-Termiziy qaysi shaharda tug'ilgan?

- A) Termiz shahrida ✓
- B) Buxoroda
- C) Nishopurda
- D) Makka shahrida

6. Hadis rivoyatchilari ishonchliligini tekshiruvchi ilm qanday ataladi?

- A) Jarh va ta'dil ilmi ✓
- B) Fiqh ilmi

- C) Tafsir ilmi
- D) Kalom ilmi

7. Imom al-Buxoriyning “Sahih” kitobiga nechta hadis kiritilgan?

- A) Taxminan 7275 ta hadis ✓
- B) 40 mingdan ortiq hadis
- C) 100 ming hadis
- D) 600 ming hadis

8. Abu Iso at-Termiziy hadis ilmidagi qaysi tushunchani ilmiy termin sifatida mustahkamlagan?

- A) Hasan hadis tushunchasini ✓
- B) Mavzu' hadis tushunchasini
- C) G'arib hadis tushunchasini
- D) Mutavotir hadis tushunchasini

9. Imom al-Buxoriyning hadis tanlashdagi asosiy metodologik sharti nimadan iborat bo'lgan?

- A) Sanad uzluksizligi va roviylarning adolatli bo'lishi ✓
- B) Hadisning mashhurligi
- C) Roviylarning ko'pligi
- D) Hadisning qisqa bo'lishi

10. Mustaqillik yillarida Imom al-Buxoriy va at-Termiziy merosiga berilgan bahoning asosiy sababi nimada?

- A) Milliy o'zlikni anglash va ma'naviy tiklanish jarayoni bilan bog'liqligida ✓
- B) Faqat diniy marosimlarni rivojlantirishda
- C) Siyosiy targ'ibot uchun
- D) Faqat ziyorat turizmini rivojlantirishda

4-MAVZU: ABU NASR FOROBIY O'RTA ASRNING BUYUK QOMUSIY OLIMI (873.950)

Reja

1. Abu Nasr Forobiy - jahon madaniyatiga kata hissa qo'shgan Markaziy Osiyolik mashhur faylasuf
2. Abu Nasr Forobiy ilmiy merosi va uning jahon tarixida tutgan o'rni
3. Fanda Farobiyshunoslik

Tayanch so'z va iboralar: Uslug' Tarxon, "Al-Muallim as-soniy", "Sharq Arastusi", Halab ,Aleppo, "Metafizika", "Etika", "Ritorika", "Sofistika", aristokratiya, demokratiya

Forobiy - uning mashhur taxallusi bo'lib, to'liq ism-sharifi **Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug' Tarxondir**. U Markaziy Osiyoda yetishib chiqqan eng yirik faylasuflardan biri, qomusiy bilim egasi va jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan allomalardan sanaladi. O'rta asrlarda Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida yuzaga kelgan ilg'or ijtimoiy-falsafiy fikrlar hamda ko'plab ilmiy yutuqlar uning nomi bilan chambarchas bog'liqdir.

Forobiy o'z davrining deyarli barcha ilm sohalarini chuqur o'rgangan, bu yo'nalishlarning rivojiga mustahkam ilmiy asoslar yaratib bergan. Ayniqsa, u yunon falsafasini ilmiy sharhlash, uning mazmunini keng ommaga yetkazish hamda Sharq ilm-fanida o'zlashtirilishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Shu boisdan ham Sharq mamlakatlarida Forobiyga yuksak ehtirom sifatida **"Al-Muallim as-soniy"** - **"Ikkinchi muallim"** (Aristoteldan keyin) va **"Sharq Arastusi"** degan sharaflı unvonlar berilgan.

Mazkur sharaflı nomlar Forobiynıng ilmiy salohiyati, falsafiy qarashlar chuqurligi va uning jahon tafakkuri rivojiga qo'shgan benazir hissasini yaqqol ifodalaydi.

Forobiy turkiy ildizlarga mansub harbiy xizmatchi oilasida, Sirdaryo bo'yida joylashgan qadimiy Forob (O'tror) shahrida dunyoga kelgan. Uning tug'ilgan hududi o'sha davrda Somoniylar davlatining tarkibiga kirib, arab xalifaligining shimoliy chegaraviy mintaqasi

sifatida muhim strategik ahamiyatga ega edi. Forobiy ilk savodini ona yurtida olgan bo'lib, dastlabki ta'lim jarayonidayoq bilimga chanqoqligi bilan ajralib turgan.

U keyinchalik ilm izlab Shosh (Toshkent), Buxoro va Samarqand kabi Markaziy Osiyoning yirik madaniy-ma'rifiy markazlariga yo'l oladi. Bu shaharlardagi ilmiy an'analardan bahramand bo'lib, o'z bilim doirasini kengaytirgach, yanada yuqori darajadagi ilmiy muhitni izlab, o'sha zamonning eng yirik intellektual markazi - Bag'dodga safar qiladi. Bag'dod o'sha davrda musulmon dunyosining turli o'lkalari, jumladan Markaziy Osiyodan kelgan olimlar jam bo'ladigan yirik ilmiy markaz edi.

Forobiy Bag'dodda yashar ekan, u yerda amalda bo'lgan xalifalar - al-Mutadid (829–902), al-Muqtafiy (902–908) va al-Muqtadir (908–932) davrlarida faoliyat yuritdi. Bag'doddagi istiqbolli ilmiy muhit unga o'rta asr fanining turli sohalarini chuqur o'rganish, yunon falsafiy maktablari bilan bevosita tanishish imkonini berdi. U bu jarayonda turli diniy qarashlar va falsafiy yo'nalishlar vakillari bilan ilmiy munozaralarda qatnashib, o'z tafakkurini yanada takomillashtirdi.

Forobiy yunon tili va falsafasi bo'yicha o'z zamonasining yetuk mutaxassisi bo'lgan Abu Bashar Matta ibn Yunusdan (870–940) saboq oldi. Shuningdek, Yuhanna ibn Xaylon (860–920)dan tibbiyot, mantiq va boshqa tabiiy-ilmiy yo'nalishlarni chuqur o'rgandi. Ushbu ustozlar bilan muloqot Forobiy ilmiy dunyoqarashining shakllanishida muhim o'rin tutib, uning keyingi faoliyatiga mustahkam zamin yaratdi.

1) Taxminan 941.yildan boshlab Forobiy Damashqda yashay boshlaydi. U shaharning chekkasidagi sokin bog'da qorovullik qilgan holda, nihoyatda kamtarona hayot kechiradi va bo'sh vaqtining barchasini ilmiy izlanishlarga bag'ishlaydi. Ana shu yillarda u Halab (Aleppo) hokimi Sayfuddavla Hamdamiy (943–967)ning e'tiboriga tushadi. Tarixchi-tadqiqotchilar Forobiyning Halabdagi faoliyatini uning ijodiy va ilmiy hayotidagi eng pirovard hamda eng samarali bosqichlardan biri sifatida baholaydilar. Buning sababi, Sayfuddavla ilm-fan ahliga homiylik qilgan, fikr erkinligini hurmatlagan va saroyida turli ilmiy majlislar uyushtirgan ma'rifatparvar hukmdorlardan edi.

2) Sayfuddavla Forobiyni saroyga taklif etgan bo'lsa-da, alloma bu taklifni rad etadi va oddiy, zohidona hayot tarzini ustun qo'yadi. Forobiy uchun ruhiy mustaqillik va ilm bilan band bo'lish saroy qulayliklaridan muhimroq edi.

3) Manbalarda qayd etilishicha, Forobiy 949–950-yillarda Misrda ham bo'lgan, so'ngra yana Damashqqa qaytib, shu yerda olamdan ko'z yumgan. U Damashqdagi "Bob as-Sag'ir" qabristoniga dafn qilingan.

4) Forobiy o'rta asr ilm-fanining tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-ma'naviy yo'nalishlarida benazir ilmiy meros qoldirgan. Uning asarlarining umumiy soni 160 dan ortiq bo'lib, ular qamrab olgan mavzular juda keng: mantiq, metafizika, musiqashunoslik, tabobat, siyosiy falsafa, axloq ilmi, tilshunoslik va boshqa ko'plab sohalar.

5) U ko'proq ilm-fan nazariy asoslarining falsafiy mazmunini yoritishga intilganligi bois, uning ilmiy merosini shartli ravishda ikki yirik guruhga bo'lish mumkin:

6) **Falsafiy-nazariy asarlar** - ilmiy fanlarning mantiqiy tuzilishi, bilish jarayonining mohiyati, mavjudlik va tafakkur o'rtasidagi munosabatlarni izohlovchi risolalar.

7) **Ilmiy-amaliy va sharh asarlari** - yunon allomalari fikrlariga yozilgan izohlar, ilmiy-falsafiy ta'riflar va amaliy yo'nalishdagi risolalar.

8) Bu tasnif Forobiy merosining nafaqat ko'lamini, balki uning o'rta asr ilmiy tafakkuri taraqqiyotidagi o'rni naqadar yuksak bo'lganini ham yaqqol namoyon etadi.

9) qadimgi yunon faylasuflari va tabiatshunoslarining ilmiy qarashlarini sharhlash, tahlil qilish hamda targ'ib etishga bag'ishlangan asarlar;

10) fan va madaniyatning turli sohalariga oid mustaqil ilmiy risolalar

Alloma Platon, Aristotel, Evklid, Ptolemey, Porfiriy kabi yunon mutafakkirlarining asarlariga chuqur ilmiy sharhlar yozib, ularning g'oyaviy mazmunini kengroq yoritishga katta hissa qo'shdi. Ayniqsa, Aristotelning "Metafizika", "Etika", "Ritorika", "Sofistik rad refutatsiyalar" va boshqa asarlariga Forobiy tomonidan yozilgan qat'iy ilmiy izohlar nafaqat matnlardagi murakkab joylarni tushuntirib bergan, balki ba'zi metodologik kamchiliklarni ilmiy asosda ko'rsatib o'tgan. Shu bilan birga, u bu asarlar mazmunini umumlashtirib, ularning falsafiy mohiyatini ochib beruvchi alohida risolalar yaratgan.

Forobiyning sharhlari O'rta va Yaqin Sharqdagi falsafiy tafakkurning shakllanishiga ulkan ta'sir ko'rsatdi. Uning izohlarida Aristotel qarashlari mantiqan qayta talqin qilinib, yangi davr ilmiy tafakkuri uchun zarur metodologik tamoyillar shakllantirilgan. Bu

borada Ibn Sino ham Forobiyning ilmiy xizmatini alohida e'tirof etadi: u Aristotelning "Metafizika" asarini aynan Forobiy sharhlari yordamida chuqur anglaganini ta'kidlagan.

Forobiyning sharhchilik faoliyati nafaqat Sharqda, balki o'rta asr Yevropasida ham yunon ilmiy merosining qayta tiklanishi va o'zlashtirilishida muhim o'rin tutdi. U yaratgan izohlar Lotin G'arbiga ham yetib borgan va o'sha mintaqadagi falsafiy an'analar rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Mazkur faoliyat Forobiy ijodining birinchi, ya'ni sharhlovchilik bosqichi hisoblanadi. Aynan shu bosqich alloma uchun o'ziga xos ilmiy maktab vazifasini o'tab, keyinchalik u yangi mavzularda mustaqil tadqiqotlar olib borishi uchun zarur nazariy asos va ilmiy tajribani taqdim etgan.

Forobiyning ilmiy merosi nihoyatda keng qamrovli bo'lib, uning falsafa va mantiqqa oid asarlarini mazmun-mohiyatiga ko'ra bir necha asosiy guruhlariga ajratish mumkin. Quyida ushbu guruhlarining eng muhimlari ilmiy jihatdan yoritilgan holda keltiriladi.

1. Falsafaning umumiy masalalariga oid asarlar

Bu yo'nalishga kiruvchi risolalarda Forobiy mavjudotning eng umumiy tamoyillari, borliqning tuzilishi, bilish jarayonining universal qonuniyatlari hamda falsafiy kategoriyalarning o'zaro munosabatlarini chuqur tahlil qiladi. Allomaning ushbu turkumdagi mashhur asarlari quyidagilardan iborat:

- **"Substansiya haqida so'z"** (*Kalom fi-l-javhar*) - borliqning mohiyati, substansiya tushunchasining falsafiy asoslari tahlili;
- **"Masalalar manbai"** (*Uyun al-mas'ail*) - falsafiy muammolarning paydo bo'lishi, bilishning umumiy metodlari;
- **"Qonunlar haqida kitob"** (*Kitob fi-l-navomis*) - tabiiy va ijtimoiy hodisalar qonuniyatlari sharhi;
- **"Falak harakatining doimiyligi haqida"** (*Kitob fi harakat al-falak ad-da'ima*) - osmon jismlarining harakati va uning metafizik talqini.

Bu risolalar Forobiyning borliq haqidagi yaxlit falsafiy tizimini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

2. Inson bilish faoliyatining falsafiy asoslariga bag'ishlangan asarlar

Mazkur guruh Forobiyning bilishning shakllari, bosqichlari, usullari

va mantiqiy tafakkur mexanizmlarini o'rgangan ilmiy izlanishlarini qamrab oladi. Mantiq fani - Forobiy ijodining yadro qismlaridan biri bo'lib, u Aristotel mantiqini Sharq ilmiy muhitiga to'laqonli joriy etgan olim sifatida tanilgan.

Bu yo'nalishdagi asarlaridan eng muhimlari:

- **“Kattalarning aqli haqida so‘z”** (*Kalom fi-l-aql al-kabir*) - aqlning rivojlanish bosqichlari, intellektning yetuklik darajalari;

- **“Yoshlarning aqli haqida kitob”** (*Kitob fi-l-aql as-saghir*) - bilish qobiliyatining shakllanish mexanizmlari;

- **“Mantiq haqida katta qisqartma kitob”** (*Kitob al-muxtasar al-kabir fi-l-mantiq*) - mantiq fanining asosiy qoidalari va tushunchalarini qisqa, ammo tizimli sharhlash;

- **“Mantiqqa kirish kitobi”** (*Kitob al-madxal ila-l-mantiq*) - mantiq faniga mukammal kirish, bilish vositalari va tafakkur shakllari;

- **“Isbot kitobi”** (*Kitob al-burhon*) - ilmiy isbotning shakllari, dalillash metodologiyasi;

- **“Sillogizm shartlari kitobi”** (*Kitob sharait al-qiyos*) - qiyoslashning tarkibi, mantiqiy tuzilish qonunlari;

- **“Jonning mohiyati haqida risola”** (*Risola fi mohiyat an-nafs*) - ruh va psixikaning falsafiy talqini, inson idroki imkoniyatlari.

Bu asarlar Forobiyning bilish nazariyasini mukammal, izchil va tizimli shaklda ifodalagan, o'rta asr Sharq mantiq maktabining shakllanishida asosiy manba bo'lib xizmat qilgan;

mazkur tasnif Forobiyning ilmiy merosidagi ulkan tafakkur ko'lamini yoritib, uning Sharq va G'arb intellektual an'alariga qo'shgan boy hissasini chuqur aks ettiradi.;

falsafa va tabiiy fanlarning mazmuni hamda tematikasiga oid asarlar - bu turkumdagi risolalarda Forobiy fanlarning kelib chiqishi, ularning o'zaro munosabati, tasnifi va ilmiy metodlari kabi fundamental masalalarni tahlil qiladi. Allomaning ushbu yo'nalishdagi asarlari ilm-fan metodologiyasi va falsafiy terminologiyaning shakllanishida muhim o'rin egallaydi. Ularning eng mashhurlari:

- **“Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi”** (*Kitob fi ihso al-ulum wa at-ta'rif*, qisqa nomi *Ihso al-ulum*) - fanlar tizimi, ularning vazifalari, tadqiqot metodlari va o'zaro bog'liqligi;

- **“Falsafa tushunchasining ma'nosi haqida so‘z”** (*Kalom fi ma'oni ism al-falsafa*) - “falsafa” atamasining mazmuni, maqsadi va falsafiy tadqiqot predmetining izohi;

“Falsafani o‘rganishdan avval nimalarni bilish zarurligi haqida kitob” (*Kitob fi-l ashyo allati yahtaju an yu'lama qabla al-falsafa*) - falsafiy bilishga tayyorgarlik bosqichlari, zarur metodologik bilimlar;

“Falsafaga izohlar” (*Ta'liq fi-l-hikma*) - falsafaning asosiy masalalariga qisqa, ammo mazmunan teran sharhlar.

Bu asarlar Sharq ilmiy an'anasida falsafa metodologiyasining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan;

miqdor, fazo va hajm munosabatlarini o'rganuvchi - matematika fanlariga oid asarlar - Forobiyning matematika, astronomiya va musiqa nazariyasiga oid risolalari uning ilmiy tafakkurining ensiklopedik darajada keng ekanini ko'rsatadi. Bu yo'nalishdagi ba'zi muhim asarlar:

“Hajm va miqdor haqida so‘z” (*Kalom fi-l-kayz wa-l-miqdor*) - moddaning o'lchovlari, miqdoriy munosabatlar va ularning falsafiy talqini;

“Fazo geometriyasiga kirish haqida qisqartma kitob” (*Kitob al-madkhal ila-l-handasa al-wahmiyya muxtasaran*) - geometrik tushunchalarning asoslari va fazoviy tasavvurlar;

“Astrologiya qoidalarini baholash va ularni to'g'rilash usuli haqida maqola” (*Maqola fi-l-jihat allati tusahhihu al-qawl bi-ahkam an-nujum*) - osmon hodisalarini ilmiy talqin qilish tamoyillari, astrologik taxminlarning tanqidiy tahlili;

“Musiqa haqida katta kitob” (*Kitob al-musiqa al-kabir*) - musiqa nazariyasining eng mukammal o'rta asr manbalaridan biri;

“Musiqa haqida so‘z” (*Kalom fi-l-musiqiy*) - musiqiy tovushlar, interval va ritmning ilmiy asoslari;

“Ritmlar turkumlari haqida kitob” (*Kitob fi ihso al-iqo'at*) - ritmik tuzilmalarning tasnifi va musiqiy ohang tizimlari. Forobiyning musiqashunoslikka oid asarlari Sharq musiqa nazariyasining rivojlanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan;

tabiiy fanlarga - fizik, kimyoviy, biologik va tibbiy bilimlarga oid asarlar - ushbu guruh Forobiyning moddaning xossalari, noorganik tabiat jarayonlari, tirik organizmlar, xususan hayvon va inson fiziologiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlarini o'z ichiga oladi. U fizik hodisalarning sabablari, yorug'likning tarqalishi (optika), moddiy jismlarning o'zaro ta'siri, organizmlarning tuzilishi va hayotiy faoliyatiga oid masalalarni falsafiy-nazariy asosda izohlaydi.

Forobiyning fizika va tabiiy fanlar bo'yicha yozgan risolalari o'rta asr Sharq ilm-fanida tabiatni ilmiy tushuntirish an'anasini

shakllantirishda asosiy manbalardan biri hisoblanadi. «Fizika usullari haqida kitob» («Kitob fi usul ilm at-tabi'at»), «Alkimyo ilmining zarurligi va uni inkor etuvchilarga raddiya haqida maqola» («Maqola fi vujub sanoat al-kimyo va-r radd ala mubtiluho»), «Inson a'zolari haqida risola» («Risola fi a'zo al- insoniya»), «Hayvon a'zolari to'g'risida so'z» («Kalom fi a'zo al- hayvon») va b.;

tilshunoslik, she'riyat, notiqlik san'ati, xattotlikka oid asarlar: «She'r va qofiyalar haqida so'z» («Kalom fi she'r val qavofi»), «Ritorika haqida kitob» («Kitob fi-l xitoba»), «Lu-g'atlar haqida kitob» («Kitob fi-l lug'at»), «Xattotlik haqida ki-tob» («Kitob fi san'at al-kitobat») va b.;

ijtimoiy-siyosiy hayot, davlatni boshqarish masalalariga, axloq, tarbiyaga bag'ishlangan, ya'ni huquqshunoslik, etika, pedago-gikaga doir asarlar: «Baxt-saodatga erishuv yo'llari haqida risola» («Risola fi-t tanbih ala asbob as-saodat»), «Shaharni boshqa-rish» («As-siyosat an-madaniya»), «Urush va tinch turmush haqida kitob» («Kitob fi maoyish val xurub»), «Fazilatli xulqlar» («As-siyrat al-fazila») va b.

Forobiyning boy ilmiy merosi o'rta asr Sharqining madaniy-ma'naviy hayoti, ilmiy tafakkuri va ijtimoiy-siyosiy jarayonlari haqida nihoyatda serqirra manba sifatida katta ahamiyat kasb etadi. Uning asarlarida o'sha davrdagi tabiiy-ilmiy qarashlar, falsafiy g'oyalar, jamiyat va davlat boshqaruvi haqidagi nazariyalar, shuningdek, ilm-fanning turli sohalaridagi yutuqlar ilmiy asosda bayon etilgan.

Forobiy o'z ilmiy merosini o'sha davr Sharq olamida ilm-fan va adabiyotning asosiy tili sanalgan arab tilida yaratgan. Bundan tashqari, u arab va fors tillarida falsafiy mazmundagi she'riy shakllarda ham ijod qilgan bo'lib, bu uning badiiy mahorati va adabiy didining yuqoriligidan dalolat beradi.

Allomaning asarlari XII–XIII asrlardayoq lotin, qadimgi yahudiy (ivrit), fors va boshqa qator tillarga tarjima qilina boshlagan. Natijada Forobiyning ilmiy g'oyalari Yevropa va Yaqin Sharq ilmiy muhitiga keng tarqalib, o'rta asr falsafasining rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Bugungi kunda uning qo'lyozmalarining ko'plab nusxalari dunyoning turli mamlakatlari kutubxonalari va ilmiy markazlarida saqlanmoqda.

O'zbekistonda ham Forobiy merosi chuqur o'rganilmoqda. Toshkent shahridagi Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida qadimgi Sharq faylasuflarining 107 risolasini o'z ichiga olgan **“Hakimlar risolalari to'plami”** (*Majmu'at rasoil al-hukamo,*

Qo'lyozmalar fondi, 2385.inventar raqami) saqlanadi. Ushbu yirik to'plam tarkibida Forobiyning 16 ta arabcha risolasi mavjud bo'lib, ular allomaning ilmiy faoliyatini o'rganishda beqiyos manba hisoblanadi.

Mazkur to'plamdagi Forobiy asarlarining bir qismi 1975 yilda o'zbek tiliga tarjima qilinib nashr etilgan. Bu nashr mahalliy ilm-fan, falsafa tarixi va Sharq mutafakkirlarining merosini o'rganishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Forobiyning tabiiy-ilmiy fanlarga doir qarashlari uning mashhur **"Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi"** (*Ihso al-ulum*) asarida atroflicha bayon etilgan bo'lib, bu asar o'rta asr Sharq ilm-fanining nazariy poydevorini tashkil qilgan yirik ilmiy manbalardan biridir. Risolada o'sha davrda ma'lum bo'lgan 30 dan ortiq fan turining ta'rifi, predmeti, vazifasi va amaliy ahamiyati ilmiy asosda tushuntiriladi. Forobiy ilm-fanlarni bir-biri bilan mazmuniy bog'liqligi va jamiyat uchun ahamiyatidan kelib chiqib, ularni besh yirik guruhga ajratadi:

Bu guruh 7 bo'limdan iborat bo'lib, grammatika, orfografiya, she'riyat va ularga yaqin boshqa sohalarni o'z ichiga oladi. Forobiyning fikricha, til ilmlari tafakkur mahsulini to'g'ri ifodalash, ilmiy g'oyalarni boshqalarga aniq yetkazish uchun xizmat qiladi.

Mantiq va uning bo'limlari. Mantiq - fikrlash qonunlari va shakllarini o'rganuvchi fan sifatida barcha ilmiy izlanishlarning uslubiy asosini tashkil etadi. Forobiy mantiqni ilmiy tafakkurning tartib beruvchi markazi sifatida talqin qilgan.

Matematika fanlari. Matematika keng ko'lamli sohaga ega bo'lib, arifmetika, geometriya, optika, astronomiya, musiqa nazariyasi, og'irliklar haqidagi ta'limot va mexanika kabi yo'nalishlarni qamrab oladi. Bu fanlar moddaning miqdoriy va fazoviy xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan.

Tabiatshunoslik va metafizika. Bu guruh 8 bo'limdan iborat bo'lib, bashorat ilmi, tibbiyot, kimyo (alkimyo) va boshqa tabiiy fanlarni o'z ichiga oladi. Forobiyning fikricha, tabiatshunoslik fizik hodisalarning sabablarini tahlil qilsa, metafizika borliqning eng umumiy qonuniyatlarini o'rganuvchi oliy ilm sanaladi.

Shahar va jamiyat haqidagi fanlar. Bu toifa siyosat ilmi, fiqh, kalom, axloq, pedagogika kabi ijtimoiy va ma'naviy sohalarni qamrab oladi. Bu fanlar jamiyatning boshqarilishi, insonlar o'rtasidagi munosabatlar va ma'naviy me'yorlar masalalarini tartibga soladi.

Forobiyning fanlarni bunday tizimli tasnifi o'z davri uchun

nihoyatda ilg'or ilmiy yondashuv bo'lib, keyingi asrlarda ilm-fan rivojiga mustahkam nazariy asos yaratdi. U tabiiy va ijtimoiy fanlarning farqini, shuningdek, ularning ijtimoiy vazifalarini aniq belgilab bergan.

Olimning talqinicha: matematika, tabiatshunoslik va metafizika - inson aqlini ilmiy bilimlar bilan boyitadi, tafakkur ufqini kengaytiradi, grammatika, mantiq, she'riyat va til ilmlari - bilimdan to'g'ri foydalanish, uni boshqalarga izchil yetkazish, aqliy tarbiyani shakllantirishga xizmat qiladi, siyosat, axloq, ta'lim-tarbiya ilmlari - jamiyatni boshqarish, insonlarning bir-biri bilan uyg'un yashashini ta'minlash, ijtimoiy hayot qoidalarini belgilashga qaratilgan.

Shu tariqa, Forobiy ilm-fanlarni nafaqat tasniflagan, balki ularning maqsad va vazifalarini ham ilmiy jihatdan asoslab, o'rta asr ilmiy tafakkurining poydevorini mustahkamlagan.

Forobiy inson hayoti va amaliy faoliyatida tabiiy fanlarning o'rni va ahamiyatini chuqur anglagan allomalardan biridir. U bunday fanlarni "real narsalar haqidagi ilmlar" deb atab, tabiatni bevosita kuzatish, uning qonuniyatlarini ilmiy asosda tushuntirish zarurligini ta'kidlaydi. Forobiy Evklid, Ptolemey, Galen kabi yunon tabiatshunoslarining asarlariga yozgan sharhlarida, shuningdek geometriyaga bag'ishlangan o'z risolalarida antik va o'rta asr matematik tafakkurini puxta egallagan yirik mutafakkir sifatida namoyon bo'ladi. U matematikaning murakkab kategoriyalari va mavhum tushunchalarini ilmiy asosda hal etishga intilib, xususan sonlarning ehtimollik xususiyatlariga doir g'oyalarni yanada boyitgan.

Forobiyning **"Yulduzlar haqidagi qoidalarda nima to'g'ri va nima noto'g'ri"** nomli risolasi astronomiya tarixida muhim o'rin egallaydi. Unda u osmon jismlari bilan yer hodisalari o'rtasidagi tabiiy sabab-oqibat bog'liqliklarini ilmiy ravishda sharhlaydi. Masalan: bulut va yomg'irning hosil bo'lishi Quyosh harorati ta'sirida suvning bug'lanishi bilan bog'liqligini, Oy tutilishi esa Yerning Quyosh bilan Oy orasiga tushishi natijasida yuzaga kelishini ilmiy asosda ko'rsatadi.

Bu bilan Forobiy osmon jismlariga qarab fol ochuvchilar, astroloji iddaolarni tanqid qilib, ilmiy astronomiyani irim-sirimlardan ajratib beradi.

Alkimyo bilan shug'ullanib, arzon metallarni qimmatbaho metallarga aylantirishga urinuvchilarni u keskin tanqid qilgan. Forobiyning nazarida kimyo - tabiat qonunlari asosida tadqiqot olib boruvchi, moddiy jarayonlarni ilmiy tahlil qiluvchi tabiiy fan bo'lishi

lozim. Tabobat bilan bevosita shug'ullanmagan bo'lsa-da, Forobiy nazariy tibbiyotni yaxshi bilgan. Uning tibbiyotga doir qarashlari **“Inson a'zolari haqida”** nomli risolasida mujassam. Unda u inson a'zolarining tuzilishi va vazifalari, kasalliklarning sabablari, ularning paydo bo'lish sharoitlari, sog'liqni tiklashda to'g'ri ovqatlanishning ahamiyati haqida ilmiy fikrlar bayon qiladi. Forobiy inson sog'lig'ining ruhiy va jismoniy jihatlari tashqi muhit, iqlim, turmush tarzi bilan uzviy bog'liq ekanini ta'kidlaydi.

Uning tibbiyotning vazifasi, maqsadi va inson salomatligini ta'minlashga oid qarashlari keyinchalik Ibn Sino tibbiy ta'limotining shakllanishiga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Shu tariqa, Forobiy tabiiy fanlar bo'yicha ilg'or nazariy qarashlar yaratib, Sharq ilm-fanining keyingi taraqqiyotiga mustahkam ilmiy asos qo'ygan.

Forobiy dunyoqarashining shakllanishiga Sharqning qadimiy madaniyat an'analari, arab xalifaligiga qarshi kechgan xalq harakatlari, o'rta asr tabiiy-ilmiy tafakkurining yutuqlari hamda Yunoniston falsafiy merosining chuqur ta'siri bo'lgan. Ayniqsa, yunon falsafasining ulkan namoyandasi Aristotel ta'limoti Forobiy fikrlash tizimining asosiy manbalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Alloma Aristotel g'oyalarini qayta tiklash, ularning ilmiy mohiyatini izohlab berish va yangi ilmiy yutuqlar asosida yanada rivojlantirish orqali Sharqda aristotelizmning mustaqil oqimini shakllantirdi. Bu oqimga xos uslub, metodologiya, asosiy kategoriyalar hamda falsafiy muammolarni talqin etish tamoyillari aynan Forobiy tomonidan ilmiy asosga solingan.

Forobiyni falsafiy qarashlari an'anaviy ilohiyot-kalomdan tubdan farq qiladi. Uning ta'limoti qat'iy ilmiy mantiq, tajriba va kuzatuvga tayangan holda izchil shakllangan bo'lib, voqelikni diniy dogmalardan mustaqil ravishda talqin etishga qaratilgan. Forobiy dunyo uyg'un bir butunlikdan iborat degan g'oyani ilgari suradi. Uning tasnifida mavjudlik ikki asosiy toifaga bo'linadi: Vujudi vojib - azaliy, abadiy va mavjud bo'lishi zarur bo'lgan yagona vujud. Bu - birinchi sabab, barcha mavjudotning ibtidosi bo'lgan Allohdir. Vujudi mumkin - mavjud bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin bo'lgan barcha yaratilgan narsa va hodisalar. Ularning barchasi birinchi sababdan bosqichma-bosqich kelib chiqadi.

Forobiyni talqiniga ko'ra, borliqning eng quyi pog'onasi modda bo'lib, barcha shakllanishlar, harakatlar va o'zgarishlar undan yuzaga keladi. Tabiat esa moddaning turli ko'rinishlarda namoyon bo'lishi,

sabab-oqibat munosabatlari asosida muayyan tartib va zarurat bo'yicha ketma-ket rivojlanadigan jarayondir.

Forobiy "Masalalarning mohiyati", "O'zgaruvchan narsalar haqida" kabi risolalarida moddaning fazo va vaqt jihatidan cheklanmagan, abadiy va intihosiz ekanini asoslaydi. Bu g'oya Sharq falsafasida panteistik qarashlarning rivojlanishiga turtki bo'lib, keyinchalik vujudiyun (mavjudot birligi) talqinining yangicha falsafiy ko'rinishlarini shakllantirishga xizmat qildi.

Forobiy ta'limotida borliqning kelib chiqishi va uning tuzilishi qat'iy ilmiy mantiqqa asoslangan. U mavjudotni **to'rtta asosiy unsur** - tuproq, suv, havo va olov orqali tushuntiradi. Shu unsurlar birlashishi natijasida moddiy jismlar, jumladan osmon jismlari ham vujudga keladi. Moddiy narsalarning o'zaro farqi ularni tashkil etuvchi unsurlarning nisbatidagi tafovutga bog'liq: olov issiqlik, suv sovuqlik va namlik, tuproq esa qattqlik xususiyatini belgilaydi. Shu orqali Forobiy tabiiy olamni sabab-oqibat munosabatlari orqali izchil tushuntiradi.

U borliqni **olti asosiy sababiy darajaga** bo'lib tasniflaydi: **Alloh (as-sabab al-avval)** - vujudi vojib, ya'ni zaruriy mavjudot, **Osmon jismlari (as-sabab as-soniy)** - yuqori tartibdagi sabab, **Aql (al-aql al-faol)** - harakat va tashkil etuvchi prinsip, **Jon (an-nafs)** - hayot va faoliyat manbai, **Shakl (as-surat)** - narsaning tashqi ko'rinishi va tartibi, **Materiya (al-modda)** - moddiy asos, mavjudotning eng quyi pog'onasi.

Bu tizimda Alloh abadiy, zaruriy mavjudot sifatida eng yuqori pog'onani egallasa, qolgan unsur va darajalar **vujudi mumkin**, ya'ni ixtiyoriy, yaratilgan mavjudot sifatida qaraladi. Barcha unsurlar o'zaro sababiy bog'liqlikda, bir-birini izchil ta'sirlantirib, dunyo tartibini hosil qiladi.

Forobiyning dunyoqarashida borliq asta-sekin ochiladigan, rang-barang va cheksiz boyliklarga ega tizim sifatida ko'rinadi. Bu konsepsiya tabiiy-ilmiy tafakkur uchun yangi istiqbollarni ochib, keyinchalik Abu Ali ibn Sino va boshqa o'rta asr Sharq mutafakkirlarining falsafiy qarashlarini shakllantirishda poydevor vazifasini bajardi.

Shuningdek, Forobiy **ilm, bilish va aql masalalarini** mukammal tizim bilan yoritadi. U ilm olishni inson mohiyatini tushuntirishning ajralmas qismi deb hisoblaydi. Olimning fikricha, insonning bilish qobiliyati va ruhiy faoliyati miyada markazlashgan bo'lib, yurak esa barcha a'zolari hayot uchun zarur qon bilan ta'minlovchi asosiy organ

sifatida xizmat qiladi. Shu tariqa, ruhiy «quvvatlar», jumladan bilish va tafakkur qobiliyatlari muayyan organlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, tabiiy va ijtimoiy faoliyatning samarali amalga oshishini ta'minlaydi.

Forobiy **“Ilm va san’atning fazilatları”** risolasida tabiat va inson bilimining cheksizligini chuqur tahlil qiladi. U ilmni inson tafakkuri orqali asta-sekin ortib, chuqurlashib boradigan jarayon sifatida tasvirlaydi. Olimning fikricha, bilimning rivojlanishi **bilmaslikdan bilishga, sababiyatni tushunishdan oqibatlarni anglashga, sifatlardan mohiyat va substansiyaga yo’naltiriladi**, ya’ni har bir yangi bilim inson tafakkurini yanada mukammallashtiradi va ilmiy tushunchalarni chuqurlashtiradi.

Inson tabiati va bilish faoliyatini Forobiy **quvvatlar tizimi** orqali tushuntiradi. Uning ta’rificha, insonning ibtidosiy holatida avval **“oziqlantiruvchi quvvat”** paydo bo’ladi, bu quvvat orqali inson ovqatlanadi va hayotiy energiyani oladi. Keyinchalik, insonning tashqi dunyo bilan o‘zaro aloqasini ta’minlovchi **“tashqi quvvat”** shakllanadi. Bu quvvatlar bevosita tashqi ta’sir natijasida sezgi organlari orqali ishlaydi va besh turga bo’linadi: **Teri-badan sezgisi** - tashqi muhitning tegish, bosim va haroratini anglash, **Ta’m bilish sezgisi** - ovqat va moddiy narsalarni tanib bilish, **Hid bilish sezgisi** - atrofdagi hidi idrok etish, **Eshitish sezgisi** - tovushlarni qabul qilish, **Ko’rish sezgisi** - yorug‘lik va ranglarni qabul qilish.

Forobiy bularning barchasini **“hissiyot quvvati”** (quvvai hissiyya) deb atab, ularni hissiy bilishning asosiy qismlari sifatida ko‘radi.

Bundan tashqari, insonning **ichki quvvatlari** ham rivojlanganligini ta’kidlaydi. Ichki quvvatlarga quyidagilar kiradi: **Xotira va tasavvur (xayol)** - avvalgi tajribalarni saqlash va yangi tasavvurlarni yaratish, **His-tuyg‘u** - ruhiy holatlarni idrok etish va anglash, **Nutq va fikrlash quvvati** - tafakkur, tushuntirish va mantiqiy xulosalar chiqarish.

Forobiy **“ichki quvvat”** tushunchasida insonning aqliy bilish faoliyatini nazarda tutadi. Unga ko‘ra, ilmni egallash jarayoni aynan shu ichki quvvatlar orqali amalga oshadi. Forobiy bilish jarayonini ikki bosqichga bo’ladi: hissiy bilish va aqliy bilish. U alohida ta’kidlaydiki, **aqliy bilish hissiy bilishdan ajralib yura olmaydi**, ya’ni inson birinchi navbatda tajriba va sezgi orqali olingan ma’lumotlarni idrok etib, keyin ularni aql yordamida tahlil qiladi va umumlashtiradi.

“Aql ma’nolari haqida” risolasida Forobiy aqlni chuqur falsafiy nuqtai nazardan tahlil qiladi. U fikricha, aql ikki jihatdan shakllanadi: bir

tomondan u ruhiy jarayon bo'lib, insonning tug'ma ruhiy quvvatiga bog'liq, ikkinchi tomondan esa tashqi ta'sir - ta'lim, tarbiya va bilim olish natijasidir. Shu bilan aql faqat insonga xos bo'lgan tug'ma ruhiy kuch sifatida ham, o'rganish va tarbiya orqali rivojlantiriladigan faoliyat sifatida ham namoyon bo'ladi.

Forobiyning **bilish va aql haqidagi ta'limotida mantiq (logika) alohida ahamiyat kasb etadi**. U yozadi: *"Mantiq san'ati kishiga shunday qonunlar haqida ma'lumot beradiki, bu qonunlar vositasida aql chiniqadi, inson sog'lom fikr yuritishga o'rganadi."* Shu yerda Forobiy mantiq ilmi va grammatika o'rtasidagi analogiyani ta'kidlaydi: grammatika til orqali nutqni tartibga solsa, mantiq esa tafakkurni to'g'ri yo'lga soladi va aqlni muayyan qonuniyatlar asosida shakllantiradi. Shu tariqa mantiq insonning fikrlash madaniyatini rivojlantirish va ilmiy tafakkurni to'g'ri boshqarish vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Forobiyning logikaga oid qarashlari **musulmon Sharqidagi so'nggi mantiqiy tafakkur rivojiga katta turtki bo'ldi**. Uning bilish, mantiq va aql haqidagi g'oyalari faqat nazariy bilim bilan chegaralanmaydi, balki **inson ta'limoti va axloqiy tarbiyasi** bilan chambarchas bog'liq. Aqlga ega bo'lish va mantiqiy tafakkur insonni faqat bilimli va mantiqli qilish bilan cheklanmaydi, balki u ma'lum axloqiy prinsiplar, shaxsiy madaniyat va ijtimoiy mas'uliyatni ham o'z ichiga olishi lozimligini Forobiy ta'kidlaydi. Shu nuqtai nazardan, uning falsafasi bilim, tafakkur va axloqiy tarbiya o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni mukammal tarzda ifodalaydi.

Forobiy aqlli inson tushunchasini quyidagicha bayon qiladi: «Aqlli deb shunday shaxslar hisoblanadi, ular fazilatli, mulohazali, foydali ishlar bilan shug'ullanuvchi va zarur bo'lgan yangiliklarni aniqlash hamda yaratish qobiliyatiga ega bo'ladi. Bunday insonlar yomon ishlaridan o'zini tiyib yuradi. Aqlli bo'lmagan, biroq aql-idrokni faqat yomon ishlarni o'ylab topish yo'lida ishlatadigan kishilar esa ayyor yoki aldoqchi sifatida tan olinadi». Shu tariqa Forobiy aqlli insonni nafaqat bilim va tafakkur, balki **axloqiy fazilatlar va foydali ijtimoiy faoliyat bilan bog'laydi**, uning qarashida aql va axloqiy fazilat bir-birini to'ldiradi.

O'rta asrlar sharoitida Forobiy birinchi bo'lib jamiyatning kelib chiqishi, maqsadi va vazifalari bo'yicha izchil ta'limot yaratdi. Uning ijtimoiy falsafasida davlat boshqaruvi, ta'lim-tarbiya, axloq, ma'rifat, diniy e'tiqod, mehnat, urush va yarash kabi masalalar bir butun tizim

sifatida yoritilgan.

Forobiy **“Fozil shahar aholisining maslagi”** risolasida jamiyat, ya'ni inson jamoasining kelib chiqishi haqida shunday yozadi: «Har bir inson tabiatan shunday yaratilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishish uchun ko'plab narsalarga muhtojdir. Shu narsalarni bir kishi o'zicha qo'lga kiritmaydi; ular faqat insonlar jamoasida birlashganda erishiladi. Shu tarzda jamoa a'zolarining faoliyati umumiy manfaatga xizmat qiladi, har bir shaxs o'ziga zarur bo'lgan vositalarga ega bo'ladi. Shu sababli insonlar ko'payib, yer yuzidagi turli hududlarga tarqaladilar va natijada inson jamoasi shakllanadi».

Bu qarashlar orqali Forobiy jamiyatni tabiiy va ijtimoiy ehtiyojlar asosida, **insonlarning o'zaro bog'liqligi va hamkorligi natijasida vujudga keladigan tizim sifatida** tushuntiradi. Shu bilan u **ijtimoiy hayotning ilmiy asoslari va inson tabiati bilan uyg'un bog'liqligini** birinchi bo'lib nazariy jihatdan bayon qilgan mutafakkir sifatida ajralib turadi.

Forobiy shaharni insoniyatning ijtimoiy uyg'unligi va kamolotga erishishida muhim vosita sifatida baholaydi. U shaharni insonlarning o'zaro hamkorlikda yashashining yetuk shakli, tinchlik va barqarorlikni ta'minlovchi markaz deb hisoblaydi. Forobiy butun insoniyatni birlikka chaqiradi, xalqlar orasida tinchlik va hamjihatlikni targ'ib qiladi hamda dunyoda yagona inson jamoasini shakllantirishni orzu qiladi. Mutafakkir inson qadrini kamsituvchi va adolatsiz jamiyat shakllarini keskin tanqid qiladi; masalan, «Davlat arbobining hikmatlari» risolasida u doimiy urushlar va bosqinchilikka asoslangan jamiyatni adolatsiz va johil tizim sifatida qoralaydi.

Forobiy o'zining fozil jamoasida odamlarni tabiiy xususiyatlari va qobiliyatlari asosida guruhlariga ajratadi. U shaxslarning diniy e'tiqodi, millati yoki irqidan qat'i nazar, ularning **aqliy iste'dodi, bilim va ko'nikmalarini rivojlantirish tajribasini** asosiy mezon sifatida oladi. Itoatkorlikka chaqiruvchi ta'limotlar va bilimga zid ijtimoiy tuzilmalarni tanqid qiladi.

O'zining «Baxt-saodatga erishuv yo'llari haqida risola» va «Baxt-saodatga erishuv haqida risola» asarlarida Forobiy fozil jamiyatni yanada batafsil tasvirlaydi. U davlatning asosiy vazifasini insonlarni **baxt va saodatga yetaklashda** ko'radi va buni amalga oshirish vositasini ilm va axloq orqali izohlaydi: «Davlatning vazifasi insonlarni baxt-saodatga yetaklashdir, va bu ilm hamda yaxshi axloq yordamida

amalga oshiriladi», - deb yozadi.

Forobiy davlat boshqaruvi shakllarini ham aniqlik bilan tasniflaydi. Uning fikricha, davlatni **yetuk shaxs tomonidan boshqarish (monarxiya)**, **yetuk xislatlarga ega bo'lgan bir necha shaxslar yordamida boshqarish (aristokratiya)** va **saylangan vakillar ishtirokida boshqarish (demokratiya)** shakllari samarali bo'lishi mumkin. Shu tariqa, u davlat boshqaruvini inson tabiati, axloqiy qadriyatlar va jamiyat manfaatlariga bog'laydi, siyosiy nazariyotda hamma davrlarga oid ilmiy konsepsiya yaratadi.

Forobiy jamiyatning rivojlanishi insonning kamolotga intilishi va ijtimoiy o'sishga bo'lgan muntazam kurash bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. U fozil jamiyat va fozil shahar konsepsiyasini ilgari surib, bunday jamiyat aholisi o'z kasb-hunarlari bilan shug'ullanib, chin ma'noda erkin va ijtimoiy barkamol bo'lishi lozimligini bildiradi. Forobiy fikricha, fozil jamiyatda odamlar orasida yaxshi odatlar, axloqiy qadriyatlar va madaniy zavqlar rivojlanadi, bu esa ularning o'zaro munosabatlarini mustahkamlaydi.

Bunday jamiyatni boshqaruvchi shaxs yoki shaxslar guruhi ham yuqori axloqiy va siyosiy sifatlar bilan ajralib turishi lozim. Ular adolatli, dono, qonunlarga rioya qiluvchi va ularni yaratishga qodir, kelajakni oldindan sezishga qodir, shuningdek, xalq manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'yadigan shaxslar bo'lishi kerak. Shu nuqtai nazardan Forobiyning fozil jamiyat haqidagi ta'limoti komil inson haqidagi qarashlari bilan uzviy bog'langan. Komil inson, o'z navbatida, o'n ikki asosiy fazilatga ega bo'lib, bu fazilatlar jamiyatdagi o'zaro hamkorlik, yaxshilik va axloqiy barqarorlikni ta'minlaydi.

Forobiyning ijtimoiy g'oyalari uning davrida ilg'or, humanistik tafakkur sifatida qaraladi. U insonning ma'naviy erkinligini, imkoniyatlarini kengaytirishni va axloqiy madaniyatni rivojlantirishni maqsad qilgan. Shu jihatdan uning ta'limoti nafaqat Sharq, balki butun insoniyatning intellektual va ma'naviy rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Uning g'oyalari Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Ibn Rushd, Nizomiy, Sa'diy, Jomiy, Alisher Navoiy, Bedil, Iqbol va Ahmad Donish kabi keyingi mutafakkirlar tomonidan yanada rivojlantirildi.

Forobiy shuningdek, musiqa sohasida ham o'rta asr Sharqining yetakchi olimi sifatida tanilgan. Uning «Muzika haqida katta kitob» asari bir nechta jildidan iborat bo'lib, unda muzika nazariyasi, amaliyoti, kuylarning ichki tuzilishi va qonuniyatlari keng yoritilgan. Forobiy

musiqa jarayonini tabiiy-ilmiy asosda tahlil qilib, kuylar garmoniyasining matematik printsiplarini ochib bergan, murakkab chizmalar va jadvallar orqali ritmik tizimlarni tushuntirgan. U ritm va naqralarning tuzilishi, ularning ruknlarga ajratilishi va turli o'lchamdagi ritm birliklarini batafsil bayon qilgan.

Shuningdek, Forobiyning asarlarida Sharqda keng tarqalgan rubob, tanbur, nog'ora, ud, qonun, nay kabi musiqa asboblari va ularda ijro etish qoidalari ham yoritilgan. Mutafakkir o'zi ham mohir bastakor va sozanda bo'lib, yangi musiqa asboblari yaratgan, inson ruhiyatini tarbiyalash va sihat-salomatlikni mustahkamlash vositasi sifatida musiqani qadrlagan. Shu sababli, uning musiqaga oid merosi Sharq va jahon musiqa madaniyati tarixida katta ahamiyatga ega.

Forobiy o'z davrida nafaqat Sharq olimlari, balki keng jamoatchilik orasida ham buyuk mutafakkir sifatida tanilgan. U haqida turli hikoya va rivoyatlar paydo bo'lib, uning ilmiy faoliyati va falsafiy qarashlari Sharq xalqlarida keng tarqalgan. O'rta asr olimlari, jumladan Ibn Xallikon, Ibn al-Qiftiy, Ibn Abi Usabi'a, Bayhaqiylar Forobiy ijodini o'rganib, uning g'oyalarini rivojlantirganlar. Ayniqsa, Ibn Rushd Forobiy asarlarini nafaqat o'rgangan, balki ularga sharhlar yozgan: masalan, «Sillogizmga nisbatan al-Forobiyning fikri», «Abu Nasrning mantiqqa doir asarida ifodalangan fikrning bayoni», «Al-Forobiy, xususan uning „Organon“ izohlariga turli sharhlari» va boshqa asarlar. Shu tariqa, Ibn Rushdning Averroizm nomi bilan mashhur falsafiy yo'nalishi dastlab Forobiy va Ibn Sino faoliyati bilan bog'liq bo'lib, o'rta asr ilmiy tafakkurida ilg'or tendensiyalarni ifodalagan va Uyg'onish davri mutafakkirlarining dunyoqarashiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Forobiy ijodi insoniyat taraqqiyotida doimo hurmat bilan qabul qilingan va uning ilmiy merosi chuqur o'rganilgan. Yevropa olimlaridan B. M. Shtrenshneyder, V. Karrade, T. U. Buur, R. Xammond, R. De Erlande, F. Deterist, G. Farmer, N. Rishar, G. Ley va Sharq olimlaridan Nafisiy, Umar Farrux, Turker, M. Mahdi va boshqalar Forobiy merosini tadqiq etishga katta hissa qo'shganlar. Keyingi asrlarda mutafakkirning ijodi va falsafiy ta'limotiga bag'ishlangan ko'plab tadqiqotlar va ilmiy asarlar yaratilgan.

Shuningdek, O'zbekiston va Qozog'istonda Forobiy nomi zamonaviy madaniy hayotda ham e'tirof etilgan: ularning shaharlarida ko'chalar, maktablar va kutubxonalar Forobiy nomi bilan atalgan bo'lib, uning ilmiy merosini avlodlarga yetkazishda muhim rol o'ynaydi.

Mavzuni mustahkamlash uchun topshiriqlar:

1. Forobiy jahon madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan Markaziy Osiyolik mashhur faylasuf ekanligini isbotlab, uning hayoti va ijodi haqida qisqacha ma'lumot yozing.

2. Forobiyning Damashqdagi faoliyati, ilmiy izlanishlari va Sharqdagi muloqotlari haqida taqdimot yoki referat tayyorlang.

3. Forobiyning boy ilmiy merosi: uning yaratgan asarlari, u qamrab olgan fanlar va ilm-fanga qo'shgan hissasini tahlil qiling.

4. 1975 yilda UNESCO qarori bilan Forobiyning 110 yillik yubileyining keng nishonlanishi haqida ma'lumot to'plang va bu voqeaning jahon ilm-fani rivojiga ta'siri haqida qisqacha sharh yozing.

Mavzuni mustahkamlash bo'yicha test savollari:

1. Abu Nasr Forobiyning to'liq ism-sharifi qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- A) Abu Nasr Muhammad ibn Muhammad ibn Uslug' Tarxon ✓
- B) Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil
- C) Abu Ali Husayn ibn Abdulloh
- D) Ahmad ibn Hanbal

2. Forobiy Sharqda qaysi sharaflı unvon bilan tanilgan?

- A) "Al-Muallim as-soniy" (Ikkinchi muallim) ✓
- B) "Shayx ul-islom"
- C) "Sulton ul-olima"
- D) "Imom ul-mufassirin"

3. Abu Nasr Forobiy qayerda tug'ilgan?

- A) Forob (O'tror) shahrida ✓
- B) Buxoro shahrida
- C) Samarqandda
- D) Bag'dodda

4. Forobiy qaysi davlat tarkibida tug'ilgan hududda yashagan?

- A) Somoniylar davlati tarkibida ✓
- B) Saljuqiylar davlati
- C) Temuriylar davlati
- D) Qoraxoniylar davlati

5. Forobiy asosan qaysi tilda ilmiy asarlar yozgan?

- A) Arab tilida ✓
- B) Turkiy tilda
- C) Lotin tilida
- D) Yunon tilida

6. Forobiy Aristotel ta'limotini Sharqda yoygani uchun yana qanday nom bilan mashhur bo'lgan?

- A) "Sharq Arastusi" ✓
- B) "Sharq Aflotuni"
- C) "Islom Gippokrati"
- D) "Sharq Beruniyi"

7. Forobiy qaysi asarida fanlarni tizimli ravishda tasniflagan?

- A) "Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi" (Ihso al-ulum) ✓
- B) "Baxt-saodatga erishuv yo'llari"
- C) "Fozil shahar aholisining maslagi"
- D) "Musiqqa haqida so'z"

8. Forobiy qaysi shaharda hayotining eng samarali ijodiy davrini o'tkazgan?

- A) Halab (Aleppo) shahrida ✓
- B) Buxoroda
- C) Samarqandda
- D) Qohirada

9. Forobiy borliqni nechta asosiy sababiy darajaga bo'ladi?

- A) Olti darajaga ✓
- B) To'rt darajaga
- C) Besh darajaga
- D) Yetti darajaga

10. Forobiyning fikricha, davlatning asosiy vazifasi nimadan iborat?

- A) Insonlarni baxt-saodatga yetaklashdan iborat ✓
- B) Harbiy qudratni oshirish
- C) Hududni kengaytirish
- D) Soliq tizimini mustahkamlash

5-MAVZU: ABU MANSUR AL-MOTURUDIY – BUYUK KALOM IMOMI VA FIQH ALLOMASI. QAFFOL ASH-SHOSHIY O'RTA OSIYOLIK BUYUK ALLOMA

Reja

1. Abu Mansur al-Moturudiy – buyuk kalom imomi
2. Abu Mansur al-Moturudiy ilmiy merosi va uning o'rganilishi
3. Qaffol ash-Shoshiy O'rta Osiyolik buyuk alloma
4. Qaffol ash-Shoshiy ilmiy merosi va uning ahamiyati

Tayanch so'z va iboralar: Abul-Hasan Ali ibn Sayyid ar-Rustag'foniy, Abu Muhammad Abul-Karim ibn Muso ar-Pazdaviy, Abul-Lays as-Samarqandiy, Abul-Hasan al-Pazdaviy, Abul-Yisr al-Pazdaviy, Abul-Mu'in an-Nasafiy, As-Safar al-Buxoriy, Najmiddin Umar an-Nasafiy, As-Sabuniy al-Buxoriy,

1- Abu mansur al-moturudiy – buyuk kalom imomi. Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad al-Moturudiy islom ilohiy tafakkuri tarixida sunniy aqidaning eng yirik namoyandalaridan biri, kalom ilmining buyuk imomi sifatida tanilgan. U IX–X asrlarda Movarounnahr hududida shakllangan ilmiy-ma'rifiy muhitda yetishib chiqib, islom aqidasi ilmiy, mantiqiy va daliliy asosda himoya qilgan mutafakkirdir. Al-Moturudiy nomi bilan bog'liq bo'lgan moturidiylik maktabi bugungi kunda ham sunniy islom aqidasi asosiy yo'nalishlaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Abu Mansur al-Moturudiy taxminan 870-yillar atrofida Samarqand yaqinidagi Moturid qishlog'ida tug'ilgan. Uning yashagan davri islom tafakkurida murakkab va ziddiyatli jarayonlar kechgan davr bo'lib, bu davrda turli aqidaviy-falsafiy oqimlar o'rtasida keskin bahs-munozaralar mavjud edi. Xususan, mu'taziliylar, jahmiylar, qaramitalar va boshqa firqalar diniy masalalarni turlicha talqin qilib, musulmon jamiyatida aqidaviy parokandalik xavfini kuchaytirgan edi. Ana shunday tarixiy sharoitda al-Moturudiy sunniy e'tiqodni aql va naql uyg'unligi asosida ilmiy jihatdan mustahkamlash vazifasini o'z zimmasiga oldi.

Al-Moturudiy dastlabki ta'limni Samarqanddagi yetuk ulamolardan olgan. U fiqhda hanafiylik maktabiga mansub bo'lib, aqidada esa mustaqil kalomiy yo'nalishni shakllantirdi. Uning ilmiy faoliyati nafaqat diniy masalalarni sharhlash, balki ularni mantiqiy isbotlash, qarama-qarshi oqimlarga raddiya berish bilan ham ajralib turadi. Shu jihatdan u nafaqat muhaddis yoki faqih, balki chuqur falsafiy tafakkurga ega mutakallim sifatida ham tanilgan.

Al-Moturudiyning kalom ilmidagi asosiy yondashuvi aql va vahiy o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga qaratilgan edi. U aqlni inkor etmagan holda, uni vahiyga bo'ysundirilgan, lekin muhim bilish vositasi sifatida talqin qildi. Uning fikricha, inson aqli Allohning borligini, adolatini va hikmatini anglashga qodir, biroq shariat hukmlarining manbai sifatida faqat vahiy ustuvor hisoblanadi. Bu yondashuv mu'taziliylarning haddan tashqari ratsionalizmi va mutaassib literalizm o'rtasida o'rtacha, muvozanatli yo'lni belgilab berdi.

Al-Moturudiy aqidaviy masalalarda inson irodasi va taqdir muammosiga ham alohida e'tibor qaratgan. U insonning ixtiyoriy amallarini tan olib, shu bilan birga Allohning mutlaq qudratini inkor etmagan. Inson amallarini "kasb" tushunchasi orqali izohlab, mas'uliyat va adolat tamoyillarini asoslab berdi. Bu qarash musulmon jamiyatida axloqiy mas'uliyat, javobgarlik va ijtimoiy tartibni mustahkamlashga xizmat qildi.

Al-Moturudiy imon masalasida ham muhim nazariy qarashlarni ilgari surgan. Unga ko'ra, imon - qalb tasdig'i bo'lib, amal imonning bir qismi emas, balki uning natijasidir. Bu qarash hanafiylik fiqh maktabi bilan hamohang bo'lib, musulmonlar orasida takfir (kofirga chiqarish) kabi keskin yondashuvlarning oldini olishga xizmat qilgan. Shu sababli al-Moturudiyning ta'limoti bag'rikenglik va mu'tadillik ruhida shakllangan deb baholanadi.

Al-Moturudiy faoliyatida Qur'on va sunnatga sodiqlik asosiy mezon bo'lgan. U Qur'on oyatlarini aqidaviy jihatdan sharhlashda tafsir, mantiq va kalom metodlarini uyg'un qo'llagan. Uning fikricha, Qur'on oyatlarini tushunishda faqat zohiriy ma'noga yopishib olish yoki mutlaqo ramziy talqinga o'tish xatodir. Shu bois u oyatlarning ma'nosini aql, til va shar'iy kontekst asosida tahlil qilgan.

Abu Mansur al-Moturudiy ilmiy faoliyati davomida ko'plab shogirdlar yetishtirdi va Movarounnahrda mustahkam kalom maktabiga asos soldi. Keyingi asrlarda uning ta'limoti Abu al-Mu'in an-Nasafiy,

Najmiddin an-Nasafiy, Sadr ash-Shari'a kabi yirik allomalar tomonidan rivojlantirildi. Moturidiylik maktabi vaqt o'tishi bilan Markaziy Osiyo, Xuroson, Turkiya, Hindiston va boshqa hududlarda keng tarqaldi.

Xulosa qilib aytganda, Abu Mansur al-Moturudiy islom aqidasi ilmiy, mantiqiy va daliliy asosda mustahkamlagan, sunniy e'tiqodning mu'tadil va barqaror yo'nalishini yaratgan buyuk allomadir. Uning kalomiy qarashlari musulmon jamiyatida aqidaviy barqarorlikni ta'minlash, diniy bag'rikenglikni mustahkamlash va ilmiy tafakkurni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etgan.

2.Abu Mansur Al-Moturudiyning ilmiy merosi va uning o'rganilishi.

Abu Mansur al-Moturudiyning ilmiy merosi islom aqidaviy tafakkurining eng mustahkam, izchil va muvozanatli tizimlaridan biri hisoblanadi. Uning asarlari nafaqat muayyan davrdagi bahs-munozaralarga javob sifatida yaratilgan, balki keyingi asrlar uchun ham metodologik asos bo'lib xizmat qilgan. Al-Moturudiy islom e'tiqodini himoya qilishda faqat naqlga tayanish bilan cheklanmagan, balki aql, mantiq, tilshunoslik va ijtimoiy voqelikni ham hisobga olgan holda kompleks yondashuvni shakllantirgan.

Al-Moturudiy ilmiy merosining asosiy xususiyati shundaki, u kalom ilmidan foydalanib, sunniy aqidani himoya qilgan, biroq kalomni maqsad emas, balki vosita sifatida qo'llagan. Uning fikricha, kalom - e'tiqodni mustahkamlash, shubhalarni bartaraf etish va noto'g'ri qarashlarga ilmiy javob berish uchun zarur bo'lgan intellektual quroldir. Shu bois al-Moturudiy kalomni islom ilmlari tizimida me'yoriy va cheklangan doirada ishlatishni taklif etgan.

Al-Moturudiga mansub eng muhim asarlardan biri - **“Kitob at-Tavhid”** hisoblanadi. Bu asar islom aqidasi deyarli barcha asosiy masalalarini qamrab olgan mukammal kalomiy risoladir. Unda Allohning zoti va sifatleri, yaratuvchilik, ilohiy adolat, inson irodasi, imon va kufr, payg'ambarlik masalalari izchil va dalilli tarzda yoritilgan. Asarda har bir masala avval mantiqiy tahlil qilinib, keyin Qur'on va sunnat asosida mustahkamlangan.

“Kitob at-Tavhid”ning ilmiy ahamiyati shundaki, u mutaziliylar va boshqa ratsionalistik oqimlarning qarashlariga tanqidiy munosabat bildirib, sunniy e'tiqodni aqliy asosda himoya qiladi. Al-Moturudiy bu asarida aqlni mutlaq manbaga aylantirgan oqimlarni tanqid qiladi, biroq aqlni butunlay rad etmaydi. U aqlni insonga berilgan ne'mat sifatida

baholab, uni vahiyning anglashda yordamchi vosita sifatida ko'radi. Bu yondashuv uning kalomiy metodologiyasining markaziy g'oyasi hisoblanadi.

Al-Moturudiyning yana bir muhim asari - **“Ta’vilot ahl as-sunna”** (ba’zan **“Ta’vilot al-Qur’on”** deb ham ataladi) bo‘lib, u Qur’on oyatlarining kalomiy-tafsiriy sharhiga bag‘ishlangan. Bu asarda al-Moturudiy oyatlarni faqat zohiriy ma’noda emas, balki aqidaviy va mafkuraviy jihatdan ham tahlil qiladi. U mutaziliylar, jahmiylar va boshqa firqalarning Qur’on oyatlarini biryoqlama talqin qilishini tanqid qilib, sunniy ta’limotga mos ta’villarni taklif qiladi.

“Ta’vilot” asarida al-Moturudiy tilshunoslik, mantiq va shariat qoidalarini uyg‘unlashtirgan holda ish olib boradi. U oyatlarning ma’nosini anglashda kontekst, sabab-i nuzul va umumiy aqidaviy tizimni hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi. Bu esa uning tafsiriy merosini ham kalom, ham tafsir ilmi uchun qimmatli manbaga aylantiradi.

Al-Moturudiyning ilmiy merosi uning shogirdlari va izdoshlari orqali keng tarqalgan. Ayniqsa, **Abu al-Mu’in an-Nasafiy** al-Moturudiy ta’limotini tizimlashtirib, uni keyingi avlodlarga yetkazishda hal qiluvchi rol o‘ynagan. An-Nasafiyning **“Tafsirat al-Adilla”** asari moturidiylik ta’limotining mukammal bayoni hisoblanadi. Shuningdek, **Najmiddin an-Nasafiy, Sadr ash-Shari’a, Burhoniddin al-Marghinoniy** kabi allomalar ham moturidiylik g‘oyalarini fiqh va kalom sohalarida rivojlantirgan.

Tarixiy jihatdan moturidiylik maktabi avvalo Movarounnahr va Xuroson hududlarida mustahkam o‘rin egallagan. Keyinchalik bu ta’limot turkiy xalqlar orasida, ayniqsa Usmonli davlati hududida keng tarqalgan. Shu sababli bugungi kunda Turkiya, Markaziy Osiyo, Pokiston, Hindiston va boshqa ko‘plab mintaqalarda sunniy musulmonlarning katta qismi aynan moturidiy aqidasi bilan amal qiladi.

Zamonaviy davrda al-Moturudiyning ilmiy merosi yanada faol o‘rganilmoqda. Uning asarlari arab, turk, o‘zbek va boshqa tillarga tarjima qilinmoqda, qo‘lyozmalar asosida tanqidiy nashrlar tayyorlanmoqda. Moturidiylik bugun diniy bag‘rikenglik, aqidaviy muvozanat va ekstremizmga qarshi ma’naviy immunitetni shakllantirishda muhim nazariy asos sifatida qaratilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Abu Mansur al-Moturudiyning ilmiy merosi islom aqidasi bilan barqaror, aqliy va dalilga asoslangan tizimini

yaratgan. Uning asarlari faqat o'tmish uchun emas, balki hozirgi zamon diniy-mafkuraviy muammolarini hal qilishda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Moturidiylik ta'limoti sunniy islomda aql, adolat va muvozanat g'oyalarini mustahkamlagan yo'nalish sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

2-Qaffol Ash-Shoshiy – O'rta Osiyolik Buyuk Alloma

Islom ilm-fan va huquqshunoslik tarixi sahnasidan munosib o'rin egallagan buyuk mutafakkirlardan biri - Abu Bakr Muhammad ibn Ali al-Qaffol ash-Shoshiy bo'lib, u X asrda Movarounnahr hududida yetishib chiqqan, fiqh, kalom va usul al-fiqh sohalarida chuqur iz qoldirgan allomadir. Uning ilmiy merosi O'rta Osiyo islom huquqiy tafakkuri shakllanishida muhim bo'g'in hisoblanadi.

Qaffol ash-Shoshiy taxminan 904.yillarda qadimgi **Shosh (hozirgi Toshkent)** shahrida tug'ilgan. Shosh o'sha davrda yirik savdo-iqtisodiy va madaniy markaz bo'lib, unda ilm-ma'rifat rivojlangan, turli fiqhiy va kalomiy maktablar faoliyat yuritgan. Ana shunday muhit Qaffol ash-Shoshiyning ilmiy shakllanishida muhim omil bo'lgan.

“Qaffol” nisbasi uning shaxsiy hayoti bilan bog'liq bo'lib, arab tilida “qulf yasaydigan, qulfchi” ma'nosini anglatadi. Manbalarda qayd etilishicha, u halol mehnat bilan kun kechirgan, kasb-hunarni ilm bilan uyg'un holda olib borgan. Bu holat Sharq allomalariga xos bo'lgan - **ilm, taqvo va mehnat birligini** yorqin aks ettiradi. Qaffol ash-Shoshiy ilm ahlining jamiyatdan uzilib qolmasligi, balki xalq hayoti bilan chambarchas bog'liq bo'lishi kerakligini shaxsiy namunasi orqali ko'rsatgan.

Qaffol ash-Shoshiy ilmiy safarlar orqali bilimlarini mukammallashtirgan. U Xuroson, Bag'dod va Shom kabi ilm markazlarida bo'lib, o'sha davrning yirik ulamo va mutafakkirlaridan ta'lim olgan. U ayniqsa **Shofi'iy fiqh maktabi** ta'limotini chuqur o'zlashtirib, uni Movarounnahr hududida ilmiy asosda rivojlantirgan.

Uning fiqhiy qarashlari qat'iy mantiqiy asosga ega bo'lib, shariat qoidalarini hayotiy voqelik bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan. Qaffol ash-Shoshiy fiqh masalalarida naqlga sodiq qolgan holda, aql va qiyosdan oqilona foydalanish zarurligini ta'kidlagan. Bu yondashuv uning ilmiy metodologiyasining asosini tashkil etadi.

Qaffol ash-Shoshiy nafaqat fiqh, balki **kalom ilmida** ham faol ishtirok etgan. U islom aqidasi masalalarida sunniy yo'nalishni himoya qilib, ifrot va tafrit yo'llarini rad etgan. Uning kalomiy qarashlari al-

Moturudiy maktabi bilan uyg'un bo'lib, aqidada muvozanat, bag'rikenglik va aqliy dalilga tayanish g'oyalarini ilgari surgan.

Allomaning ilm ahli orasidagi nufuzi juda yuqori bo'lgan. Manbalarda u **“Movarounnahr ulamolarining peshqadami”**, **“Shoshning faxri”** sifatida zikr etiladi. Uning dars va suhbatlarida faqat talabalar emas, balki boshqa ulamo ham ishtirok etgani qayd etiladi. Bu holat Qaffol ash-Shoshiyning ilmdagi salohiyati va so'zining ta'sir kuchini ko'rsatadi.

Qaffol ash-Shoshiy o'z faoliyati davomida islom huquqini tizimlashtirish, fiqhiy masalalarni nazariy va amaliy jihatdan asoslashga katta e'tibor bergan. Uning fikricha, fiqh-faqat hukmlar majmui emas, balki inson hayotini adolat asosida tartibga soluvchi mukammal tizimdir. Shu sababli u fiqhiy qarorlarni chiqarishda jamiyat manfaatini, axloqiy qadriyatlarni va ijtimoiy barqarorlikni hisobga olgan.

Qaffol ash-Shoshiyning faoliyati Movarounnahrda fiqhiy tafakkur rivojiga katta turtki berdi. Uning shogirdlari va izdoshlari keyingi asrlarda fiqh va kalom sohalarida yetakchi ulamo sifatida yetishib chiqdilar. Shu tariqa Qaffol ash-Shoshiy Shosh ilmiy maktabi shakllanishida asosiy figuralardan biriga aylandi.

Xulosa qilib aytganda, Qaffol ash-Shoshiy O'rta Osiyo islom sivilizatsiyasining yirik vakillaridan biri bo'lib, u fiqh va kalom ilmining muvozanatli, hayotiy va ilmiy asosda rivojlanishiga xizmat qilgan. Uning shaxsiy namunasi, ilmiy merosi va axloqiy qarashlari bugungi kunda ham diniy-ma'rifiy tafakkur uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

4.Qaffol ash-Shoshiy ilmiy merosi va uning ahamiyati

Qaffol ash-Shoshiyning ilmiy merosi islom huquqiy tafakkuri va aqidaviy fikr tarixida muhim bosqichni tashkil etadi. U o'z davrida shakllangan fiqhiy va kalomiy bilimlarni chuqur tahlil qilib, ularni ilmiy tizimga solishga harakat qilgan allomalardan biridir. Uning asarlari va qarashlari Sharq islom huquqshunosligida mantiqiy izchillik, adolat tamoyillari va ijtimoiy mas'uliyatni birlashtirgan yondashuvi bilan ajralib turadi.

Qaffol ash-Shoshiy ilmiy merosining asosiy yo'nalishi fiqh va usul al-fiqh bilan bog'liqdir. U shariat qoidalarini talqin qilishda faqat matnga yopishib qolmasdan, hukmlarning maqsadi va ijtimoiy foydasini ham hisobga olish zarurligini ta'kidlagan. Uning fikricha, fiqh - bu inson hayotini adolat va tartib asosida yo'naltiruvchi tizim bo'lib, u jamiyat

ehtiyojlariga mos ravishda to'g'ri tushunilishi va qo'llanilishi lozim. Shu sababli u fiqhni faqat nazariy ilm sifatida emas, balki amaliy hayot bilan chambarchas bog'liq fan sifatida ko'rgan.

Qaffol ash-Shoshiyning ilmiy faoliyatida **qiyos**, **ijtihad** va **maslahat** tushunchalariga alohida e'tibor qaratilgan. U fiqhiy masalalarni hal etishda ijtihodning o'rni va ahamiyatini asoslab bergan. Unga ko'ra, mujtahid faqih Qur'on va sunnatga sodiq qolgan holda, zamon va makon sharoitini inobatga olishi zarur. Bu qarash o'rta asr islom huquqshunosligida yangicha yondashuv sifatida e'tirof etiladi.

Qaffol ash-Shoshiy ilmiy merosining yana bir muhim jihati - uning **kalom ilmi** bilan bog'liq qarashlaridir. U sunniy aqidani himoya qilishda ifrot va tafritdan uzoq bo'lib, muvozanatli yo'lni tutgan. U aql va naql o'rtasidagi uyg'unlikni saqlash, aqlni vahiyga anglash vositasi sifatida qo'llash zarurligini ta'kidlagan. Bu jihatdan u al-Moturudiy maktabiga yaqin qarashlarni ilgari surgan va Movarounnahrda sunniy kalomning mustahkamlanishiga hissa qo'shgan.

Qaffol ash-Shoshiyning asarlari bizga to'liq holda yetib kelmagan bo'lsa-da, uning ilmiy qarashlari va fikrlari keyingi ulamo asarlarida iqtiboslar, sharhlar va ta'riflar orqali saqlanib qolgan. Manbalarda uning fiqh va kalom sohalarida bir nechta risolalar yozgani, ilm ahli o'rtasida yuksak nufuzga ega bo'lgani qayd etiladi. Uning nomining keyingi asrlar ulamo tomonidan ehtirom bilan tilga olinishi uning ilmiy salohiyati va merosining ta'sir kuchini tasdiqlaydi.

Qaffol ash-Shoshiyning ilmiy merosi Movarounnahrda islom huquqiy maktablarining rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan. Uning shogirdlari va izdoshlari orqali fiqhiy va kalomiy qarashlar keyingi avlodlarga yetkazilgan. Bu jarayonda Shosh va Samarqand ilm markazlari o'rtasidagi ilmiy aloqalar mustahkamlanib, mintaqada islom sivilizatsiyasining muhim ilmiy hududiga aylangan.

Zamonaviy davrda Qaffol ash-Shoshiyning ilmiy merosi qaytadan o'rganilmoqda va baholanmoqda. Uning fiqhiy qarashlari hozirgi kunda huquq, adolat, ijtimoiy barqarorlik va diniy bag'rikenglik masalalarida muhim nazariy manba sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, ekstremizm va radikalizmga qarshi ma'naviy-ilmiy immunitetni shakllantirishda uning muvozanatli qarashlari dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Qaffol ash-Shoshiyning shaxsiy hayoti va axloqiy qiyofasi ham uning merosining ajralmas qismi hisoblanadi. U halol mehnat, kamtarlik

va ilmga sadoqat tamoyillarini o'z hayotida amaliy ravishda namoyon etgan. Bu holat Sharq allomalariga xos bo'lgan "ilm va amal birligi" tamoyilining yorqin ifodasidir.

Yakun qilib aytganda, Qaffol ash-Shoshiyning ilmiy merosi O'rta Osiyo islom tafakkurining muhim tarkibiy qismi bo'lib, u fiqh va kalom ilmlarining izchil, muvozanatli va hayotiy yo'nalishda rivojlanishiga xizmat qilgan. Uning qarashlari bugungi kunda ham diniy-ma'rifiy ta'lim, ilmiy tadqiqotlar va ma'naviy tarbiya jarayonlarida muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Nazorat savollari

1. Abu Mansur al-Moturudiyning kalom ilmidagi o'rni va moturidiylik ta'limotining shakllanishiga olib kelgan tarixiy omillarni izohlang.

2. Al-Moturudiyning aql va naql o'rtasidagi muvozanatga asoslangan ilmiy metodologiyasining mohiyatini tushuntirib bering.

3. Abu Mansur al-Moturudiyning "Kitob at-Tavhid" asarining ilmiy-ahloqiy va aqidaviy ahamiyati nimada namoyon bo'ladi?

4. Qaffol ash-Shoshiyning O'rta Osiyo fiqh va kalom maktablari rivojidagi o'rni hamda uning ilmiy faoliyatiga xos asosiy jihatlarni bayon eting.

5. Abu Mansur al-Moturidiy va Qaffol ash-Shoshiy ilmiy merosining bugungi kunda diniy-ma'rifiy ta'lim va jamiyat barqarorligidagi ahamiyatini tahlil qiling.

Mavzuni mustahkamlash bo'yicha test savollari:

1. Abu Mansur al-Moturidiy islom ilmlarining qaysi sohasida buyuk imom sifatida tanilgan?

- A) Kalom ilmi sohasida ✓
- B) Hadis ilmi sohasida
- C) Tafsir ilmi sohasida
- D) Tasavvuf sohasida

2. Abu Mansur al-Moturidiy qayerda tug'ilgan?

- A) Samarqand yaqinidagi Moturid qishlog'ida ✓
- B) Buxoro shahrida
- C) Termiz shahrida
- D) Nishopurda

3. Moturidiylik maktabi islomda qaysi aqidaviy yo'nalishga mansub?

- A) Sunniy aqidaga ✓
- B) Shia aqidasi
- C) Xorijiy oqimiga
- D) Botiniylar ta'limotiga

4. Qaffol ash-Shoshiy qaysi shaharda tug'ilgan?

- A) Shosh (hozirgi Toshkent) shahrida ✓
- B) Samarqandda
- C) Buxoroda
- D) Xivada

5. "Qaffol" laqabi qanday ma'noni anglatadi?

- A) Qulf yasovchi, hunarmand ✓
- B) Mudarris
- C) Qozilik lavozimi
- D) Tasavvuf piri

6. Abu Mansur al-Moturudiyning eng mashhur kalomiy asari qaysi?

- A) "Kitob at-Tavhid" ✓
- B) "Al-Jome' as-Sahih"
- C) "Hidoya"
- D) "Qutadg'u bilig"

7. Al-Moturudiy imon masalasini qanday ta'riflagan?

- A) Iymon — qalb tasdig'i, amal uning natijasi ✓
- B) Iymon faqat amallar majmui
- C) Iymon faqat so'z bilan bo'ladi
- D) Iymon faqat ilm bilan bog'liq

8. Qaffol ash-Shoshiy qaysi fiqh maktabiga mansub bo'lgan?

- A) Shofi'iy fiqh maktabiga ✓
- B) Hanafiy fiqh maktabiga
- C) Hanbaliy fiqh maktabiga
- D) Molikiy fiqh maktabiga

9. Abu Mansur al-Moturudiyning kalomdagi asosiy metodologik yondashuvi nimaga asoslangan?

- A) Aql va vahiy o'rtasidagi muvozanatga ✓
- B) Faqat aqlga tayanishga
- C) Faqat naqlga tayanishga
- D) Falsafani mutlaq ustun qo'yishga

10. Qaffol ash-Shoshiyning ilmiy merosining asosiy ahamiyati nimada?

- A) Fiqh va kalomni hayotiy, muvozanatli va ijtimoiy mas'uliyat asosida rivojlantirganida ✓
- B) Faqat nazariy bahslar bilan cheklanganida
- C) Siyosiy hokimiyatni mustahkamlashga qaratilganida
- D) Tasavvufiy yo'nalishni ustun qo'yganida

6-MAVZU. ABU ALI IBN SINO (980 – 1037) – O'RTA OSIYOLIK BUYUK ENSIKLOPEDIST ALLOMA

Reja

1. Abu Ali ibn Sinoning hayoti va shakllanish davri
2. Ibn Sinoning ilmiy faoliyati va ensiklopedik merosi
3. “Al-Qonun fi-t-tibb” va “Kitob ash-shifo” asarlarining jahon ilm-fani taraqqiyotidagi o'rni
4. Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosining bugungi kundagi ahamiyati

Tayanch so'z va iboralar: “Kitob al-qonun fit-tibb”, “Kitob un-najot”, “Kitob ul-insof”, “Metafizika maqsadlari”, “Fusus ul- hikam”, “Kitob al-qonun fit-tibb” (“Tib qonunlari”), “Kitob ul-qulanj” (“Ichak sanchiqlari”), “Kitob un-nabz” (“Tomir ko'rish haqida kitob”), “Fuj ul-tibbiya joria fi majlisih” (“Tib haqida hikmatli so'zlar”), “Tadbir ul-manzil” (“Turar joyning tuzilishi”), “Fi-l- hindubo” (“Sachratqi o'simligi haqida”), “Risola fi-dastur it-tibbiy” (“Tibbiy ko'rsat-malar haqida”)

1. Abu Ali ibn Sinoning hayoti va shakllanish davri

Abu Ali Husayn ibn Abdulloh ibn Sino (980–1037) jahon ilm-fan tarixida o'rta asr Sharqining eng buyuk ensiklopedik allomalaridan biri sifatida alohida o'rin egallaydi. U nafaqat tibbiyot ilmining yirik namoyandasi, balki falsafa, mantiq, matematika, astronomiya, fizika, kimyo, musiqashunoslik va axloqshunoslik kabi ko'plab fan sohalarida chuqur iz qoldirgan mutafakkirdir. Ibn Sino siymosi Sharq

va G'arb sivilizatsiyalari o'rtasida ilmiy-madaniy ko'prik vazifasini bajargan buyuk shaxs sifatida e'tirof etiladi.

Abu Ali ibn Sino hijriy 370-yilda (milodiy 980-yilda) Movarounnahrning qadimiy ilm-madaniyat markazlaridan biri bo'lgan Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilgan. Uning otasi Abdulloh

Balxdan bo'lib, Somoniylar davlati xizmatida ishlagan, ilm-ma'rifatga qiziqqan ziyoli shaxs edi. Onasi Sitara esa Buxoro atrofidagi dono va ma'rifatli oilalardan biriga mansub bo'lgan. Oilaviy muhitning ilmga moyilligi Ibn Sinoning yoshligidanoq bilimga chanqoq bo'lib ulg'ayishida muhim omil bo'ldi.

Ibn Sino yashagan davr - X–XI asrlar Movarounnahr va Xuroson hududlarida ilm-fan, madaniyat va ma'naviyat yuksak darajada rivojlangan tarixiy bosqich edi. Somoniylar davlati hukmronligi ostida Buxoro, Samarqand, Marv, Urganch kabi shaharlarda madrasalar, kutubxonalar va ilmiy markazlar faoliyat yuritgan. Aynan mana shu ijtimoiy-siyosiy va madaniy muhit Ibn Sinoning yetuk alloma bo'lib shakllanishida muhim zamin yaratdi.

Abu Ali ibn Sino dastlabki savodini oilasida chiqardi. U juda yoshligidanoq Qur'oni karimni yod oldi, arab tilini mukammal egalladi, adabiyot va fiqh asoslarini o'rgandi. Uning o'tkir zakovati, kuchli xotirasi va ilmga bo'lgan cheksiz qiziqishi ustozlarining ham e'tiborini tortgan. Ibn Sino bolaligidayoq mantiq, matematika va falsafa fanlariga alohida qiziqish bildirgan.

Uning ta'lim olishida mashhur olim Abu Abdulloh an-Natiliy muhim rol o'ynadi. An-Natiliy Ibn Sinoga mantiq, falsafa, handasa (geometriya) va falakiyot fanlaridan saboq berdi. Biroq tez orada Ibn Sino ustozidan ham o'zib ketdi va mustaqil ravishda ilmiy izlanishlar olib bora boshladi. U Aristotel, Ptolemey, Evklid, Galen kabi qadimgi yunon allomalari asarlarini chuqur o'rganib, ularga tanqidiy yondashdi.

Ibn Sinoning shakllanish davrida tibbiyot alohida o'rin egallaydi. U bu fan bilan 16 yoshlarida jiddiy shug'ullana boshladi va qisqa vaqt ichida tabobat sirlarini mukammal egalladi. O'zi bu haqda shunday yozadi: "Tibbiyot qiyin fanlardan emas, men unga tezda mukammal bo'ldim". Tez orada u Buxoroda mashhur tabib sifatida tanildi va murakkab kasalliklarni muvaffaqiyatli davoladi.

Ibn Sinoning hayotida muhim burilish Somoniylar amiri Nuh ibn Mansurni davolashi bilan bog'liq. Amir og'ir xastalikka chalingan paytda Ibn Sino uni davolab, sog'lig'ini tiklaydi. Shu xizmat evaziga u Somoniylar saroyidagi boy kutubxonadan foydalanish huquqiga ega bo'ladi. Bu kutubxona o'sha davrning eng yirik ilmiy markazlaridan biri bo'lib, unda yunon, hind, fors va arab tillaridagi nodir asarlar jamlangan edi. Ibn Sino aynan shu yerda o'z ilmiy dunyoqarashini yanada boyitdi.

Somoniylar davlatining inqirozi Ibn Sinoning hayotiga ham bevosita ta'sir ko'rsatdi. Siyosiy beqarorlik tufayli u Buxoroni tark etishga majbur bo'ldi va Xorazm, Gurganj, Ray, Hamadon, Isfahon kabi shaharlarda yashab, ijod qildi. Bu davr Ibn Sinoning hayotida mashaqqatli bo'lishiga qaramay, uning ilmiy faolligi susaymadi. Aksincha, u aynan safarlar chog'ida ko'plab yirik asarlarini yaratdi.

Ibn Sinoning shakllanish davri uning mustaqil tafakkur sohibi, ilmiy tanqidga moyil va izchil tadqiqotchi sifatida yetishishiga olib keldi. U an'anaviy bilimlarni ko'r-ko'rona qabul qilmasdan, ularni tajriba va mantiq asosida qayta tahlil qildi. Shu jihati bilan u Sharq ilm-fanida ratsional tafakkur rivojiga katta hissa qo'shdi.

Abu Ali ibn Sinoning hayoti va shakllanish davri yuksak ilmiy muhit, kuchli ijtimoiy ehtiyoj va shaxsiy intellektual salohiyat uyg'unligi mahsuli bo'ldi. Aynan mana shu omillar uning keyingi ilmiy faoliyati va jahon tamadduniga qo'shgan ulkan hissasining poydevorini yaratdi.

2. Abu Ali ibn Sinoning ilmiy faoliyati va ensiklopedik merosi

Abu Ali ibn Sino ilmiy faoliyati mazmunan keng qamrovli va mazmun jihatdan chuqurligi bilan ajralib turadi. Uning ijodi faqat bir fan doirasi bilan cheklanmay, tabiiy va gumanitar fanlarning deyarli barcha asosiy yo'nalishlarini qamrab olgan. Shu bois Ibn Sinoni o'rta asr Sharqida shakllangan **ensiklopedik ilm an'anasining eng yuksak namoyondasi** sifatida baholash mumkin.

Ibn Sinoning ilmiy faoliyatida **tizimlilik va metodologik aniqlik** ustuvor o'rin tutadi. U fanlarni o'rganishda mantiqiy tahlil, kuzatish, tajriba va qiyoslash usullarini uyg'un qo'llagan. Bu esa uning asarlarini o'z davri uchun ham, keyingi asrlar uchun ham ilmiy qimmatga ega manbaga aylantirdi.

Tibbiyot sohasidagi merosi. Ibn Sinoning jahon ilm-faniga qo'shgan eng katta hissasi, shubhasiz, tibbiyot sohasi bilan bog'liq. Uning "Al-Qonun fi-t-tibb" ("Tib qonunlari") asari insoniyat tarixida tibbiyotga oid eng mukammal va tizimli qomusiy asarlardan biri hisoblanadi. Bu asarda inson anatomiyasi, fiziologiyasi, kasalliklarning sabablari, tashxis qo'yish usullari va davolash yo'llari ilmiy asosda bayon etilgan.

"Qonun" besh kitobdan iborat bo'lib, unda: tibbiyotning nazariy asoslari, oddiy va murakkab dorivor vositalar, kasalliklarni tasniflash, xirurgiya va amaliyot, profilaktika masalalari keng yoritilgan.

Ibn Sino kasalliklarni davolashda **tabiat bilan uyg'unlik**, inson organizmining ichki muvozanatini saqlash g'oyasini ilgari surgan. U tibbiyotda tajribaning ahamiyatini alohida ta'kidlab, har bir davo usuli amaliy sinovdan o'tishi lozimligini uqtirgan. Bu yondashuv uni zamonaviy klinik tibbiyotga yaqinlashtiradi.

Falsafa va mantiq sohasidagi qarashlari. Ibn Sino falsafiy ta'limotida **aql va vahiy uyg'unligi** g'oyasini asosiy tamoyil sifatida ilgari surgan. U Arastu falsafasini chuqur o'zlashtirib, uni islomiy dunyoqarash bilan uyg'unlashtirgan holda qayta ishlab chiqqan. Natijada "islom peripatetizmi" deb ataluvchi falsafiy maktab shakllandi.

Uning "**Kitob ash-Shifo**" asari falsafa, mantiq, tabiiy fanlar va metafizikani o'z ichiga olgan yirik qomus hisoblanadi. Asarda borliq, sabab-oqibat, harakat, vaqt va makon masalalari mantiqiy tahlil asosida yoritilgan. Ibn Sino inson aqlini bilishning asosiy vositasi sifatida baholab, bilim olish jarayonida aqliy faollikni ustuvor qo'ygan.

Tabiiy fanlar va astronomiya. Ibn Sino tabiiy fanlar sohasida ham muhim ilmiy xulosalar bergan. U fizika va kosmologiyada harakat, inersiya, yorug'lik va issiqlik haqida ilmiy mulohazalar bildirgan. Uning ba'zi fikrlari keyinchalik Yevropada shakllangan ilmiy nazariyalarga yaqin keladi.

Astronomiya sohasida Ibn Sino Ptolemey tizimini tanqidiy tahlil qilgan, osmon jismlarining harakati haqida mustaqil fikrlar bildirgan. U astronomiyani faqat nazariy fan emas, balki amaliy ahamiyatga ega ilm sifatida qaragan.

Axloq, psixologiya va ijtimoiy qarashlar. Ibn Sino inson ma'naviy kamolotiga katta ahamiyat bergan. U axloqni insonning ichki dunyosi bilan bog'liq holda tushuntirib, tarbiya va ma'rifatni jamiyat taraqqiyotining asosiy omili deb bilgan. Uning fikricha, ilm insonni komillikka yetaklovchi eng muhim vositadir.

Psixologiyaga oid qarashlarida Ibn Sino inson ruhiyatini tahlil qilib, his-tuyg'u, xotira, tafakkur va irodaning o'zaro bog'liqligini ko'rsatib bergan. Bu qarashlar uning ilmiy merosini yanada boyitadi.

Ibn Sino merosining jahon ilm-fanidagi o'rni. Ibn Sino asarlari o'rta asrlarda Sharq bilan birga Yevropada ham keng tarqaldi. Uning tibbiyotga oid asarlari XII asrdan boshlab lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropaning ko'plab universitetlarida asosiy darslik sifatida o'qitildi. "Qonun" asari XVII asrga qadar Yevropa tibbiyotida yetakchi qo'llanma bo'lib xizmat qildi.

Shu tariqa Ibn Sino merosi nafaqat Sharq sivilizatsiyasi, balki jahon madaniyati taraqqiyotiga ham ulkan hissa qo'shdi. Uning ilmiy merosi inson aqlining cheksiz imkoniyatlarini namoyon etuvchi bebaho ma'naviy boylik sifatida qadrlanadi.

3. Abu Ali ibn Sinoning jahon ilm-fani va madaniyati rivojiga ko'rsatgan ta'siri

Abu Ali ibn Sino jahon ilm-fani va madaniyati tarixida o'chmas iz qoldirgan buyuk mutafakkir sifatida tan olinadi. Uning ilmiy merosi nafaqat Sharq sivilizatsiyasi doirasida, balki G'arb ilmiy tafakkuri rivojida ham hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Ibn Sino asarlari asrlar davomida turli xalqlar va madaniyatlar o'rtasida bilimlar almashinuvining muhim vositasi bo'lib xizmat qildi.

Ibn Sino ta'sirining asosiy xususiyati shundaki, u fanlarni yakka-yagona tizim sifatida qarab, ilmning umuminsoniy ahamiyatini ilgari surdi. U ilmni muayyan xalq yoki davr doirasida emas, balki butun insoniyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi umumiy qadriyat sifatida baholadi. Bu yondashuv uning merosini jahon miqyosida e'tirof etilishiga sabab bo'ldi.

Ibn Sino va Sharq ilm-fani rivoji. Sharq ilmiy muhitida Ibn Sino asarlari uzoq asrlar davomida asosiy manbalardan biri bo'lib keldi. Uning tibbiyot, falsafa, mantiq, tabiiy fanlar va axloqqa oid asarlari madrasalarda o'qitildi, sharhlandi va rivojlantirildi. Ayniqsa, uning "Qonun" va "Shifo" asarlari Sharq ilmiy an'anasida etalon manba sifatida qabul qilindi.

Ibn Sino Sharq mutafakkirlarida tanqidiy tafakkurni shakllantirdi. U fanni ko'r-ko'rona taqlid asosida emas, balki dalil, mantiq va tajribaga tayanish orqali rivojlantirish lozimligini ko'rsatib berdi. Bu tamoyil keyinchalik Beruniy, Ibn Rushd, Nasiriddin Tusiy kabi olimlar ijodiga ham kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Ibn Sino va G'arb ilmiy tafakkuri. Ibn Sino merosining jahon ilm-faniga ta'siri, ayniqsa, G'arb Yevropa mamlakatlarida yaqqol namoyon bo'ldi. XII asrdan boshlab uning asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, Yevropaning yetakchi ilm markazlariga kirib bordi. Salerno, Bolonya, Parij, Monpele kabi universitetlarda Ibn Sino asarlari tibbiyot va falsafa bo'yicha asosiy darslik sifatida o'qitildi.

"Al-Qonun fi-t-tibb" asari XVII asrga qadar Yevropada tibbiyot fanining asosiy qo'llanmasi bo'lib xizmat qildi. Ushbu asar orqali Yevropada klinik tibbiyot, diagnostika va farmakologiya sohalari

rivojlandi. Ibn Sino tomonidan ishlab chiqilgan kasalliklarni tasniflash, davolash usullari va dorivor vositalar tizimi G'arb tibbiyotiga chuqur ta'sir ko'rsatdi.

Falsafa sohasida Ibn Sino ta'limoti Foma Akvinskiy, Rodjer Bekon, Albert Velikiy kabi g'arb mutafakkirlarining qarashlariga sezilarli ta'sir etdi. Uning aql, borliq va sababiyat haqidagi g'oyalari sxolastik falsafaning shakllanishida muhim o'rin tutdi.

Ilmiy metod va ratsional tafakkurga qo'shgan hissasi. Ibn Sinoning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan eng muhim hissalaridan biri - ilmiy metodologiya sohasidagi qarashlaridir. U bilim olish jarayonida mantiqiy tahlil, kuzatish va tajribaning uyg'unligini ta'minlash zarurligini asoslab berdi. Bu yondashuv keyinchalik yangi davr fanining shakllanishiga yaqin bo'lgan tamoyillardir.

Ibn Sino fanni aql va tajriba asosida qurish orqali irratsional qarashlarga qarshi turdi. Uning fikricha, haqiqiy ilm insonni ma'naviy va aqliy kamolotga yetaklashi lozim. Bu g'oyalar jahon ilm-fanida ratsional tafakkurning mustahkamlanishiga xizmat qildi.

Madaniyat va ma'naviyat rivojiga ta'siri. Ibn Sino faqat olim emas, balki yuksak ma'naviyat sohibi bo'lgan mutafakkir sifatida ham tarixda qoldi. Uning asarlarida inson qadri, aql-idrok, axloq va ma'rifat masalalari markaziy o'rinni egallaydi. Bu jihat uning merosini faqat ilmiy emas, balki madaniy-ma'naviy ahamiyatga ega qiladi.

Uning inson kamoloti haqidagi g'oyalari bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, tarbiya, ta'lim va ma'naviy rivojlanish masalalarida muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bois Ibn Sino merosi umuminsoniy qadriyatlar tizimida alohida o'rin tutadi.

Abu Ali ibn Sino jahon ilm-fani va madaniyati tarixida Sharq va G'arbni bog'lagan buyuk intellektual ko'priq vazifasini bajargan. Uning ilmiy va falsafiy merosi asrlar davomida insoniyat tafakkurini boyitib kelmoqda. Ibn Sino nomi ilm-ma'rifat, aql va komillik timsoli sifatida jahon madaniyati tarixida abadiy saqlanib qoladi.

4. Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosining bugungi kundagi ahamiyati

Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosi asrlar davomida o'z ahamiyatini yo'qotmagan nodir intellektual boylik hisoblanadi. Uning qarashlari, nazariy xulosalari va amaliy tavsiyalari bugungi kunda ham tibbiyot, falsafa, ta'lim, axloq va ma'naviyat sohalarida muhim manba sifatida xizmat qilmoqda. Ibn Sino asarlari faqat tarixiy yodgorlik sifatida emas,

balki zamonaviy ilm-fan rivoji uchun ilhom manbai sifatida ham qadrlanadi.

Zamonaviy tibbiyotda Ibn Sino merosi. Ibn Sinoning tibbiyot sohasidagi qarashlari hozirgi zamonaviy tibbiyotning shakllanishida nazariy asos vazifasini o'tagan. U inson organizmini yaxlit tizim sifatida o'rganib, kasallik sabablarini tashqi muhit, turmush tarzi, ovqatlanish va ruhiy holat bilan bog'liq holda tahlil qildi. Bu yondashuv bugungi **profilaktik tibbiyot** va **integrativ meditsina** g'oyalariga uyg'un keladi.

"Al-Qonun fi-t-tibb" asarida ilgari surilgan ko'plab prinsiplar - kasallikni barvaqt aniqlash, davolashda individual yondashuv, dori vositalarining ta'sirini tizimli baholash - hozirgi klinik amaliyotda ham dolzarbdir. Ayniqsa, farmakologiya sohasida Ibn Sino tomonidan berilgan dorivor o'simliklar tavsifi zamonaviy fitoterapiya rivojiga asos bo'lgan.

Ta'lim va ilmiy tafakkurda ahamiyati. Ibn Sino ilmiy merosining yana bir muhim jihat - uning ta'lim va ilm olish jarayoni haqidagi qarashlaridir. U bilimni yodlash orqali emas, balki tushunish, tahlil qilish va amaliy qo'llash orqali egallash zarurligini ta'kidlagan. Bu yondashuv hozirgi kompetensiyaga asoslangan ta'lim tizimiga juda yaqin.

Ibn Sinoning fanlarni tizimli tasniflashi, nazariya va amaliyot uyg'unligiga asoslangan metodi bugungi zamonaviy universitet ta'limi uchun ham namuna bo'la oladi. Shu sababli uning asarlari nafaqat tarixiy fanlar, balki pedagogika va ta'lim metodologiyasi sohalarida ham muhim manba hisoblanadi.

Falsafa va ma'naviyat sohasidagi dolzarbligi. Ibn Sinoning falsafiy qarashlari bugungi globallashuv sharoitida alohida ahamiyat kasb etadi. U inson aqlining imkoniyatlarini yuksak baholab, aql va ma'naviyat uyg'unligini ilgari surdi. Ibn Sino uchun haqiqiy kamolot - bilimli, axloqan pok va ma'naviy barkamol insonni tarbiyalashdan iborat edi.

Uning inson qadri, hayot ma'nosi, axloqiy mas'uliyat haqidagi fikrlari zamonaviy jamiyatda ma'naviy inqirozlarga qarshi muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Ayniqsa, yosh avlodni ma'rifat va axloq ruhida tarbiyalashda Ibn Sino merosi katta tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Ilm-fanlararo yondashuv va innovatsion tafakkur. Ibn Sinoni zamonaviy nuqtai nazardan interdissiplinar olim deb atash mumkin. U tibbiyot, falsafa, mantiq, tabiiy fanlar va axloqni bir-biri bilan uzviy

bog'lab o'rgangan. Bugungi kunda fanlararo tadqiqotlar ilmiy taraqqiyotning asosiy omillaridan biri hisoblanar ekan, Ibn Sino merosi bu yo'nalishda ham namuna bo'lib xizmat qiladi.

Uning ilmiy merosi innovatsion tafakkurni shakllantirish, muammolarga kompleks yondashish va yangi g'oyalar ishlab chiqishda ilhom manbaidir. Shu jihatdan Ibn Sino merosi XXI asr ilm-fani uchun ham o'z ahamiyatini saqlab qolmoqda.

Mustaqil O'zbekistonda Ibn Sino merosiga munosabat. Mustaqil O'zbekistonda Abu Ali ibn Sino merosini o'rganish va targ'ib etish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Uning nomida ilmiy muassasalar, tibbiyot markazlari, ta'lim dargohlari tashkil etilgan, asarlari qayta nashr etilmoqda va ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Bu jarayon milliy o'zlikni anglash va tarixiy merosga ehtirom ruhida yoshlarni tarbiyalashda muhim o'rin tutadi.

Xulosa qilib aytganda, Abu Ali ibn Sinoning ilmiy merosi - bu faqat o'tmishga oid boylik emas, balki bugungi va kelajak avlodlar uchun ham xizmat qiladigan umuminsoniy qadriyatlar xazinasidir. Uning asarlari inson aqli, ma'naviyati va ilmga bo'lgan ishonchini mustahkamlab, jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilishda davom etmoqda.

Nazorat savollari

1. Abu Ali ibn Sinoning hayoti va ilmiy kamolotiga ta'sir ko'rsatgan ijtimoiy-siyosiy muhit qanday omillar bilan belgilanadi?
2. Ibn Sinoning ensiklopedik olim sifatida shakllanishida tibbiyot va falsafaning o'rni qanday namoyon bo'ladi?
3. "Al-Qonun fi-t-tibb" asarining tuzilishi va uning jahon tibbiyot fani taraqqiyotidagi ahamiyatini tahlil qiling.
4. "Kitob ash-shifo" asarining ilmiy-falsafiy mazmuni va uning Sharq hamda G'arb ilmiy tafakkuriga ta'siri nimada namoyon bo'ladi?
5. Abu Ali ibn Sinoning ilmiy metodologiyasida aql, tajriba va mantiqning o'zaro uyg'unligi qanday izohlanadi?
6. Ibn Sinoning ilmiy merosining zamonaviy tibbiyot va ta'lim tizimidagi dolzarbligini asoslab bering.
7. Abu Ali ibn Sinoning ma'naviy-axloqiy qarashlari bugungi yoshlar tarbiyasida qanday ahamiyat kasb etadi?

8. Mavzuni mustahkamlash bo'yicha test savollari:

1. Abu Ali ibn Sino qayerda tug'ilgan?
 - A) Afshona qishlog'i, Buxoro yaqinida ✓
 - B) Samarqand
 - C) Ray
 - D) Isfahon
2. Ibn Sino qaysi soha bilan yoshligidan jiddiy shug'ullangan?
 - A) Tibbiyot bilan ✓
 - B) Adabiyot bilan
 - C) Musiqashunoslik bilan
 - D) Tarix bilan
3. "Al-Qonun fi-t-tibb" asari qaysi fan sohasiga oid?
 - A) Tibbiyot ✓
 - B) Falsafa
 - C) Astronomiya
 - D) Matematika
4. Ibn Sino yashagan davr qaysi asrlarga to'g'ri keladi?
 - A) X–XI asrlar ✓
 - B) VII–VIII asrlar
 - C) XII–XIII asrlar
 - D) XIV–XV asrlar
5. Ibn Sino oilasining ilmga moyilligi qaysi jihatdan muhim bo'lgan?
 - A) U yoshligidan bilimga chanqoq bo'lib ulg'ayishida ✓
 - B) U harbiy xizmatga tayyorlanganida
 - C) U siyosiy faoliyatni boshlashida
 - D) U savdo-sotiq bilan shug'ullanishida
6. Ibn Sinoning mashhur falsafiy asari qaysi?
 - A) "Kitob ash-Shifo" ✓
 - B) "Kitob al-Qonun fit-tibb"
 - C) "Fusus ul-hikam"
 - D) "Kitob un-najot"
7. "Al-Qonun fi-t-tibb" asari nechta kitobdan iborat?
 - A) 5 ✓
 - B) 3
 - C) 7
 - D) 9

8. Ibn Sino ilmiy metodologiyasi nimaga asoslangan?

- A) Mantiqiy tahlil, kuzatish va tajriba ✓
- B) Faqat soʻz va rivoyat
- C) Faqat aql bilan spekulyatsiya
- D) Faqat Aristotel asarlarini qabul qilish

9. Ibn Sinoning Sharq va Gʻarb ilm-fani rivojiga taʼsiri qaysi jihatda namoyon boʻlgan?

- A) Asarlarining Yevropada lotin tiliga tarjima qilinishi va darslik sifatida oʻqitilishi ✓
- B) Faqat Buxoro va Samarqand kutubxonalarida saqlanishi
- C) Faqat tibbiyotda ishlatilishi
- D) Faqat falsafa fanida taqlid qilinishi

10. Ibn Sinoning ilmiy merosida qaysi prinsip zamonaviy profilaktik tibbiyotga yaqin hisoblanadi?

- A) Kasallikni barvaqt aniqlash, individual yondashuv va dorivor vositalarni tizimli baholash ✓
- B) Faqat ruhiy davolash
- C) Faqat klassik yunon metodlariga tayanish
- D) Faqat amaliyot bilan shugʻullanish

7-MAVZU. ABU RAYHON BERUNIY (973 – 1048) - XORAZM MA'MUN AKADEMIYASINING RAISI**Reja**

- 1. Abu Rayhon Beruniyning hayoti va ilmiy shakllanish davri**
- 2. Xorazm Ma'mun akademiyasi va Beruniyning undagi faoliyati**
- 3. Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi va ensiklopedik faoliyati**
- 4. Beruniyning jahon ilm-fani taraqqiyotiga qo'shgan hissasi va merosining bugungi ahamiyati**

Tayanch so'z va iboralar. Abu Sa'd Abdulkarim as-Sam'oni, «Nasablar kitobi», Abu Rayhon Beruniy, nisba (nisbat), Kot shahri, munajjim, Afrig'iylar sulolasi, Xorazm, sulola, poytaxt, O'rta Osiyo, savdo markazi, Eron, Kavkaz, madaniy aloqalar, ilmiy muhit, astronomiya, geografiya, tarixiy-etnografik tadqiqotlar.

1. Abu Rayhon Beruniyning hayoti va ilmiy shakllanish davri

Abu Rayhon Muhammad ibn Ahmad al-Beruniy jahon ilm-fani tarixida alohida o'rin tutadigan, ensiklopedik bilim sohibi, tabiiy va ijtimoiy fanlarni chuqur o'zlashtirgan buyuk mutafakkirdir. U 973 yil 4 sentyabrda Xorazmning qadimiy Kot shahrida tug'ilgan. Beruniyning tug'ilgan joyi va ijtimoiy muhitini o'rganish uning ilmiy kamolotini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki Xorazm o'sha davrda Markaziy Osiyoning yirik siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazlaridan biri bo'lgan.

Xorazm – Beruniy shakllangan ilmiy-madaniy muhit. X asr oxiri – XI asr boshlarida Xorazm O'rta Osiyoning eng rivojlangan hududlaridan sanalardi. Bu yerda sug'orma dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq rivojlangan bo'lib, Eron, Kavkaz, Volgabo'yi va Sharq mamlakatlari bilan faol madaniy va iqtisodiy aloqalar mavjud edi. Ayniqsa, Xorazmning Buyuk Ipak yo'li tarmoqlari bilan bog'langanligi ilm-fan va madaniyatning tez rivojlanishiga qulay

sharoit yaratgan.

Xorazmda hukmronlik qilgan **Afrig'iylar sulolasi** ilm-fan va madaniyatni qo'llab-quvvatlagan hukmdorlar sifatida tanilgan. Shu sababli saroy atrofida olimlar, munajjimlar, tabiblar, tarixchilar jamlangan bo'lib, yosh Beruniy ana shu muhitda voyaga yetdi. Keyinchalik mashhur tarixchi **Abu Sa'd Abdulkarim as-Sam'oni**y o'zining "Nasablar kitobi" asarida Beruniyning nisbasini, ya'ni "al-Beruniy" laqabini Xorazm tashqarisida, "berun" – tashqi hududda yashagan urug' bilan bog'laydi.

Beruniyning oilasi va dastlabki ta'limi. Manbalarda Beruniyning oilasi haqida juda ko'p ma'lumot saqlanmagan. Biroq, uning yoshligidanoq ilmga qiziqqani, mustaqil o'qib-o'rganishga intilgani ko'plab asarlarida seziladi. U dastlabki savodini Xorazmda chiqarib, arab va fors tillarini mukammal egalladi. Shu bilan birga, u qadimgi yunon ilmiy merosi bilan ham erta tanishgan.

Beruniy o'z asarlarida ta'lim jarayonida kuzatish va tajribaga alohida ahamiyat beradi. U yoshligidanoq tabiat hodisalarini kuzatib, osmon jismlarining harakati, fasllar almashinuvi, vaqtni o'lchash masalalariga qiziqib kelgan. Bu qiziqishlar keyinchalik uning astronomiya va geodeziya sohasidagi buyuk kashfiyotlariga zamin yaratdi.

Ustozlari va ilmiy shakllanishi. Beruniyning ilmiy shakllanishida mashhur olim Abu Nasr Mansur ibn Iroq muhim rol o'ynagan. Abu Nasr Mansur matematik va astronom bo'lib, Beruniy undan trigonometriya, geometriya va astronomiya asoslarini chuqur o'rgandi. Beruniy ustoziga bo'lgan hurmatini ko'plab asarlarida alohida ta'kidlaydi.

Ustoz va shogird o'rtasidagi ilmiy hamkorlik Beruniyning ilmiy dunyoqarashini kengaytirib, uni mustaqil tadqiqotlar olib borishga undadi. Aynan shu davrda Beruniy Yer sharining o'lchamlari, geografik kenglik va uzunlikni aniqlash, vaqtni hisoblash masalalari ustida izlanishlar olib bordi.

Siyosiy beqarorlik va Beruniyning hayot yo'li. X asr oxirlarida Xorazmda siyosiy vaziyat murakkablashdi. Afrig'iylar sulolasi zaiflashib, hokimiyat uchun kurash kuchaydi. Bu holat Beruniyning hayotiga ham ta'sir ko'rsatdi. U bir muddat Xorazmni tark etib, Jurjon (Gurgon) hududiga borishga majbur bo'ldi. Aynan shu yerda u o'zining mashhur asarlaridan biri - "Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya" ("Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar") asarini yozdi.

Mazkur asar Beruniyning tarixiy, xronologik va etnografik bilimlari naqadar keng ekanini ko'rsatadi. Unda turli xalqlarning taqvimlari, bayramlari, diniy e'tiqodlari ilmiy va xolis tarzda tahlil qilingan. Bu Beruniyning yoshligidanoq shakllangan obyektiv ilmiy yondashuvining yorqin namunasi hisoblanadi.

Beruniy – ilmiy xolislik va tanqidiy tafakkur timsoli. Beruniyning ilmiy shakllanish davrida eng muhim jihatlardan biri - uning xolislik va tanqidiy tafakkurga asoslangan metodologiyasidir. U hech qachon biror xalq, din yoki madaniyatni ustun yoki past qo'ymagan. Har bir masalani dalil, kuzatish va mantiq asosida baholagan. Bu jihat uni o'z davrining ko'plab olimlaridan ajratib turadi.

U yoshligidanoq ilm-fan insoniyatga xizmat qilishi kerak, degan g'oyaga sodiq bo'lgan. Shu bois u fanlarni bir-biridan ajratmay, yaxlit tizim sifatida o'rgangan. Astronomiya, matematika, geografiya, tarix va etnografiya Beruniy tafakkurida uzviy bog'langan edi.

Ilmga sadoqat va shaxsiy fazilatlar. Beruniy ilmga nihoyatda sadoqatli bo'lgan. U moddiy manfaat yoki mansab ortidan quvmagan. Hatto og'ir hayotiy sharoitlarda ham ilmiy izlanishlardan voz kechmagan. Bu holat uning shaxsiy fazilatlarini - sabr, matonat, ilmga muhabbat va haqiqatga intilish bilan chambarchas bog'liq.

Beruniyning ilmiy shakllanish davri uning keyingi faoliyati uchun mustahkam poydevor bo'lib xizmat qildi. Aynan shu davrda u buyuk ensiklopedist sifatida shakllanib, kelajakda jahon ilm-fanini boyitadigan kashfiyotlarga tayyor bo'ldi.

Abu Rayhon Beruniyning hayoti va ilmiy shakllanish davri O'rta Osiyodagi yuksak ilmiy-madaniy muhit, kuchli ustozlar maktabi va shaxsiy intellektual salohiyat uyg'unligining mahsulidir. Xorazmda shakllangan bu buyuk alloma keyinchalik nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun jahon ilm-fani taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan. Uning ilmiy shakllanish yo'li bugungi kunda ham yosh avlod uchun ibrat va namunadir.

2. Xorazm Ma'mun akademiyasi va Abu Rayhon Beruniyning undagi faoliyati

X–XI asrlar chorrahasida Xorazm nafaqat siyosiy-iqtisodiy jihatdan, balki ilm-fan va madaniyat rivoji nuqtai nazaridan ham Markaziy Osiyoning eng ilg'or hududlaridan biriga aylangan edi. Ana shu ilmiy-madaniy yuksalish jarayonida tarixda **Xorazm Ma'mun**

akademiyasi nomi bilan mashhur bo'lgan yirik ilmiy markaz vujudga keldi. Bu muassasa Sharq uyg'onish davrining eng muhim ilm maskanlaridan biri sifatida tan olinadi.

Xorazm Ma'mun akademiyasining tashkil topishi. Xorazm Ma'mun akademiyasi XI asr boshlarida Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma'mun ibn Ma'mun hukmronligi davrida tashkil etilgan. U ilm-fanga katta e'tibor bergan, olimlar va fozillarni himoya qilgan hukmdor sifatida tarixda qolgan. Akademiyaning tashkil etilishi Xorazmdagi ilmiy an'analarning mantiqiy davomi bo'lib, uning ildizlari Afrig'iyalar sulolasi davrida shakllangan ilm muhitiga borib taqaladi.

Ma'mun akademiyasi o'z mazmuniga ko'ra, faqat bir fan yo'nalishiga emas, balki astronomiya, matematika, geografiya, geodeziya, tibbiyot, falsafa, tarix va etnografiya kabi turli sohalarni qamrab olgan keng qamrovli ilmiy muassasa edi. Bu jihatdan u zamonaviy akademiyalar faoliyatiga yaqin bo'lgan.

Akademiyaning ilmiy muhiti va tarkibi. Xorazm Ma'mun akademiyasi atrofida o'z davrining eng yetuk olimlari jamlangan edi. Ular orasida: Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Mansur ibn Iroq, Ibn Sino (ma'lum muddat), astronomlar, munajjimlar va tabiblar faoliyat olib borgan.

Akademiyada fanlararo yondashuv ustuvor bo'lib, olimlar bir-biri bilan ilmiy munozaralar olib borgan, qo'shma tadqiqotlar o'tkazgan. Bu muhit Beruniyning ilmiy tafakkuri yanada kamol topishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

Beruniyning akademiyadagi o'rni va rahbarlik faoliyati. Abu Rayhon Beruniy Xorazm Ma'mun akademiyasining raisi (ilmiy rahbari) sifatida faoliyat yuritgan. Bu lavozim uning ilmiy salohiyati, bilim doirasi va shaxsiy obro'siga bo'lgan yuksak ishonchdan dalolat beradi. Beruniy akademiya faoliyatini muvofiqlashtirib, ilmiy tadqiqotlarning aniq maqsadga yo'naltirilishini ta'minlagan.

U rahbar sifatida fanni mafkuraviy yoki diniy qarashlarga bo'ysundirmasdan, **ilmiy xolislik** tamoyili asosida rivojlantirishga harakat qilgan. Akademiyada olib borilgan tadqiqotlarda tajriba, kuzatish va matematik hisoblash asosiy o'rin tutgan.

Ilmiy tadqiqotlar va asosiy yo'nalishlar. Ma'mun akademiyasida olib borilgan tadqiqotlar orasida: Yer shari o'lchamlarini aniqlash, geografik kenglik va uzunlikni hisoblash, astronomik jadvallar (zijlar) tuzish, turli xalqlar tarixi va madaniyatini qiyosiy o'rganish kabi

masalalar alohida ahamiyat kasb etgan.

Beruniy ushbu tadqiqotlarning deyarli barchasida bevosita ishtirok etgan yoki ularga ilmiy rahbarlik qilgan. Ayniqsa, uning geografiya va geodeziya sohasidagi ishlari akademiya faoliyatining eng yuksak natijalaridan biri hisoblanadi.

Akademiya va ilmiy merosning tarixiy ahamiyati. Xorazm Ma'mun akademiyasi Sharq ilm-fan tarixida **institutsional ilm** shakllanishining yorqin namunasidir. Bu yerda fan shaxsiy emas, jamoaviy faoliyat sifatida rivojlantirilgan. Beruniy rahbarligida akademiya nafaqat mintaqaviy, balki umumjahon ahamiyatiga ega bo'lgan ilmiy natijalarni berdi.

Akademiya faoliyati keyinchalik Bag'doddagi "Bayt ul-hikma" va boshqa ilmiy markazlar bilan ma'naviy-ilmiy jihatdan uyg'unlashib, Sharq uyg'unish davrining umumiy manzarasini to'ldirdi.

Xulosa qilib aytganda, Xorazm Ma'mun akademiyasi va Abu Rayhon Beruniyning undagi faoliyati Sharq ilm-fan tarixida alohida o'rin tutadi. Beruniy nafaqat buyuk olim, balki ilmiy jamoani boshqara olgan, fanni tizimli rivojlantirgan yetuk rahbar sifatida ham namoyon bo'ldi. Akademiya shakllangan ilmiy an'analar uning keyingi asarlari va jahon ilm-fani taraqqiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

3. Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi va ensiklopedik faoliyati

Abu Rayhon Beruniy Sharq va jahon ilm-fani tarixida **ensiklopedik tafakkur egasi**, ya'ni bir vaqtning o'zida ko'plab fan sohalarini mukammal o'zlashtirgan va ularni o'zaro bog'liq holda rivojlantirgan buyuk alloma sifatida tan olinadi. Uning ilmiy merosi mazmun, ko'lam va metodologik jihatdan o'ta boy bo'lib, astronomiya, matematika, geografiya, geodeziya, fizika, mineralogiya, tarix, etnografiya, dinshunoslik va filologiya kabi sohalarini qamrab oladi.

Beruniyning ensiklopedikligi faqat fanlar soni bilan emas, balki ularni **ilmiy xolislik, taqqoslama tahlil, tajriba va kuzatish** asosida o'rgangani bilan ham izohlanadi. U fanni nazariy mulohaza bilan cheklamay, amaliyot bilan bog'lab o'rganishni ilmiy taraqqiyotning asosiy sharti deb bilgan.

Beruniyning ilmiy merosiga umumiy tavsif. Manbalarda Beruniyning 150 dan ortiq asar yozgani qayd etiladi. Ulardan katta qismi bizgacha to'liq yoki qisman yetib kelgan. Bu asarlar til, uslub va

mazmun jihatdan yuksak ilmiy darajada bo'lib, har biri muayyan fan sohasining rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Beruniy asarlarida quyidagi umumiy xususiyatlar yaqqol ko'zga tashlanadi: fanlararo yondashuv, tanqidiy tafakkur, obyektivlik va xolislik, xalqlar va madaniyatlarga nisbatan bag'rikeng munosabat, tajriba va hisob-kitobga tayanish.

Astronomiya va matematika sohasidagi merosi. Beruniyning eng katta yutuqlari astronomiya va matematika sohalari bilan bog'liq. U osmon jismlarining harakatini kuzatish, Yer shakli va o'lchamlarini aniqlash, vaqtni hisoblash masalalari ustida izchil tadqiqotlar olib borgan.

U Yerning shar shaklida ekanini ilmiy dalillar bilan asoslab, uning radiusini hisoblashga juda yaqin natija bergan. Beruniyning geodezik usullari hozirgi zamonaviy ilm nuqtai nazaridan ham hayratlanarli darajada aniqdir.

Astronomiya sohasida u: quyosh va oy tutilishi, sayyoralar harakati, yil hisoblari, kalendar tizimlari kabi masalalarni chuqur o'rgangan.

Beruniyning bu sohadagi ishlari keyinchalik Sharq va G'arb astronomiyasi rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatgan.

Geografiya va geodeziya sohasidagi yutuqlari. Beruniy geografiya fanini mustaqil ilmiy soha sifatida rivojlantirgan olimlardan biri hisoblanadi. U geografiyani faqat yerlarning tasviri emas, balki tabiiy, iqtisodiy va madaniy omillar bilan bog'liq holda o'rgangan.

Uning geografiyaga oid asarlarida: shaharlar va mamlakatlar joylashuvi, masofalar, iqlim zonalari, savdo yo'llari, xalqlar o'rtasidagi madaniy aloqalar keng yoritilgan.

Beruniy Hindiston, Eron, Kavkaz va O'rta Osiyo hududlari haqida aniq va ishonchli ma'lumotlar bergan. U geografik ma'lumotlarni tekshirmasdan qabul qilmagan, balki ularni hisob-kitob va taqqoslash orqali tekshirgan.

Tarix va etnografiya sohasidagi ilmiy qarashlari. Beruniy tarix va etnografiya sohasida ham o'ziga xos ilmiy maktab yaratgan. U tarixiy voqealarni bir tomonlama emas, turli xalqlar manbalari asosida qiyosiy tahlil qilishga harakat qilgan.

Uning mashhur asari **“Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya”** tarixiy-xronologik tadqiqot sifatida jahon ilm-fanida alohida o'rin tutadi. Asarda turli xalqlarning: taqvimlari, bayramlari, diniy marosimlari, tarixi ilmiy xolislik bilan bayon etilgan. Beruniy etnografiya sohasida

xalqlarning urf-odatları, turmush tarzi va madaniyatini chuqur o'rganan ilk olimlardan biri bo'lgan.

Dinshunoslik va madaniyatlararo yondashuv. Beruniy dinshunoslik sohasida ham o'ta ilg'or qarashlarga ega bo'lgan. U turli dinlarni o'rganishda hech qachon tahqirlovchi yoki ustun qo'yuvchi pozitsiyani egallamagan. Aksincha, har bir dinni uning ichki mantig'i va tarixi doirasida tushuntirishga harakat qilgan.

Bu jihat uning **Hindiston haqidagi asarlarida** yaqqol ko'rinadi. U hind diniy-falsafiy ta'limotlarini chuqur o'rganib, ularni xolis bayon qilgan. Bu esa Beruniyning jahon etnografiyasi va madaniyatshunosligining asoschilaridan biri sifatida baholash imkonini beradi.

Tabiiy fanlar va mineralogiya. Beruniy mineralogiya va fizika sohalarida ham muhim ilmiy natijalarga erishgan. U turli ma'danlar, toshlar va metallarning xususiyatlarini o'rganib, ularning og'irligi va tarkibini aniqlashga harakat qilgan.

U zichlikni aniqlash uchun maxsus usullar ishlab chiqqan bo'lib, bu usullar hozirgi laborator tadqiqotlarga yaqindir. Bu Beruniyning tajribaviy ilimga katta e'tibor berganini ko'rsatadi.

Beruniy – ensiklopedist olim sifatida. Beruniyning ensiklopedik faoliyati uning fanlarni yakka holda emas, balki yaxlit tizim sifatida ko'ra olgani bilan bog'liq. Uningcha, tabiat, inson va jamiyat bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularni alohida o'rganish to'liq bilim bermaydi. Shu bois Beruniy: fanlararo tahlilni, kompleks yondashuvni, ilmiy muloqotni ilmiy taraqqiyotning asosiy sharti deb bilgan.

Abu Rayhon Beruniyning ilmiy merosi jahon ilm-fani tarixida **noyob ensiklopedik boylik** hisoblanadi. U qoldirgan asarlar nafaqat o'z davrida, balki bugungi kunda ham ilmiy ahamiyatini yo'qotmagan. Beruniy ilmiy xolislik, tanqidiy tafakkur va fanlararo yondashuvning yorqin namunasi bo'lib, zamonaviy ilm-fan rivoji uchun ham muhim nazariy va metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

4. Abu Rayhon Beruniyning jahon ilm-fani taraqqiyotiga qo'shgan hissasi

Abu Rayhon Beruniy jahon ilm-fani taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan, Sharq uyg'onish davrining eng yirik va eng ta'sirchan allomalaridan biri hisoblanadi. Uning ilmiy merosi nafaqat O'rta Osiyo va musulmon Sharqi doirasida, balki Yevropa ilmiy tafakkuri rivojida ham muhim o'rin tutgan. Beruniy o'z tadqiqotlari orqali ilm-fanning

universal xususiyatga ega ekanini isbotlab, bilimni milliy yoki diniy chegaralar bilan cheklab bo'lmashligini amalda ko'rsatdi.

Beruniy va ilmiy tafakkurning universalligi. Beruniy ilmiy faoliyatining eng muhim jihatlaridan biri - uning umuminsoniy (universal) yondashuvidir. U fanni muayyan xalq yoki din manfaatlariga bo'ysundirmagan, balki barcha insoniyat uchun umumiy bilim sifatida baholagan. Shu sababli u turli sivilizatsiyalar ilmiy yutuqlarini qiyosiy tahlil qilgan, ularni bir-biriga qarshi qo'ymagan, aksincha, o'zaro boyituvchi jarayon sifatida ko'rgan.

Beruniyning ushbu yondashuvi zamonaviy global ilm-fanning asosiy tamoyillariga to'liq mos keladi. Bugungi kunda fanlararo va madaniyatlararo hamkorlik ustuvor ahamiyat kasb etayotgan bir sharoitda Beruniy merosi ayniqsa dolzarbdir.

Astronomiya va geodeziyada jahon ahamiyatiga ega kashfiyotlar. Beruniyning astronomiya sohasidagi tadqiqotlari jahon ilm-fani taraqqiyotida yangi bosqichni belgilab berdi. U osmon jismlarining harakatini kuzatishda aniq hisob-kitoblarga tayangan, nazariy mulohazalarni tajriba bilan tekshirgan.

U Yerning sharsimon ekanini ilmiy asoslab, uning radiusini aniqlashga juda yaqin natija bergan. Beruniy ishlab chiqqan geodezik usullar hozirgi zamonaviy astronomiya va geografiya fanlari uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Bu jihatdan u Kopernik va Galiley kabi Yevropa olimlaridan bir necha asr oldin ilmiy xulosalar chiqargan.

Beruniyning Yer va kosmosga oid qarashlari insoniyatning tabiat haqidagi tasavvurini kengaytirib, fanning metafizik taxminlardan tajribaga asoslangan yo'nalishga o'tishini tezlashtirgan.

Geografiya va kartografiya rivojiga ta'siri. Geografiya sohasida Beruniy jahon miqyosida muhim ilmiy yutuqlarga erishgan. U geografik bilimlarni tizimlashtirib, shaharlar, mamlakatlar va mintaqalar haqida aniq ma'lumotlar bergan. Beruniy joy nomlarini, masofalarni va iqlim xususiyatlarini hisob-kitoblar asosida aniqlashga harakat qilgan.

Uning geografik tadqiqotlari keyinchalik Yevropa kartografiyasi rivojiga ta'sir ko'rsatgan. Beruniy xaritachilikni faqat tasviriy emas, balki ilmiy hisob-kitoblarga asoslangan fan sifatida qaragan. Bu yondashuv zamonaviy geografiya va geoinformatika fanlarining ilk asoslaridan biri sifatida baholanadi.

Tarix va etnografiya fanlariga qo'shgan hissasi. Beruniy tarix va

etnografiya sohasida ham jahon ilm-fani uchun noyob bo'lgan ilmiy yondashuvni ishlab chiqqan. U tarixiy voqealarni bir tomonlama emas, turli xalqlar manbalari asosida tahlil qilgan. Bu usul zamonaviy tarixshunoslikda qo'llaniladigan qiyosiy metodning ilk ko'rinishlaridan biri hisoblanadi.

Uning xalqlar madaniyati, urf-odatlarini, diniy qarashlarini xolis o'rganishi etnografiya fanining mustaqil ilmiy soha sifatida shakllanishiga xizmat qildi. Ayniqsa, Beruniyning Hindiston haqidagi tadqiqotlari uni jahon etnografiyasi asoschilaridan biri sifatida e'tirof etishga asos bo'ladi.

Dinshunoslik va bag'rikenglik g'oyasi. Beruniy jahon ilm-fani tarixida dinshunoslik sohasida ham alohida o'rin tutadi. U turli dinlarni tahlil qilishda bag'rikenglik va xolislik tamoyillariga amal qilgan. U hech qachon bir dinni boshqasidan ustun qo'ymagan, balki har bir e'tiqodni uning tarixiy va madaniy kontekstida o'rgangan.

Bu yondashuv zamonaviy dinshunoslik va madaniyatlararo muloqot nazariyalarining ilk ilmiy namunasi sifatida baholanadi. Beruniy insonlar o'rtasidagi diniy va madaniy ixtiloflarni ilm orqali bartaraf etish mumkinligini isbotlashga intilgan.

Beruniy merosining Yevropa ilm-faniga ta'siri. Beruniy asarlarining ayrimlari o'rta asrlarda arab tili orqali Yevropaga yetib borgan va Yevropa olimlari tomonidan o'rganilgan. Uning astronomiya, geografiya va tabiiy fanlarga oid g'oyalari Yevropa uyg'onish davri ilm-faniga ma'naviy va ilmiy ta'sir ko'rsatgan.

Ayniqsa, Beruniyning tajriba va hisob-kitobga asoslangan metodi Yevropada ilmiy metod shakllanishida muhim ahamiyat kasb etgan. Shu jihatdan u Sharq va G'arb ilmiy tafakkurini bog'lovchi ko'priq sifatida namoyon bo'ladi.

Zamonaviy ilm-fan uchun ahamiyati. Bugungi kunda Beruniy ilmiy merosi: fanlararo tadqiqotlar, global ilmiy hamkorlik, madaniyatlararo muloqot, ilmiy xolislik va tanqidiy tafakkur kabi yo'nalishlar uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Uning ilmiy faoliyati zamonaviy olimlar uchun metodologik namuna hisoblanadi. Beruniy fanning jamiyat va inson manfaatlariga xizmat qilishi kerakligini ilmiy amaliyoti bilan isbotlab bergan.

Mustaqil O'zbekistonda Beruniy merosining e'tirofi. Mustaqil O'zbekistonda Abu Rayhon Beruniy merosini o'rganish va targ'ib qilish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Uning nomi bilan universitetlar, ilmiy markazlar, ko'chalar va mukofotlar atalmoqda. Bu holat Beruniyning jahon ilm-fanidagi o'rni va milliy meros sifatidagi ahamiyatini yana bir bor

tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Abu Rayhon Beruniyning jahon ilm-fani taraqqiyotiga qo'shgan hissasi beqiyosdir. Uning ilmiy merosi Sharq va G'arb ilmiy tafakkurini bog'lab, insoniyat bilimlar xazinasini boyitdi. Beruniy ilmiy xolislik, universallik va fanlararo yondashuvning yorqin namunasi sifatida XXI asr ilm-fani uchun ham beqiyos ahamiyatga ega.

Nazorat savollari

1. Abu Rayhon Beruniyning ensiklopedik olim sifatida tavsiflovchi asosiy jihatlar nimalardan iborat?

2. Beruniyning astronomiya va geodeziya sohalaridagi ilmiy tadqiqotlari jahon ilm-fani rivojiga qanday ta'sir ko'rsatgan?

3. Beruniy geografiya fanini rivojlantirishda qanday yangi metod va yondashuvlarni ilgari surgan?

4. Beruniyning tarixiy va etnografik qarashlari zamonaviy tarixshunoslik faniga qaysi jihatlar bilan yaqin?

5. Beruniy turli din va madaniyatlarni o'rganishda qanday ilmiy-tanqidiy va bag'rikenglik tamoyillariga amal qilgan?

6. Abu Rayhon Beruniy ilmiy merosining Yevropa ilm-fani va Uyg'onish davri tafakkuriga ta'siri nimada namoyon bo'ladi?

7. Mustaqil O'zbekiston sharoitida Beruniy ilmiy merosini o'rganish va targ'ib etishning ma'naviy-tarbiyaviy ahamiyati nimadan iborat?

Mavzuni mustahkamlash bo'yicha test savollari:

1. Abu Rayhon Beruniy qachon tug'ilgan?

A) 973 yil ✓

B) 965 yil

C) 970 yil

D) 980 yil

2. Beruniyning tug'ilgan shahri qaysi?

A) Kat shahri ✓

B) Buxoro

C) Samarqand

D) Navoiy

3. Beruniyning ilmiy ustozlaridan biri kim bo'lgan?

A) Abu Nasr Mansur ibn Iroq ✓

B) Ibn Sino

- C) Abu Sa'd Abdulkarim as-Sam'oniyy
D) Al-Xorazmiy
4. Xorazm Ma'mun akademiyasi qaysi hukmdor davrida tashkil topgan?
A) Xorazmshoh Abu-l-Abbos Ma'mun ibn Ma'mun davrida ✓
B) Afrig'iylar sulolasi hukmdorligi davrida
C) Al-Xorazmiy davrida
D) Jurjon hududidagi hukmdorlik davrida
5. Beruniyning ilmiy metodiga qaysi xususiyat xos?
A) Kuzatish, tajriba va hisob-kitob asosida ilmiy tadqiqot ✓
B) Faqat nazariy mulohazaga tayanish
C) Faqat diniy qarashlarga tayangan holda
D) Hikoya va rivoyatlarga asoslangan
6. Beruniyning mashhur asari "Osor al-boqiya an al-qurun al-xoliya" nimaga bag'ishlangan?
A) Tarixiy-xronologik va etnografik tadqiqotlarga ✓
B) Faqat astronomiyaga
C) Faqat tibbiyotga
D) Faqat geografiyaga
7. Beruniy geografiya faniga qo'shgan hissasida nima muhim hisoblanadi?
A) Masofalar, iqlim zonalari va madaniy aloqalarni ilmiy hisoblash ✓
B) Faqat shaharlar tasvirini yaratish
C) Faqat xarita chizish
D) Faqat savdo yo'llarini aniqlash
8. Xorazm Afrig'iylar sulolasi davrida qanday rol o'ynagan?
A) Ilm-fan va madaniyatni qo'llab-quvvatlagan hukmdorlar sifatida ✓
B) Savdo bilan shug'ullangan xalq sifatida
C) Faqat qishloq xo'jaligini rivojlantirgan
D) Harbiy davlat sifatida
9. Abu Rayhon Beruniy jahon ilm-fani rivojiga qanday prinsip bilan ta'sir ko'rsatgan?
A) Ilmiy universallik – barcha sivilizatsiyalar bilimlarini qiyosiy tahlil qilish ✓
B) Faqat musulmon olimlar bilan ishlash
C) Faqat arab tili ilmiy ishlar bilan cheklanish
D) Faqat falsafiy mulohazalar bilan shug'ullanish

8-MAVZU. ABU AL-MU'IN AN-NASAFIY, MAXMUD AZ-ZAMAXSHARIY VA BURXONUDDIN AL-MARG'INONIYLARNING ILMIY MEROSI

Reja

1. Abu al-Mu'in an-Nasafiyning hayoti va kalom ilmi rivojidadagi o'rni.
2. Abu al-Mu'in an-Nasafiyning ilmiy merosi va uning ahamiyati
3. Mahmud az-Zamaxshariy – buyuk tilshunos, mufassir va mutafakkir
4. Burxonuddin al-Marg'inoniyning fiqh ilmidagi beqiyos merosi

Tayanch so'z va iboralar: Kalom ilmi, naql, dalil, taraqqiyot, bosqich, ahli as-sunna val-jamoat maktabi, moturidiya maktabi, al-madrasat al-moturidiyya, ash'ariya maktabi, al-madrasat al-ash'ariyya tayanganliklariga ko'ra, hamfikir, hammaslak

1. Abu al-Mu'in an-Nasafiyning hayoti va kalom ilmi rivojidadagi o'rni

Abu al-Mu'in Maymun ibn Muhammad an-Nasafiy (vaf. 1114) XI–XII asrlarda Movarounnahr hududida yashab ijod qilgan yirik mutakallim, faqih va Moturidiy kalom maktabining eng yetuk namoyandalaridan biridir. U Nasaf (hozirgi Qarshi atroflari)da tug'ilib, ilmiy faoliyatini ham shu hududda olib borgan. Nasafiy yashagan davr Markaziy Osiyoda ilm-fan, ayniqsa, aqida va fiqh ilmlari jadal rivojlangan davr bo'lib, bu holat uning ilmiy dunyoqarashi shakllanishida muhim omil bo'lgan.

Nasafiy ilmiy muhit jihatidan Abu Mansur al-Moturidiy an'anasining bevosita davomchisi hisoblanadi. U o'z ustozlari orqali Moturidiylik ta'limotining asosiy g'oyalarini chuqur o'zlashtirib, uni nazariy va daliliy jihatdan yanada mukammallashtirdi. Shu boisdan ham u ko'plab manbalarda **“Moturidiylik ta'limotining ikkinchi asoschisi”** sifatida e'tirof etiladi.

Moturidiylik kalom maktabining tarixiy sharoiti. Nasafiy faoliyat yuritgan davrda islom olamida aqidaviy bahslar nihoyatda kuchaygan edi. Mu'tazila, Ash'ariya, Karromiya, Shia va boshqa oqimlar o'rtasidagi nazariy tortishuvlar kalom ilmining rivojlanishiga turtki bo'ldi. Aynan shu sharoitda Moturidiylik ta'limoti ahlu sunna val jamoa aqidasi aql va naql uyg'unligi asosida himoya qilish vazifasini bajardi.

Abu al-Mu'in an-Nasafiy ana shu ilmiy kurashda Moturidiylik maktabining asosiy nazariy tamoyillarini tizimli ravishda bayon qilgan, ularni mantiqiy dalillar bilan mustahkamlagan va raqib oqimlarga ilmiy javoblar bergan yirik mutafakkir sifatida maydonga chiqdi.

Kalom ilmidagi metodologik yondashuvi. Nasafiy kalom ilmini faqat bahs-munozara vositasi emas, balki e'tiqodni ilmiy asoslash va mustahkamlash ilmi sifatida talqin qiladi. U aqidaviy masalalarda quyidagi metodologik tamoyillarga amal qilgan: aql va vahiy uyg'unligi, Qur'on va sunnatga tayanish, mantiqiy dalillardan foydalanish, g'uluv va mutaassiblikdan yiroq bo'lish, raqib fikrlarni adolat bilan tahlil qilish.

Nasafiyning ushbu yondashuvi Moturidiylikni Ash'ariylikdan ajratib turuvchi asosiy jihatlardan biri bo'lib, Markaziy Osiyo musulmon tafakkurining o'ziga xosligini belgilab berdi.

Allohning sifatleri masalasida Nasafiy qarashlari. Nasafiy kalom ilmidagi eng muhim masalalardan biri - Alloh taoloning sifatleri masalasida mu'tadil pozitsiyani egallaydi. U Allohning sifatlerini na inkor etadi, na tashbehga yo'l qo'yadi. Bu borada u Moturidiylikning asosiy prinsipiga sodiq qolib, sifatleri Qur'on va sunnat doirasida, aqlga zid bo'lmagan tarzda izohlaydi.

Nasafiy mu'taziliylarning sifatleri inkor etuvchi qarashlerini tanqid qilgan holda, Ash'ariylarning ayrim mutashobih masalalarda haddan oshishini ham ilmiy dalillar bilan rad etadi. Bu holat uning kalom ilmidagi muvozanatli va puxta pozitsiyasini ko'rsatadi.

Iymon va amal masalasidagi qarashlari. Nasafiy iymon masalasida ham Moturidiylik ta'limotiga qat'iy amal qiladi. Unga ko'ra, iymon - qalb bilan tasdiq qilishdan iborat bo'lib, amallar iymonning kamoliga ta'sir qiladi, lekin uning asl mohiyatiga daxldor emas.

Bu qarash orqali Nasafiy: xavorijlarning qat'iy hukmlarini, mu'tazila va boshqa oqimlarning haddan tashqari talablarini ilmiy asosda inkor etadi. Uning bu pozitsiyasi Markaziy Osiyoda diniy bag'rikenglik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim rol

o'ynagan.

Nasafiyning kalom ilmidagi tarixiy o'rni. Abu al-Mu'in an-Nasafiy kalom ilmini tizimlashtirgan, uni aniq tushunchalar va mantiqiy asoslar bilan boyitgan alloma sifatida tarixda alohida o'rin tutadi. U Moturidiylik ta'limotini nafaqat saqlab qoldi, balki uni yangi tarixiy sharoitda rivojlantirdi.

Nasafiyning asarlari keyingi asrlarda Movarounnahr, Xuroson, Anadolu va boshqa hududlarda kalom ilmi bo'yicha asosiy manbalardan biri sifatida foydalanilgan.

Abu al-Mu'in an-Nasafiy Moturidiylik kalom maktabining eng yirik nazariyotchilaridan biri bo'lib, uning ilmiy faoliyati islom aqidasiining ilmiy, mantiqiy va bag'rikeng asoslarda rivojlanishiga xizmat qildi. U qoldirgan meros bugungi kunda ham aqidaviy masalalarni o'rganishda muhim ilmiy manba bo'lib qolmoqda.

2.Abu al-Mu'in an-Nasafiyning ilmiy merosi va uning ahamiyati

Abu al-Mu'in an-Nasafiy islom kalom ilmi tarixida mustaqil nazariy tizim yaratgan, Moturidiylik ta'limotini chuqur ilmiy asoslab bergan alloma sifatida tanilgan. Uning ilmiy merosi mazmunan keng, usluban mukammal bo'lib, asosan aqida (kalom), qisman fiqh usuli, mantiq va diniy-falsafiy tahlil masalalarini qamrab oladi. Nasafiy asarlarida kalom ilmi faqat munozara vositasi sifatida emas, balki e'tiqodni aqliy va naqliy dalillar bilan mustahkamlovchi tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Nasafiyning ilmiy merosi Moturidiylik ta'limotining nazariy poydevorini mustahkamlab, uning keyingi asrlarda keng hududlarda tarqalishiga xizmat qilgan.

Asarlari va ularning ilmiy ahamiyati. Manbalarda Abu al-Mu'in an-Nasafiyning bir nechta muhim asarlari zikr etiladi. Ular ichida quyidagilar alohida ahamiyat kasb etadi.

“Tabsirat al-adillah fi usul ad-din”. Bu asar Nasafiy ilmiy merosining eng yirik va eng mukammal namunasi hisoblanadi. Asarda: ahlu sunna val jamoa aqidasi, Moturidiylik tamoyillari, raqib oqimlar (mu'tazila, karromiya, ash'ariya) qarashlarining tanqidi tizimli va daliliy asosda bayon etilgan.

Asar kalom ilmining ensiklopedik qomusi sifatida baholanadi. Unda aqidaviy masalalar nafaqat naql, balki mantiq va aqliy dalillar orqali ham isbotlangan.

“At-Tamhid li qava'id at-tavhid” Bu asarda Nasafiy tavhid

ta'limotini mukammal tizim sifatida sharhlab, Allohning zoti va sifatлари, payg'ambarlik, qadar masalalariga alohida e'tibor qaratgan. Asar Moturidiylik kalomini **qisqa, ammo juda chuqur** bayoni hisoblanadi.

Aqidaviy masalalardagi ilmiy yangiliklar. Nasafiyning asosiy xizmatlaridan biri - aqidaviy masalalarni tizimlashtirishidir. Uga qadar kalom ilmida ko'pgina masalalar parchalangan holda, ayrim ulamolar asarlarida tarqoq holda bayon etilar edi. Nasafiy esa ularni: aniq kategoriyalarga, mantiqiy ketma-ketlikka, sabab-oqibat bog'liqligiga asoslanib tizimga soldi. Bu yondashuv kalom ilmini mustaqil, mukammal fan sifatida shakllanishiga xizmat qildi.

Aql va naql uyg'unligi masalasida Nasafiy merosi. Nasafiy ilmiy merosining eng muhim xususiyatlaridan biri - aql va naql uyg'unligi tamoyilidir. U aqlni vahiya qarshi qo'ymagan, balki uni vahiyni anglash vositasi sifatida baholagan. Bu holat uni mu'taziladan ham, ayrim ash'ariylardan ham farqlantiradi.

Nasafiyga ko'ra: aql dinni inkor qilish uchun emas, balki uni to'g'ri anglash uchun berilgan ne'matdir.

Bu qarash Moturidiylikning asosiy ilmiy-metodologik ustuni sifatida keyingi asrlarda ham saqlanib qoldi.

Iymon, amal va inson mas'uliyati masalasi. Nasafiyning ilmiy merosida insonning diniy va axloqiy javobgarligi masalasi alohida o'rin tutadi. U iymonni qalb tasdig'i deb bilib, amallarni iymonning samarasi sifatida talqin qiladi. Bu yondashuv: jamiyatda mutaassiblikni cheklash, insonni ma'naviy tarbiyalash, dinni ijtimoiy barqarorlik omiliga aylantirish kabi maqsadlarga xizmat qilgan.

Nasafiy qarashlari Markaziy Osiyo islom madaniyatida bag'rikenglik va muvozanatli diniy tafakkurning shakllanishida muhim rol o'ynagan.

Nasafiy merosining keyingi avlodlarga ta'siri. Abu al-Mu'in an-Nasafiyning asarlari keyingi asrlarda: Movarounnahr, Xuroson, Anadolu, Usmoniylar davlati hududlarida kalom ilmi bo'yicha asosiy qo'llanmalar sifatida o'qitilgan.

Ko'plab keyingi moturidiy ulamolar uning asarlariga tayangan holda o'z tadqiqotlarini olib borgan. Shu ma'noda Nasafiy Moturidiylik maktabining uzluksizligi va barqarorligini ta'minlagan halqa hisoblanadi.

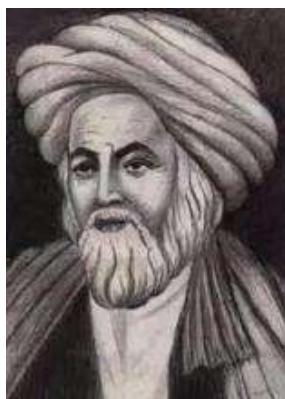
Zamonaviy davrda Nasafiy ilmiy merosining ahamiyati.

Bugungi kunda Nasafiy ilmiy merosi: diniy radikalizmga qarshi ma'rifiy asos, islom aqidasiining ilmiy va bag'rikeng talqini, fan va din munosabatlarini uyg'unlashtirish uchun muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Uning asarlari zamonaviy islomshunoslik, dinshunoslik va falsafa tadqiqotlarida ham dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Abu al-Mu'in an-Nasafiyning ilmiy merosi Moturidiylik kalom maktabining nazariy asoslarini mustahkamlagan, uni tizimli va mantiqiy fan darajasiga ko'targan bebaho boylikdir. U qoldirgan asarlar bugungi kunda ham diniy-ma'rifiy barqarorlikni ta'minlashda, ilmiy xolislik va bag'rikenglikni targ'ib etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

3 - Mahmud az-Zamaxshariy – buyuk tilshunos, mufassir va mutafakkir

Zamaxshariy shaxsining shakllanishi va ilmiy muhit

Mahmud ibn Umar az-Zamaxshariy (1075–1144) Markaziy Osiyo zaminida yetishib chiqqan eng yirik **ensiklopedik olimlardan biri** bo'lib, u tilshunoslik, tafsir, hadis, adabiyot va kalom sohalarida chuqur iz qoldirgan. U Xorazmning Zamaxshar qishlog'ida tug'ilib, dastlabki bilimlarni mahalliy ilmiy muhitda olgan. Keyinchalik Buxoro, Samarqand, Marv, Bag'dod va Makka kabi yirik ilmiy markazlarda tahsil olib, Sharq ilm-fanining yetuk vakiliga aylangan.

Zamaxshariy yashagan davr ilm-fan va madaniyat yuksalgan, arab tili ilmiy aloqa tili sifatida ustun mavqega ega bo'lgan davr edi. Aynan shu sharoit Zamaxshariy iste'dodining har tomonlama kamol topishiga imkon yaratdi.

Arab tilshunosligidagi beqiyos xizmati. Zamaxshariy ilmiy merosining markaziy qismini arab tilshunosligi tashkil etadi. U arab tili grammatikasi, morfologiyasi va stilistikasini mukammal tizimga solgan olim sifatida taniladi.

“Al-Mufasssal fi san'at al-i'rob”. Bu asar arab nahv ilmi tarixida burilish yasagan qo'llanma hisoblanadi. Asarda: so'z turkumlari, gap bo'laklari, sintaktik munosabatlar mantiqiy va aniq misollar bilan yoritilgan.

“Asl Mufasssal” asrlar davomida Sharq va G‘arb madrasalarida asosiy darslik sifatida o‘qitilgan. Hatto keyingi nahv olimlari o‘z asarlarini aynan Zamaxshariy tizimiga tayangan holda yozganlar.

“Al-Kashshof” – tafsir ilmidagi inqilob. Zamaxshariy jahon miqyosida mashhur qilgan asar - “Al-Kashshof ‘an haqiq g‘avomid at-tanzil” bo‘lib, u Qur‘on tafsirida yangi ilmiy uslubni boshlab berdi.

Bu tafsirning asosiy xususiyatlari: Qur‘on oyatlarining lingvistik tahlili, badiiy va balog‘at jihatidan chuqur sharh, matnning ichki mantiqiy bog‘liqligini ochib berish.

Zamaxshariy Qur‘onni faqat diniy matn emas, balki eng oliy adabiy va tilshunoslik namunasi sifatida tahlil qildi. Shu bois “Al-Kashshof” tafsiri nafaqat mufasssirlar, balki tilshunos va adabiyotshunoslar uchun ham bebaho manba hisoblanadi.

Zamaxshariy va mu‘taziliy tafakkur. Zamaxshariy mu‘taziliy qarashlarga moyil bo‘lgan olim sifatida ham tanilgan. Biroq uning tafsir va tilshunoslikdagi ilmiy merosi shunchalik kuchli ediki, hatto sunniy olimlar ham uning asarlaridan keng foydalanganlar.

Muhimi shundaki, Zamaxshariy: aqidaviy masalalarda mu‘taziliy yondashuvni,

- ilmiy va filologik masalalarda esa **xolis ilmiy metodni** qo‘llagan.

Shu sababli uning asarlari diniy tafovutlardan qat‘i nazar, umumislomiy ilm-fan xazinasiga mansub deb e‘tirof etilgan.

Adabiyot va balog‘at ilmidagi o‘rni. Zamaxshariy arab adabiyoti va balog‘at ilmi rivojiga ham ulkan hissa qo‘shgan. U: so‘z san‘ati, badiiy tasvir vositalari, uslubiy nozikliklarni Qur‘on matni misolida mukammal tahlil qilgan. Bu yondashuv arab balog‘atini mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllanishiga turtki bo‘ldi. Keyingi asrlarda balog‘at ilmi bo‘yicha yozilgan ko‘plab asarlar Zamaxshariy merosiga tayangan.

Zamaxshariy merosining ta‘lim tizimidagi ahamiyati. Zamaxshariy asarlari:

- madrasalarda asosiy darslik, tilshunoslik va tafsir fanlarida metodik qo‘llanma, ilmiy munozaralarda asosiy manba sifatida qo‘llanilgan.

Ayniqsa, “Al-Mufasssal” va “Al-Kashshof” asarlari yuzlab sharhlar va hoshiyalar yozilishiga sabab bo‘lgan. Bu esa Zamaxshariy merosining uzluksiz ilmiy hayotga ega ekanini ko‘rsatadi.

Zamaxshariy va Markaziy Osiyo ilmiy maktabi. Zamaxshariy Markaziy Osiyo ilmiy an‘analarini butun islom olamiga olib chiqqan

alloma hisoblanadi. U: Xorazm ilmiy muhitini, Movarounnahr tafakkur uslubini, mantiqiy va tahliliy yondashuvni arab-islam ilmiy makoniga singdira oldi.

Bu holat Markaziy Osiyo allomalari ilm-fan tarixidagi yetakchi o'rnini yana bir bor tasdiqlaydi.

Zamonaviy ilm-fanda Zamaxshariy merosi. Bugungi kunda Zamaxshariy merosi: Qur'on tafsiri, arab tilshunosligi, adabiy stilistika, islom madaniyati bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlarda muhim manba hisoblanadi.

Uning asarlari Yevropa sharqshunoslari tomonidan ham chuqur o'rganilgan bo'lib, Zamaxshariy nomi jahon ilm-fani tarixida mustahkam o'rin egallagan.

Mahmud az-Zamaxshariy Sharq va jahon ilm-fanida tilshunoslik va tafsirni yangi bosqichga ko'targan buyuk mutafakkirdir. U yaratgan ilmiy tizimlar bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan bo'lib, Zamaxshariy merosi Markaziy Osiyo ilmiy tafakkurining yorqin timsolidir.

4.Burhonuddin al-Marg'inoniy – hanafiy fiqh maktabining buyuk namoyandasi va “Hidoya” muallifi

Al-Marg'inoniy shaxsiyati va tarixiy davr. Burhonuddin Abu al-Hasan Ali ibn Abu Bakr al-Marg'inoniy (1123–1197) Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan eng buyuk fiqh allomalaridan biri bo'lib, u hanafiy mazhabining nazariy va amaliy asoslarini mukammal tizimga solgan olim sifatida tanilgan. Alloma Farg'ona vodiysidagi Marg'inon (hozirgi Farg'ona hududi)da tug'ilib, dastlabki ta'limni mahalliy ilmiy muhitda olgan.

Al-Marg'inoniy yashagan davr Movarounnahrda ilm-fan, ayniqsa fiqh va kalom ilmlari yuksak rivojlangan davr edi. Buxoro va Samarqand hanafiy fiqhining yirik markazlari bo'lib, bu hududda yetishib chiqqan ulamolar islom huquqshunosligi taraqqiyotiga katta hissa qo'shganlar. Marg'inoniy ana shu ilmiy muhit mahsuli sifatida kamol topdi.

Hanafiy fiqh maktabidagi o'zni. Al-Marg'inoniy hanafiy mazhabining klassik davr vakili bo'lib, u fiqhni nafaqat diniy qoida sifatida, balki jamiyat hayotini tartibga soluvchi mukammal huquqiy tizim sifatida talqin qilgan. Uning asarlarida: shariat hukmlarining

mantiqiy asoslari, huquqiy normalarning ijtimoiy ahamiyati, adolat va mas'uliyat tamoyillari chuqur ilmiy asosda yoritilgan.

Marg'inoniy fiqhni hayotiy ehtiyojlar bilan uyg'unlashtira olgan olim bo'lib, aynan shu jihati uni boshqa fiqhshunoslardan ajratib turadi.

“Al-Hidoya” – islom huquqining nodir durdonasi. Burhonuddin al-Marg'inoniyning jahon miqyosida mashhur qilgan asar bu - “Al-Hidoya fi sharh Bidayat al-mubtadi”dir. Ushbu asar hanafiy fiqhining eng mukammal va mukammal tizimlashtirilgan manbalaridan biri hisoblanadi. “Al-Hidoya”ning asosiy xususiyatlari: fiqh masalalarining aniq va ixcham bayoni, dalillarning Qur'on, hadis, ijmo' va qiyos asosida keltirilishi, huquqiy masalalarda mantiqiy izchillik va adolat tamoyili.

Mazkur asar asrlar davomida musulmon Sharqida asosiy fiqh darsligi sifatida o'qitilib kelindi.

“Hidoya”ning tuzilishi va ilmiy ahamiyati. “Al-Hidoya” to'rt jildidan iborat bo'lib, unda: ibodat masalalari, muomalot (fuqarolik huquqi), jinoyat va jazo masalalari, nikoh va oilaviy munosabatlar batafsil yoritilgan.

Asarning muhim jihati shundaki, Marg'inoniy fiqh masalalarini quruq qoidalar sifatida emas, balki ijtimoiy adolatni ta'minlovchi mexanizm sifatida ko'rsatadi. Shu bois “Hidoya” ko'plab davlatlarda sud-huquq amaliyotida ham qo'llanilgan.

Al-Marg'inoniy va fiqh metodologiyasi. Al-Marg'inoniy fiqhda quyidagi metodologik tamoyillarga qat'iy amal qilgan: dalilga tayanganlik, qiyos va ijtihoddan oqilona foydalanish, urf-odat va ijtimoiy ehtiyojlarni hisobga olish.

Bu yondashuv hanafiy mazhabining moslashuvchan va hayotiy bo'lishiga xizmat qilgan. Marg'inoniy aynan shu jihati bilan fiqhni zamon talablariga mos ravishda rivojlantira olgan.

Markaziy Osiyo huquqiy tafakkurida al-Marg'inoniy. Al-Marg'inoniy Movarounnahr fiqh maktabining eng yuksak cho'qqisi hisoblanadi. Uning ilmiy merosi: Buxoro va Samarqand madrasalarida, Xuroson va Hindiston hududlarida, Usmoniylar davlati ilmiy muhitida keng yoyilgan.

Ayniqsa, Usmoniylar imperiyasida “Hidoya” fiqhiy hukmlarni

belgilovchi asosiy qo'llanmalardan biri bo'lgan.

Al-Marg'inoniy merosining jahon miqyosidagi ta'siri. “Al-Hidoya”, arab, fors, turkiy, urdu tillariga tarjima qilingan. Bu holat Marg'inoniy merosining nafaqat mintaqaviy, balki umumislomiy va jahon ahamiyatiga ega ekanini ko'rsatadi. Yevropa sharqshunoslari ham XIX asrdan boshlab “Hidoya”ni islom huquqining asosiy manbasi sifatida o'rgana boshlaganlar.

Zamonaviy davrda al-Marg'inoniy merosi. Bugungi kunda al-Marg'inoniy merosi: islom huquqi, huquq falsafasi, diniy-ma'naviy tarbiya sohalarida muhim manba hisoblanadi.

Mustaqil O'zbekistonda al-Marg'inoniy nomining tiklanishi, ilmiy merosining nashr etilishi va tadqiq qilinishi milliy-ma'naviy uyg'onish jarayonining muhim qismi bo'lib xizmat qilmoqda.

Burhonuddin al-Marg'inoniy hanafiy fiqh maktabini mukammal huquqiy tizimga aylantirgan, islom huquqini adolat va insonparvarlik tamoyillari asosida rivojlantirgan buyuk allomadir. Uning “Al-Hidoya” asari asrlar davomida musulmon jamiyatlarining huquqiy hayotida asosiy manba bo'lib kelgan va bugungi kunda ham o'z ilmiy qiymatini saqlab qolmoqda.

Nazorat savollari

1. Abu al-Mu'in an-Nasafiyning kalom ilmi rivojidagi o'rni nimadan iborat va u moturidiylik ta'limotini qanday ilmiy asoslagan?

2. Mahmud az-Zamaxshariyning arab tilshunosligi va Qur'on tafsiriga qo'shgan asosiy ilmiy hissalar qaysi jihatlarda namoyon bo'ladi?

3. “Al-Kashshof” tafsiri nimasi bilan avvalgi Qur'on tafsirlaridan farq qiladi va uning ilmiy ahamiyati nimada?

4. Burhonuddin al-Marg'inoniy tomonidan yaratilgan “Al-Hidoya” asari hanafiy fiqh maktabi taraqqiyotida qanday rol o'ynagan?

5. Al-Marg'inoniy fiqh metodologiyasining asosiy tamoyillari qaysilar va ularning ijtimoiy hayotdagi ahamiyati nimada?

6. Zamaxshariy va Marg'inoniy ilmiy merosining Markaziy Osiyo madaniy-ilmiy maktabi shakllanishidagi o'rni qanday baholanadi?

7. Mustaqillik yillarida ushbu allomalarning ilmiy merosini o'rganish va targ'ib etishning ma'naviy-tarbiyaviy ahamiyati nimadan iborat?

Mavzuni mustahkamlash bo'yicha test savollari:

1. Abu al-Mu'in an-Nasafiy qaysi kalom maktabining yetuk namoyandasi hisoblanadi?

- A) Moturidiylik ✓
- B) Ash'ariyya
- C) Mu'tazila
- D) Shia

2. Abu al-Mu'in an-Nasafiy qaysi hududda tug'ilgan?

- A) Nasaf (hozirgi Qarshi) ✓
- B) Buxoro
- C) Samarqand
- D) Farg'ona

3. Mahmud az-Zamaxshariy qaysi sohada beqiyos ilmiy meros qoldirgan?

- A) Tilshunoslik va tafsir ✓
- B) Fiqh
- C) Astronomiya
- D) Tibbiyot

4. Burhonuddin al-Marg'inoniyning mashhur asari qaysi?

- A) Al-Hidoya ✓
- B) Al-Mufassal
- C) Tabsirat al-adillah
- D) At-Tamhid li qava'id at-tavhid

5. Nasafiyning kalom ilmidagi metodologiyasi qaysi tamoyilga asoslangan?

- A) Aql va vahiy uyg'unligi ✓
- B) Faqat naqlga tayanish

C) Faqat g'uluv yondashuv

D) Faqat Ash'ariy yondashuv

6. Abu al-Mu'in an-Nasafiy "Tabsirat al-adillah fi usul ad-din" asarida nima qilgan?

A) Aqidaviy masalalarni tizimlashtirib, daliliy asos bilan bayon qilgan

B) Faqat fiqh masalalarini yozgan

C) Faqat falsafiy mulohazalar bilan shug'ullangan

D) Faqat tarixiy voqealarni tasvirlagan

7. Zamaxshariy "Al-Kashshof" asarida Qur'on tafsirini qanday yondashuv bilan tahlil qilgan?

A) Lingvistik va badiiy tahlil orqali ✓

B) Faqat hukmiy talqin bilan

C) Faqat tarixiy voqealar bilan

D) Faqat aqidaviy masalalar bilan

8. Al-Marg'inoniy fiqhda qanday metodologik tamoyillarga amal qilgan?

A) Dalilga tayanganlik va ijtimoiy ehtiyojlarni hisobga olish ✓

B) Faqat qiyosdan foydalanish

C) Faqat ijmo'ga tayanish

D) Faqat urf-odatga tayanish

9. Nasafiyning Allohning sifatleri masalasidagi pozitsiyasi qanday edi?

A) Na inkor qiladi, na tashbehga yo'l qo'yadi ✓

B) Faqat inkor qiladi

C) Faqat tashbehga yo'l qo'yadi

D) Faqat Ash'ariy yondashuvni qabul qiladi

9-MAVZU. MIRZO ULUG'BEK, ALI QUSHCHINING, ALISHER NAVOIY VA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING HAYOTI VA FAOLIYATI

Reja

1. Mirzo Ulug'bek – buyuk astronom, davlat arbobi va ilmiy maktab asoschisi
2. Ali Qushchi – Ulug'bek ilmiy maktabining yetuk vakili va nazariy astronom
3. Alisher Navoiy – o'zbek mumtoz adabiyotining asoschisi va buyuk mutafakkir
4. Zahiriddin Muhammad Bobur – sarkarda, shoir va tarixchi olim
5. Temuriylar davrida ilm-fan, adabiyot va madaniyat taraqqiyoti
6. Mustaqillik yillarida temuriy allomalar merosiga munosabat

Tayanch so'z va iboralar: Samarqand madrasasi, ilmiy to'garak, Sharq madaniyati, ravnaq, madaniy rivojlanish, buyuk siymolar, "Ziji Elxoniy", Jamshid Koshiy, "Ziji Xoqoniy", Ko'hak tepaligi, Obi Rahmat ari-g'i

1. Mirzo Ulug'bek – buyuk astronom, davlat arbobi va ilmiy maktab asoschisi.

Temuriylar davri Markaziy Osiyo tarixida nafaqat siyosiy qudrat, balki ilm-fan va madaniyatning yuksak taraqqiyoti bilan ajralib turadi. Ushbu davrda yetishib chiqqan eng buyuk siymolardan biri Mirzo Muhammad Tarag'ay Ulug'bek bo'lib, u o'z zamonasining yetuk davlat arbobi, buyuk astronom, matematik va ilmiy maktab asoschisi sifatida jahon ilm-fan tarixida alohida o'rin egallaydi. Mirzo Ulug'bek shaxsida siyosiy hokimiyat va ilmiy tafakkur uyg'unlashgan bo'lib, uning faoliyati Temuriylar Renessansining eng yorqin namunasidir.

Mirzo Ulug'bek 1394.yil 22.martda Eronning Sultoniya shahrida tavallud topgan. U Amir Temurning nabirasi, Shohrux Mirzoning o'g'li bo'lib, yoshligidan ilm-ma'rifatga alohida qiziqish bildirgan. Shohrux Mirzo hukmronligi davrida Samarqand va Hirot ilmiy-madaniy markazlarga aylangan bo'lib, bu muhit Ulug'bekning ilmiy

dunyoqarashi shakllanishida muhim rol o'ynadi. Yosh Ulug'bek Qozizoda Rumi, G'iyosiddin Jamshid Koshiy, keyinchalik Ali Qushchi kabi buyuk olimlardan saboq oldi. Bu ustozlar ta'sirida u matematika va astronomiyani chuqur egalladi.

1411-yilda Mirzo Ulug'bek Movarounnahr hokimi etib tayinlandi. U siyosiy faoliyat bilan bir qatorda ilm-fan rivojiga beqiyos e'tibor qaratdi. Ulug'bek hukmronligi davrida Samarqand ilmiy markazga aylandi. Ayniqsa, 1420-yilda Samarqandda bunyod etilgan Ulug'bek madrasasi Sharqdagi eng nufuzli ilm maskanlaridan biri bo'ldi. Bu madrasa nafaqat diniy fanlar, balki matematika, astronomiya, geometriya va mantiq fanlari o'qitiladigan markaz sifatida faoliyat yuritdi. Ulug'bekning o'zi ham bu madrasada bevosita dars bergani tarixiy manbalarda qayd etiladi.

Mirzo Ulug'bekning ilmiy faoliyatidagi eng muhim voqea – Samarqand rasadxonasining barpo etilishidir. 1424–1429-yillarda qurilgan bu rasadxona o'sha davrda dunyodagi eng yirik va mukammal astronomik inshootlardan biri bo'lgan. Rasadxonaning markaziy qismi – ulkan sekstant bo'lib, uning radiusi qariyb 40 metrni tashkil etgan. Bu asbob yordamida yulduzlar harakati, sayyoralar joylashuvi va yil uzunligi nihoyatda aniq hisoblab chiqilgan. Rasadxona qoshida Ulug'bek ilmiy maktabi shakllandi va bu yerda Markaziy Osiyoning eng yetuk olimlari faoliyat olib bordilar.

Ulug'bek ilmiy maktabining eng buyuk mahsuli – “Zij-i Jadid-i Ko'ragoniy” asaridir. Ushbu astronomik jadval va ilmiy risola 1437-yilda yakunlangan bo'lib, unda 1018 ta yulduzning koordinatalari nihoyatda aniq berilgan. Bu ko'rsatkichlar aniqligi jihatidan Yevropada faqat XVII asrda yaratilgan astronomik jadvallar bilan tenglasha oladi. Ulug'bek yil davomiyligini 365 kun 6 soat 10 daqiqa 8 soniya deb aniqlagan bo'lib, bu hozirgi zamonaviy hisob-kitoblarga juda yaqin natijadir.

“Zij-i Jadid-i Ko'ragoniy” nafaqat Sharq mamlakatlarida, balki Yevropada ham katta e'tirofga sazovor bo'ldi. Asar keyinchalik lotin tiliga tarjima qilinib, Kopernik, Tycho Brahe va Kepler kabi olimlarning ilmiy izlanishlariga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Shu jihatdan Mirzo Ulug'bekni jahon astronomiyasi taraqqiyotiga bevosita ta'sir etgan allomalardan biri deb baholash mumkin.

Mirzo Ulug'bek shaxsining muhim jihatlaridan yana biri – uning ilmga davlat siyosati darajasida yondashganidadir. U ilm-fan rivojini

jamiyat taraqqiyotining asosiy omili deb bildi. Ulug'bek nazarida hukmdorning eng muhim vazifasi adolatni ta'minlash bilan birga, ilm-ma'rifatni qo'llab-quvvatlashdan iborat edi. Shu sababli u olimlarni har tomonlama rag'batlantirdi, ularga moddiy va ma'naviy sharoitlar yaratdi.

Biroq Mirzo Ulug'bekning ilmparvar siyosati ayrim diniy-aqidaparast kuchlarning noroziligiga sabab bo'ldi. Natijada siyosiy nizolar kuchaydi va 1449-yilda Ulug'bek fojeali tarzda hayotdan ko'z yumdi. Shunga qaramay, uning ilmiy merosi asrlar davomida yashab keldi va jahon sivilizatsiyasi rivojiga xizmat qildi.

Mustaqil O'zbekiston sharoitida Mirzo Ulug'bek merosiga bo'lgan e'tibor yanada kuchaydi. Samarqandda Ulug'bek rasadxonasi qayta tiklandi, Ulug'bek nomidagi ilmiy muassasalar, mukofotlar va universitetlar tashkil etildi. Uning ilmiy faoliyati yosh avlodni ilm-fanga, aniq fanlarga bo'lgan qiziqishini oshirishda muhim tarbiyaviy ahamiyat kasb etmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Mirzo Ulug'bek nafaqat Temuriylar davrining yirik siyosiy arbobi, balki butun insoniyat ilmiy tafakkuri taraqqiyotiga beqiyos hissa qo'shgan buyuk allomadir. Uning hayoti va faoliyati ilm, aql va ma'rifatga asoslangan jamiyat barpo etish g'oyasining yorqin timsolidir.

Mirzo Ulug'bek ilmiy faoliyatining muhim jihatlaridan biri uning ilmiy metodologiyasi bilan bog'liqdir. U astronomik tadqiqotlarda kuzatish, tajriba va aniq hisob-kitoblarga tayanishni asosiy usul sifatida qo'llagan. Bu yondashuv o'sha davrda keng tarqalgan nazariy-faroziy usullardan tubdan farq qilar edi. Ulu'g'bek uchun astronomiya faqat falsafiy mulohaza emas, balki aniq fan bo'lib, u raqamlar va kuzatuvlar orqali isbotlanishi lozim edi. Shu sababli uning ilmiy natijalari yuksak aniqligi bilan ajralib turadi.

Ulug'bek rasadxonasida olib borilgan kuzatishlar muntazam va tizimli xarakterga ega bo'lgan. Yulduzlar harakati yillar davomida qayta-qayta kuzatilib, olingan natijalar solishtirilgan. Bu esa xatoliklarni kamaytirishga va ilmiy aniqlikni oshirishga xizmat qilgan. Aynan shu metod tufayli Ulug'bek tomonidan aniqlangan astronomik ko'rsatkichlar, jumladan, ekvinokslardan yil uzunligini aniqlash natijalari, zamonaviy ilmiy hisob-kitoblarga nihoyatda yaqin keladi.

Mirzo Ulug'bek ilmiy faoliyatida fanlararo integratsiya tamoyiliga ham katta e'tibor qaratgan. U astronomiyani matematika, geometriya va

trigonometriya bilan uzviy bog'liq holda rivojlantirdi. Ayniqsa, sferik trigonometriya rivojida Ulug'bek maktabining hissasi katta bo'ldi. Rasadxona olimlari tomonidan ishlab chiqilgan trigonometrik jadvallar keyinchalik Sharq va G'arb olimlari tomonidan keng foydalanildi.

Ulug'bekning ilmiy maktabi faqat bir shaxs faoliyati bilan cheklanib qolmadi. U o'z atrofida ilmga chanqoq, iqtidorli shogirdlarni jamlay oldi. Ali Qushchi, Qozizoda Rumi, G'iyosiddin Jamshid Koshiy kabi olimlar Ulug'bek maktabining yetuk namoyandalari bo'lib, ular ustoz boshlab bergan ilmiy an'analarni keyingi avlodlarga yetkazdilar. Ayniqsa, Ali Qushchi tomonidan Ulug'bek ilmiy g'oyalari Usmonli turk davlati va Yevropaga olib chiqilganini ta'kidlash lozim.

Mirzo Ulug'bekning shaxsiy fazilatlaridan biri – ilmiy jasorat edi. U ayrim masalalarda qadimgi yunon astronomlari, xususan, Ptolemey qarashlarini tanqidiy qayta ko'rib chiqdi. Bu holat o'sha davr uchun nihoyatda dadil qadam bo'lib, Ulug'bekni mustaqil tafakkur egasi sifatida namoyon etadi. U ilmiy haqiqatni avtoritetlardan ustun qo'ygan alloma edi.

Ulug'bek faoliyatining yana bir muhim jihati – uning ilmiy merosining tarqalishi va ta'siri masalasidir. “Zij-i Jadid-i Ko'ragoniy” XV–XVI asrlardan boshlab Eron, Hindiston, Turkiya va Yevropada keng tarqaldi. Asarning lotin tiliga tarjima qilinishi natijasida u Yevropa astronomiya maktablari uchun muhim manbaga aylandi. Ayrim tadqiqotchilar Ulug'bek jadvalisiz Kopernik astronomik inqilobini to'liq tasavvur qilib bo'lmasligini qayd etadilar.

Mirzo Ulug'bekning siyosiy faoliyati ham uning ilmiy qarashlari bilan chambarchas bog'liq edi. U davlat boshqaruvida adolat, bilimdonlik va mas'uliyat tamoyillarini ilgari surdi. Ulug'bek nazarida hukmdor ilmi bo'lmasa, davlat barqaror taraqqiy eta olmaydi. Shu sababli u ilmi kadrlar tayyorlashni davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida belgilagan.

Bugungi kunda Mirzo Ulug'bek merosi global sivilizatsiya kontekstida qayta baholanmoqda. U nafaqat Sharq astronomiyasi vakili, balki jahon ilm-fanining umumiy rivojiga ulkan hissa qo'shgan alloma sifatida e'tirof etiladi. Uning nomi Oy sirtidagi kraterga, yulduzlar kataloglariga berilgani ham bu e'tirofning ramziy ifodasidir.

Mirzo Ulug'bek ilmiy merosi bugungi zamonaviy ilm-fan uchun ham metodologik ahamiyatga ega. Uning aniq fanlarga asoslangan yondashuvi, tanqidiy tafakkuri va ilmni davlat taraqqiyotining asosi

sifatida ko'rishi hozirgi davr uchun ham dolzarbdir. Shu jihatdan Ulug'bek shaxsi nafaqat tarixiy siymo, balki bugungi va kelajak avlodlar uchun ibrat maktabidir.

2. Ali Qushchi – Ulug'bek ilmiy maktabining yetuk namoyandasi va nazariy astronom

Temuriylar davrida Markaziy Osiyoda ilm-fan va madaniyatning yuksalishi Mirzo Ulug'bek nomi bilan chambarchas bog'liq bo'lsa, ushbu buyuk ilmiy muhitning shakllanishi va keyingi davrlarga yetib borishida Ali Qushchi shaxsi alohida o'rin tutadi. Ali Qushchi XV asr Sharq ilm-fanining eng yirik namoyandalaridan biri bo'lib, u astronomiya, matematika, mantiq va falsafa sohalarida chuqur ilmiy izlanishlar olib borgan ensiklopedik olim sifatida tanilgan. Ayniqsa, uning Ulug'bek ilmiy maktabi an'analarini davom ettirib, ularni Usmonli turk davlati orqali keng hududlarga yoygani jahon ilm-fani tarixida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ali Qushchi taxminan 1403.yillarda Samarqandda tug'ilgan. Uning to'liq ismi Ala ad-Din Ali ibn Muhammad al-Qushchiy bo'lib, "Qushchi" laqabi otasining Ulug'bek saroyida qushlar bilan bog'liq lavozimda xizmat qilgani bilan izohlanadi. Yosh Ali Qushchi bolaligidan Samarqanddagi yuksak ilmiy muhitda voyaga yetdi. Bu davrda Samarqand Sharqning eng yirik ilmiy markazlaridan biri bo'lib, bu yerda mashhur olimlar to'plangan edi. Aynan shu muhit Ali Qushchining ilmiy dunyoqarashi shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynadi.

Ali Qushchi dastlab Mirzo Ulug'bek madrasasida ta'lim oldi. U Qozizoda Rumiy va G'iyosiddin Jamshid Koshiy kabi buyuk ustozlardan saboq olib, matematika va astronomiyani chuqur o'rgandi. Keyinchalik u Mirzo Ulug'bekning bevosita shogirdi va ilmiy hamkori sifatida Samarqand rasadxonasida olib borilgan tadqiqotlarda faol ishtirok etdi. Ulug'bek tomonidan tashkil etilgan ilmiy kuzatishlar va hisob-kitoblarda Ali Qushchining hissasi nihoyatda katta bo'ldi.

Ali Qushchining ilmiy faoliyatida eng muhim jihatlardan biri – uning nazariy astronomiya sohasidagi qarashlaridir. U astronomiyani faqat amaliy kuzatishlar bilan cheklab qo'ymay, uni mustaqil nazariy fan sifatida rivojlantirishga harakat qildi. Ali Qushchi ayrim masalalarda

qadimgi yunon astronomiyasi, xususan, Aristotel va Ptolemeyning qarashlarini tanqidiy qayta ko'rib chiqdi. Bu esa uni o'z davri uchun nihoyatda ilg'or fikr egasi sifatida namoyon etadi.

Ali Qushchi astronomiya va kosmologiya masalalarida Yerning harakati mumkinligi haqidagi fikrlarni ilgari surgan olimlardan biridir. U bu masalada qat'iy geotsentrik qarashlarga ko'r-ko'rona ergashmagan. Garchi u heliotsentrik tizimni to'liq ishlab chiqmagan bo'lsa-da, uning Yer harakati haqidagi mulohazalari keyinchalik Yevropa ilm-fanida yuzaga kelgan astronomik inqilobga ma'lum darajada zamin yaratganini ko'rsatadi. Shu jihatdan Ali Qushchini Kopernik davrigacha bo'lgan eng ilg'or nazariy astronomlardan biri sifatida baholash mumkin.

Ali Qushchi matematika sohasida ham muhim asarlar yaratdi. Uning arifmetika va geometriyaga oid risolalari Sharq madrasalarida uzoq vaqt davomida darslik sifatida qo'llanilgan. U sferik trigonometriya masalalarini chuqur tahlil qilib, astronomik hisob-kitoblarni yanada mukammallashtirishga erishdi. Ayniqsa, trigonometrik jadvallar tuzishdagi aniqligi Ulug'bek maktabi ilmiy darajasining yuqoriligidan dalolat beradi.

Ali Qushchining ilmiy merosida mantiq va falsafa masalalari ham muhim o'rin tutadi. U ilmiy bilishda mantiqiy tafakkur va dalillashning ahamiyatini alohida ta'kidlagan. Uning fikricha, ilmiy xulosa faqat kuzatish va tajriba bilan emas, balki mantiqiy asoslash orqali mustahkamlanishi lozim. Bu qarashlar Ali Qushchini sof an'anaviy olim emas, balki tanqidiy tafakkur sohibi sifatida ko'rsatadi.

Mirzo Ulug'bek vafotidan so'ng Samarqanddagi ilmiy muhit zaiflashdi. Siyosiy beqarorlik natijasida ko'plab olimlar bu yerdan ketishga majbur bo'ldilar. Ali Qushchi ham Samarqandni tark etib, dastlab Hirotga, keyinchalik Eron va Ozarbayjon hududlariga yo'l oldi. Nihoyat, u Usmonli turk davlati poytaxti Istanbulga kelib, bu yerda sulton Mehmed II tomonidan katta ehtirom bilan kutib olindi.

Istanbulda Ali Qushchi ilmiy faoliyatini davom ettirdi va Usmonli ilmiy muhitining shakllanishida muhim rol o'ynadi. U Istanbul madrasalarida dars berdi, astronomiya va matematika fanlarini rivojlantirdi. Aynan Ali Qushchi orqali Samarqand ilmiy maktabi an'analari Usmonli turk dunyosiga o'tdi. Bu holat Sharq ilm-fanining uzluksizligini ta'minlagan muhim omillardan biri bo'ldi.

Ali Qushchining Usmonli davlati ilm-faniga qo'shgan hissasi beqiyosdir. U Istanbulda rasadxonalar tashkil etish, astronomik

kuzatishlar olib borish va ilmiy ta'limni takomillashtirish ishlarida faol qatnashdi. Uning shogirdlari keyinchalik turk ilmiy muhitining yetuk namoyandalariga aylandilar. Shu tariqa Ali Qushchi Sharq ilmiy tafakkurini yangi hududlarga olib chiqqan ko'priq vazifasini bajardi.

Ali Qushchining ilmiy merosi keyingi asrlarda ham katta e'tirofga sazovor bo'ldi. Uning asarlari nafaqat Sharq mamlakatlarida, balki Yevropada ham o'rganildi. Ayrim tadqiqotchilar Ali Qushchining nazariy astronomiyaga oid qarashlari Kopernik, Galiley va Kepler ilmiy izlanishlari bilan ma'lum darajada mushtaraklikka ega ekanini qayd etadilar. Bu esa uning jahon ilm-fani taraqqiyotidagi o'rnini yanada oshiradi.

Mustaqil O'zbekiston sharoitida Ali Qushchi merosini o'rganish va targ'ib etish masalasi alohida ahamiyat kasb etmoqda. U Mirzo Ulug'bek ilmiy maktabining eng yorqin vakillaridan biri sifatida yosh avlodni ilm-fanga, ayniqsa, aniq fanlarga qiziqtirishda muhim tarixiy ibrat hisoblanadi. Ali Qushchi shaxsi ilmga sadoqat, ustozga hurmat va ilmiy jasorat timsolidir.

Ali Qushchi – XV asr Sharq ilm-fanining yirik namoyandasi bo'lib, u Mirzo Ulug'bek asos solgan ilmiy an'analarni davom ettirib, ularni yangi hududlarga yoygan buyuk allomadir. Uning astronomiya va matematika sohasidagi ilmiy izlanishlari, tanqidiy tafakkuri va ilmiy jasorati jahon ilm-fani tarixida muhim o'rin tutadi. Ali Qushchi merosi bugungi kunda ham ilmiy va ma'naviy ahamiyatini yo'qotmagan bebaho boylikdir.

3. Alisher Navoiy – O'zbek mumtoz adabiyotining asoschisi va buyuk mutafakkir

Temuriylar davrida ilm-fan, adabiyot va madaniyatning yuksalishi Alisher Navoiy nomi bilan uzviy bog'liqdir. Alisher Navoiy nafaqat o'zbek mumtoz adabiyotining asoschisi, balki Sharq tafakkuri tarixida chuqur iz qoldirgan buyuk mutafakkir, davlat arbobi va ma'rifatparvar siymo sifatida e'tirof etiladi. U o'z ijodi orqali turkiy tilning ilmiy va badiiy imkoniyatlarini namoyon qilib, milliy adabiyot taraqqiyotida mutlaqo yangi bosqichni boshlab berdi.

Alisher Navoiy 1441-yil 9-fevralda Hirot shahrida tavallud topgan. Uning to'liq ismi Nizomiddin Mir Alisher bo'lib, "Navoiy" adabiy taxallusidir. Navoiy bolalik davridan ilm-ma'rifat muhitida voyaga yetdi. Uning otasi G'iyosiddin Kichkina Temuriylar saroyida nufuzli lavozimda xizmat qilgan bo'lib, bu holat yosh Alisherning ilmiy va adabiy muhitga yaqin bo'lishiga imkon yaratdi. Navoiy dastlabki ta'limni Hirot va Mashhad madrasalarida olib, arab va fors tillarini, Qur'on ilmlari, mantiq, falsafa, adabiyot va tarixni chuqur egalladi.

Alisher Navoiy hayotining muhim jihatlaridan biri uning Husayn Boyqaro bilan yaqin do'stligi va hamkorligidir. Husayn Boyqaro hukmronligi davrida Hirot Temuriylar davlatining yirik madaniy markaziga aylandi. Navoiy bu davrda nafaqat ijodkor, balki davlat arbobi sifatida ham faoliyat yuritdi. U vazirlik lavozimlarida ishlab, mamlakatda ilm-fan, madaniyat va ijtimoiy hayotni rivojlantirishga katta hissa qo'shdi. Navoiy tashabbusi bilan ko'plab madrasalar, masjidlar, kutubxonalar, shifoxonalar va karvonsaroylar bunyod etildi.

Alisher Navoiyning adabiy merosi nihoyatda boy va serqirradir. U turkiy va forsiy tillarda qator yirik asarlar yaratdi. Ayniqsa, uning turkiy tilda yozilgan asarlari o'zbek adabiy tilining shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynadi. Navoiy turkiy tilning badiiy imkoniyatlarini amalda isbotlab berdi va bu tilni yuksak adabiy darajaga ko'tardi. Shu jihatdan u nafaqat shoir, balki tilshunos va adabiyot nazariyotchisi sifatida ham alohida ahamiyatga ega.

Alisher Navoiyning eng buyuk adabiy yutug'i – uning "Xamsa" asaridir. Bu besh doston – "Hayrat ul-abror", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab'ai sayyor" va "Saddi Iskandariy"dan iborat bo'lib, turkiy adabiyotda yaratilgan ilk mukammal "Xamsa" hisoblanadi. Navoiy bu asarlari orqali inson, jamiyat, adolat, muhabbat va ma'naviyat masalalarini chuqur falsafiy talqinda yoritdi. "Xamsa" nafaqat adabiy, balki axloqiy-ma'rifiy ahamiyatga ega asar sifatida ham qadrlanadi.

Navoiy ijodida insonparvarlik g'oyalari markaziy o'rinni egallaydi. U insonni jamiyatning eng oliy qadriyati sifatida ko'radi, adolat va rahm-shafqatni davlat boshqaruvida muhim tamoyil deb biladi. Shoir asarlarida zolimlik, jaholat va adolatsizlik keskin tanqid qilinadi. Shu bilan birga, ilm-ma'rifat, axloqiy poklik va vatanparvarlik g'oyalari ulug'lanadi. Bu jihatlar Navoiyni faqat shoir emas, balki ijtimoiy-falsafiy mutafakkir sifatida namoyon etadi.

Alisher Navoiy adabiyot nazariyasiga oid asarlar ham yaratgan. Uning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari turkiy va forsiy tillarni qiyosiy tahlil qilishga bag‘ishlangan bo‘lib, unda Navoiy turkiy tilning boyligi va ifoda imkoniyatlarini ilmiy asosda isbotlaydi. Bu asar o‘z davri uchun nihoyatda dadil va innovatsion bo‘lib, milliy o‘zlikni anglash jarayonida muhim rol o‘ynagan.

Navoiyning tasavvufiy qarashlari ham uning ijodida muhim o‘rin tutadi. U Naqshbandiya tariqatiga yaqin bo‘lib, tasavvufni insonning ichki poklanishi, axloqiy kamoloti va ma’naviy yetuklikka erishish yo‘li sifatida talqin etadi. Navoiy tasavvufni hayotdan uzilgan holda emas, balki jamiyat manfaatlariga xizmat qiladigan ma’naviy kuch sifatida ko‘radi. Bu qarashlar uning “Lison ut-tayr”, “Nasoyim ul-muhabbat” kabi asarlarida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Alisher Navoiy tarixiy va biografik asarlar ham yaratgan. Uning “Majolis un-nafois” asari o‘z davrining adabiy muhitini yorituvchi qimmatli manba bo‘lib, unda ko‘plab shoir va adiblar haqida muhim ma’lumotlar berilgan. Bu asar Sharq adabiyotshunosligida ilk tazkira namunalaridan biri hisoblanadi va adabiy tarixni o‘rganishda katta ahamiyatga ega.

Navoiy ijodining yana bir muhim jihat – uning til, millat va madaniyat masalalariga bo‘lgan munosabatidir. U turkiy xalqlarning ma’naviy birligini mustahkamlashga intildi, milliy adabiyot orqali xalq ongini yuksaltirishni maqsad qildi. Shu bois Navoiy merosi bugungi kunda ham milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik va ma’naviy tarbiya masalalarida muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Mustaqil O‘zbekiston davrida Alisher Navoiy merosiga bo‘lgan e’tibor yanada kuchaydi. Uning asarlari keng nashr etildi, ilmiy tadqiqotlar olib borildi, Navoiy nomidagi universitet va madaniyat maskanlari tashkil etildi. Navoiy shaxsi yosh avlod uchun ilmga muhabbat, ona tiliga sadoqat va ma’naviy yetuklik timsoliga aylandi.

Alisher Navoiy – o‘zbek mumtoz adabiyotining asoschisi, buyuk mutafakkir va ma’rifatparvar siymo bo‘lib, uning ijodi milliy va jahon adabiyoti taraqqiyotida beqiyos ahamiyatga ega. Navoiy asarlarida ilgari surilgan insonparvarlik, adolat, ilm-ma’rifat va ma’naviy kamolot g‘oyalari bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Shu bois Alisher Navoiy merosi nafaqat tarixiy yodgorlik, balki zamonaviy jamiyat taraqqiyoti uchun ham muhim ma’naviy manba hisoblanadi.

Alisher Navoiy ijodini chuqurroq tahlil etish shuni ko'rsatadiki, u faqat shoir va adib emas, balki ijtimoiy-falsafiy tafakkur egasi bo'lgan mutafakkirdir. Navoiy asarlarida inson, jamiyat va davlat munosabatlari masalasi muhim o'rin egallaydi. U adolatli jamiyat g'oyasini ilgari surib, hukmdor mas'uliyati, xalq manfaati va axloqiy burch masalalarini badiiy-falsafiy yo'sinda yoritadi. Ayniqsa, "Saddi Iskandariy" dostonida ideal hukmdor timsoli orqali adolatli davlat boshqaruvi konsepsiyasi ifodalanadi.

Navoiyning ijtimoiy qarashlarida mehnat va kasb-hunar masalasi alohida e'tiborga loyiqdir. U jamiyat taraqqiyotini mehnatga asoslangan faoliyat bilan bog'laydi. Shoir nazarida har bir inson jamiyat oldida mas'ul bo'lib, halol mehnat orqali jamiyat ravnaqiga hissa qo'shishi lozim. Bu g'oya Navoiyni o'z davridan ancha ilgarilab ketgan ijtimoiy fikr egasi sifatida ko'rsatadi.

Alisher Navoiy ijodida axloqiy-tarbiyaviy masalalar ham muhim o'rin tutadi. U insonning komillikka erishishini ilm, axloq va ma'naviyat bilan bog'laydi. Navoiy asarlarida sabr-toqat, kamtarlik, halollik, vafodorlik, ota-ona hurmati kabi fazilatlar yuksak qadriyat sifatida ulug'lanadi. Bu jihatdan Navoiy ijodi Sharq axloqiy-falsafiy tafakkurining muhim manbalaridan biri hisoblanadi.

Navoiy adabiy maktabining shakllanishi ham alohida ahamiyatga ega. Uning ijodi Hirot adabiy muhitida butun bir badiiy maktabning vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Bu maktab vakillari Navoiyning g'oyaviy-badiiy an'alarini davom ettirib, turkiy adabiyotning yanada rivojlanishiga xizmat qildilar. Navoiy adabiy maktabi keyinchalik Movarounnahr, Xuroson va boshqa hududlarga tarqalib, turkiy adabiyotning umumsharq miqyosida e'tirof etilishiga zamin yaratdi.

Alisher Navoiy ijodida tarixiy xotira va milliy o'zlik masalasi ham muhim o'rin tutadi. U turkiy xalqlarning boy madaniy va adabiy merosga ega ekanini chuqur anglab, bu merosni yozma adabiyot orqali mustahkamlashga intildi. Shu sababli Navoiy asarlari milliy o'zlikni anglash jarayonida beqiyos ahamiyatga ega bo'lib, bugungi kunda ham ma'naviy tayanch vazifasini bajaradi.

Navoiyning asarlari Sharqdan tashqarida ham keng tarqalgan. Ularning fors, arab va keyinchalik Yevropa tillariga tarjima qilinishi Navoiy ijodining umuminsoniy ahamiyatga ega ekanini ko'rsatadi. Ayrim G'arb olimlari Navoiyni Dante, Shekspir va Gyote kabi jahon

adabiyoti namoyandalari bilan qiyoslaydilar. Bu esa uning badiiy tafakkuri va g'oyaviy mazmunining yuksakligini tasdiqlaydi.

Bugungi globallashuv sharoitida Alisher Navoiy merosi yosh avlodni milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash, ona tiliga hurmat ruhini mustahkamlash va ma'naviy barkamollikka yo'naltirishda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Navoiy asarlarida ilgari surilgan bag'rikenglik, insonparvarlik va adolat g'oyalari hozirgi zamon jamiyati uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Alisher Navoiy ijodi faqat badiiy meros emas, balki keng qamrovli ijtimoiy-falsafiy ta'limotdir. U insonni komillikka yetaklovchi ilm, axloq va ma'naviyatning uyg'unligini asoslab berdi. Shu bois Navoiy merosi bugungi kunda ham nafaqat adabiyotshunoslik, balki tarix, falsafa, pedagogika va ma'naviyat sohalari uchun muhim ilmiy manba bo'lib qolmoqda.

4.Zahiriddin Muhammad Bobur – Sarkarda, shoir va tarixchi olim

Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yil 14.fevralda Andijon shahrida temuriylar sulolasi vakili sifatida tug'ildi. Uning otasi Umarshayx Mirzo Farg'ona vodiysining hokimi, onasi Qutlug' Nigorxonim esa mo'g'ul xonlaridan Yunusxonning qizi edi. Shu bois Bobur nasl-nasab jihatidan Amir Temur va Chingizxon avlodlariga mansub bo'lib, bu holat uning siyosiy qarashlari va davlatchilik tafakkurida muhim o'rin tutdi.

Bobur juda yoshligidan davlat boshqaruvi, harbiy ish va adabiyot muhitida tarbiya topdi. Otasi vafotidan so'ng, atigi 12 yoshida Farg'ona taxtiga o'tirdi. Yosh bo'lishiga qaramay, u murakkab siyosiy vaziyatda hokimiyatni saqlab qolishga intildi. Aynan shu davr Bobur shaxsining shakllanishida, uning qat'iyatli va kurashchan xarakterini tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etdi.

Bobur hayotining katta qismi uzluksiz siyosiy kurashlar bilan o'tdi. U bir necha bor Samarqand taxtini egallashga urindi. Samarqand Bobur uchun nafaqat siyosiy markaz, balki Amir Temur merosining ramzi edi. Biroq ichki nizolar, temuriylar o'rtasidagi raqobat va tashqi bosimlar uning bu maqsadiga uzoq vaqt erishishiga to'sqinlik qildi.

Movarounnahrda muvaffaqiyatga erisha olmagan Bobur janubga – Afg'oniston tomon yo'l oldi va Kobul shahrini egallab, u yerda

mustahkam hokimiyat o'rnatdi. Aynan Kobul davri Bobur faoliyatida yangi bosqich bo'lib, u bu yerda harbiy kuchni mustahkamlab, Hindiston sari yurishlarga tayyorgarlik ko'rdi.

1526-yilda Bobur Panipat jangida Dehli sultoni Ibrohim Lodiy ustidan g'alaba qozonib, Hindistonda Boburiylar (Buyuk Mog'ullar) sulolasiga asos soldi. Bu voqea nafaqat Bobur shaxsiy faoliyatining cho'qqisi, balki jahon tarixida ham muhim burilish bo'ldi. Boburiylar davlati keyinchalik Hindiston tarixida eng qudratli va uzoq yashagan imperiyalardan biriga aylandi.

Bobur Hindistonda hokimiyatni qo'lga kiritgach, faqat harbiy g'alabalar bilan cheklanib qolmadi. U davlat boshqaruvida adolat, tartib-intizom va iqtisodiy barqarorlikka alohida e'tibor qaratdi. Soliq tizimini tartibga solish, savdo yo'llarini rivojlantirish, sug'orish inshootlarini barpo etish Bobur siyosatining muhim yo'nalishlari bo'ldi.

Bobur mahalliy urf-odatlar va diniy bag'rikenglikni hurmat qilgan holda siyosat yuritdi. Bu esa uning davlatini mustahkamlashda muhim omil bo'ldi. U turli millat va din vakillarini davlat boshqaruviga jalb etib, ko'p millatli jamiyatda barqarorlikni ta'minlashga intildi.

Zahiriddin Muhammad Bobur nafaqat sarkarda va davlat arbobi, balki yuksak badiiy tafakkur egasi bo'lgan shoir hamdir. U turkiy va fors tillarida she'rlar yozib, mumtoz adabiyot an'alarini davom ettirdi. Bobur she'riyatida inson qalbi, vatanga muhabbat, hayotning o'tkinchiligi, sadoqat va fidoyilik mavzulari chuqur aks etgan.

Boburning adabiy merosi uning shaxsiy kechinmalari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu jihat uni boshqa ko'plab hukmdor-shoirlardan ajratib turadi. Uning she'rlari samimiylik, hayotiylik va badiiy soddalik bilan ajralib turadi. Shu bois Bobur ijodi turkiy adabiyot tarixida alohida o'rin egallaydi.

Bobur nomini jahon miqyosida mashhur qilgan eng muhim asar – bu “Boburnoma”dir. Ushbu asar xotira (memuar) janrida yozilgan bo'lib, unda XV–XVI asrlar Markaziy Osiyo, Afg'oniston va Hindiston tarixiga oid noyob ma'lumotlar jamlangan.

“Boburnoma”ning asosiy qimmati shundaki, unda tarixiy voqealar muallifning bevosita kuzatuvlari asosida bayon etiladi. Asarda siyosiy voqealar bilan bir qatorda geografiya, iqlim, tabiat, o'simlik va hayvonot dunyosi, xalq urf-odatlari, shaharlar va madaniy muhit haqida ham batafsil ma'lumotlar berilgan. Shu sababli “Boburnoma” tarix,

geografiya, etnografiya va adabiyot uchun muhim ensiklopedik manba hisoblanadi.

Bobur merosi nafaqat Sharq, balki G'arb olimlari tomonidan ham yuksak baholanadi. "Boburnoma" ko'plab tillarga tarjima qilingan bo'lib, Yevropa sharqshunosligida muhim manbalardan biri sifatida e'tirof etiladi. Ayrim tadqiqotchilar Boburni Sharqning eng samimiy tarixchi-memuaristlaridan biri deb hisoblaydilar.

Bobur shaxsida sarkardalik, adabiyot va tarixiy tafakkur uyg'unlashgan. Bu holat uni Temuriylar davri ma'naviy-madaniy merosining yorqin namoyandasi sifatida ko'rsatadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur – ko'p qirrali buyuk shaxs bo'lib, u sarkarda, davlat arbobi, shoir va tarixchi sifatida jahon tamadduni taraqqiyotiga beqiyos hissa qo'shgan. Uning hayoti va ijodi yosh avlodni vatanparvarlik, jasorat, ilm va ma'naviyat ruhida tarbiyalashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Bobur merosi bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan holda, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni mujassam etgan bebaho boylikdir.

Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsini yanada chuqurroq o'rganish shuni ko'rsatadiki, u faqat yirik sarkarda va davlat asoschisi bo'lib qolmay, balki yuksak **ma'naviy-axloqiy qarashlarga ega mutafakkir** ham bo'lgan. Bobur o'z asarlarida, xususan "Boburnoma"da insoniy fazilatlar, adolat, vijdon, sadoqat va halollik masalalariga alohida e'tibor qaratadi. U hukmdor shaxsining axloqiy mas'uliyatini davlat barqarorligining asosiy omili sifatida ko'radi.

Bobur fikricha, davlat kuchi faqat harbiy qudrat bilan emas, balki **adolatli boshqaruv va xalq roziligi** bilan belgilanadi. Shu bois u hukmdorlarni kibru havo, zolimlik va mansabparastlikdan yiroq bo'lishga da'vat etadi. Bu qarashlar Boburni Sharq siyosiy tafakkurida alohida o'rin egallagan mutafakkir sifatida namoyon etadi.

Bobur islom dini qadriyatlariga sodiq bo'lgan holda, turli din va e'tiqod vakillariga nisbatan bag'rikeng siyosat yuritgan. Hindistonda hokimiyatni qo'lga kiritgach, u mahalliy aholi e'tiqodiga hurmat bilan yondashdi. Bobur siyosatida majburlash emas, balki murosas va totuvlik ustuvor bo'lgan. Bu yondashuv keyinchalik Boburiylar sulolasi davrida ham davom ettirilib, Hindistonda barqaror siyosiy muhit shakllanishiga xizmat qildi.

Bobur diniy masalalarda mutaassiblikdan yiroq bo'lib, ilm va aqlni e'tiqod bilan uyg'unlashtirishga intildi. Bu jihat uni o'z davrining ko'plab hukmdorlaridan ajratib turadi.

“Boburnoma” faqat tarixiy xotiralar to'plami emas, balki **tabiatshunoslik va geografiyaga oid muhim ilmiy manba** hamdir. Bobur turli o'lkalar iqlimi, reliefi, daryolari, tog'lari, o'simlik va hayvonot dunyosini nihoyatda aniq va kuzatuvchanlik bilan tasvirlaydi. Bu esa uning tabiatni ilmiy asosda idrok etganini ko'rsatadi.

Bobur ayrim o'simliklar va mevalarning xususiyatlarini solishtirib, ularning tarqalish hududlarini qayd etadi. Shu jihatdan “Boburnoma” Markaziy Osiyo va Hindiston tabiiy geografiyasini o'rganishda bebaho manba hisoblanadi.

Bobur va madaniy bunyodkorlik. Bobur hukmronligi davrida madaniyat va bunyodkorlik ishlariga katta e'tibor qaratilgan. U Kobul va Hindiston hududlarida bog'lar, saroylar, masjidlar barpo ettirdi. Ayniqsa, Bobur bog'dorchilik san'atini yuksak qadrlagan bo'lib, tabiat go'zalligini inson ruhiy kamoloti bilan bog'lagan.

Bobur tomonidan bunyod etilgan bog'lar keyinchalik Boburiylar davrida rivojlanib, Hindiston me'morchiligi va landshaft madaniyatida muhim o'rin egalladi. Bu holat Boburning faqat siyosiy emas, balki **madaniy-estetik tafakkur egasi** bo'lganini ko'rsatadi.

Bobur merosining bugungi davrdagi ahamiyati. Bugungi kunda Zahiriddin Muhammad Bobur merosi milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotirani mustahkamlash va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Bobur shaxsida ilm, jasorat, ma'naviyat va ijod uyg'unlashgani uni yoshlarga ibratli siymo sifatida namoyon etadi.

Bobur ijodini o'rganish nafaqat tarixiy bilimlarni boyitadi, balki shaxs kamoloti, yetuklik va mas'uliyat tushunchalarini chuqurroq anglashga yordam beradi.

Zahiriddin Muhammad Bobur nafaqat buyuk sarkarda va imperiya asoschisi, balki chuqur tafakkurli adib, tarixchi va ma'naviy yetuk shaxsdir. Uning merosi Sharq uyg'unlash an'analari va Temuriylar ma'naviy maktabining mantiqiy davomi bo'lib, bugungi zamon uchun ham o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Umumiy xulosa Mirzo Ulug'bek, Ali Qushchi, Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur faoliyati Temuriylar davrida ilm-fan, adabiyot va madaniyat yuksak taraqqiyot bosqichiga ko'tarilganini

yaqqol namoyon etadi. Mazkur allomalar nafaqat o'z davrining yetuk namoyandalari, balki jahon tamadduni rivojiga beqiyos hissa qo'shgan buyuk shaxslar sifatida tarixda muhrlanib qolgan.

Mirzo Ulug'bek ilmiy tafakkur va davlat boshqaruvi uyg'unlashgan nodir siymo bo'lib, u Samarqandni jahon miqyosidagi ilmiy markazga aylantirdi. Uning rasadxonasi va "Zij-i Jadid-i Ko'ragoniy" asari Sharq va G'arb astronomiyasi taraqqiyotida yangi bosqichni boshlab berdi. Ulug'bek tomonidan shakllantirilgan ilmiy maktab aniq fanlarning rivojida mustahkam poydevor bo'lib xizmat qildi.

Ali Qushchi ushbu ilmiy maktabning yetuk vakili sifatida nazariy astronomiya va matematika sohalarini yangi bosqichga olib chiqdi. U ilm-fanni diniy dogmalardan mustaqil holda o'rganish g'oyasini ilgari surib, ilmiy tafakkurning erkin rivojiga yo'l ochdi. Ali Qushchining ilmiy merosi Usmoniylar davlati va undan tashqarida ham keng yoyilib, jahon ilm-faniga katta ta'sir ko'rsatdi.

Alisher Navoiy Temuriylar davrining ma'naviy qiyofasini belgilagan buyuk mutafakkir bo'lib, u turkiy adabiyotning mustaqil va yuksak adabiy til sifatida shakllanishiga asos soldi. Navoiyning badiiy, falsafiy va axloqiy qarashlari insonparvarlik, adolat va komillik g'oyalariga tayanadi. Uning ijodi milliy o'zlikni anglash va ma'naviy merosni asrab-avaylashda bebaho manbadir.

Zahiriddin Muhammad Bobur esa sarkardalik, davlat arboblighi va adabiy ijodni o'zida mujassam etgan noyob shaxsdir. U tomonidan asos solingan Boburiylar davlati jahon tarixida muhim iz qoldirdi. "Boburnoma" asari esa tarixiy voqealarni shaxsiy kuzatuvlar asosida bayon etgani bilan alohida ahamiyat kasb etib, tarix, geografiya va madaniyatni o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

Umuman olganda, 9-mavzuda yoritilgan allomalar faoliyati Temuriylar davrida ilm-fan, adabiyot va davlat boshqaruvi o'zaro uzviy bog'liq holda rivojlanganini ko'rsatadi. Ularning ilmiy va ma'naviy merosi bugungi kunda ham yosh avlodni vatanparvarlik, ilmga hurmat va ma'naviy barkamollik ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur merosni chuqur o'rganish va targ'ib etish milliy madaniyatimizni rivojlantirish hamda jahon sivilizatsiyasidagi o'rnimizni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Nazorat savollari

1. Mirzo Ulug'bekning ilmiy faoliyati va Samarqand rasadxonasi jahon astronomiyasi taraqqiyotida qanday ahamiyat kasb etgan?
2. "Zij-i Jadid-i Ko'ragoniy" asarining asosiy ilmiy yangiliklari nimalardan iborat va u qaysi fan sohalariga ta'sir ko'rsatgan?
3. Ali Qushchining ilmiy qarashlari Ulug'bek ilmiy maktabining rivojiga qanday hissa qo'shgan?
4. Alisher Navoiyning adabiy merosi turkiy adabiyot taraqqiyotida qanday burilish yasadi?
5. Zahiriddin Muhammad Boburning siyosiy faoliyati va Boburiylar davlati tashkil topishining tarixiy ahamiyati nimada?
6. "Boburnoma" asarining tarixiy, geografik va adabiy manba sifatidagi o'rnini izohlang.
7. Temuriylar davrida ilm-fan va madaniyat yuksalishining asosiy omillari qaysilardan iborat va bu meros bugungi kunda qanday ahamiyatga ega?

Mavzuni mustahkamlash bo'yicha test savollari:

1. Mirzo Ulug'bek qaysi shaharda rasadxona barpo etgan?
A) Samarqand ✓
B) Buxoro
C) Hirot
D) Andijon
2. Ali Qushchi qaysi fan bilan shug'ullangan?
A) Matematika va astronomiya ✓
B) Tarix
C) Adabiyot
D) Tasavvuf
3. Alisher Navoiy "Xamsa" dostonlarini qaysi tilda yaratgan?
A) Turkiy ✓
B) Fors
C) Arab
D) O'zbek
4. Zahiriddin Muhammad Bobur qaysi shaharda tug'ilgan?
A) Andijon ✓
B) Samarqand
C) Buxoro
D) Farg'ona

5. Mirzo Ulug'bek "Zij-i Jadid-i Ko'ragoniy"ni qachon yakunlagan?

- A) 1437 ✓
- B) 1411
- C) 1424
- D) 1449

6. Ali Qushchi Samarqanddan keyin qaysi davlatga borib ilmiy faoliyatini davom ettirgan?

- A) Usmonli turk davlati (Istanbul) ✓
- B) Hindiston
- C) Eron
- D) Qozog'iston

7. Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asari qaysi masalaga bag'ishlangan?

- A) Turkiy va fors tillarini qiyosiy tahlil qilish ✓
- B) Astronomik jadvallar tuzish
- C) Tarixiy xotira
- D) Siyosiy boshqaruv

8. Boburning "Boburnoma" asari qaysi janrga mansub?

- A) Memuar (xotira) ✓
- B) Doston
- C) Risola
- D) Tarixiy drama

9. Mirzo Ulug'bek rasadxonasidagi markaziy sekstantning radiusi taxminan qancha bo'lgan?

- A) 40 metr ✓
- B) 25 metr
- C) 60 metr
- D) 10 metr

10. Ali Qushchi qaysi masalada Kopernik davrigacha bo'lgan eng ilg'or nazariy astronomlardan biri sifatida baholangan?

- A) Yer harakati haqidagi mulohazalari ✓
- B) Quyoshni markazga qo'yish nazariyasi
- C) Yulduzlar katalogi yaratish
- D) Astronomik kuzatuv metodologiyasi

10-MAVZU: XO‘JA AHROR VALIY, BAHUDDIN NAQSHBAND VA YUSUF XOS HOJIBLARNING HAYOTI VA ILMIY-MA’NAVIY MEROSI

Reja:

1. Xo‘ja Ahror Valiyning hayoti, tasavvufiy faoliyati va ijtimoiy-siyosiy ta’siri
2. Bahouddin Naqshband – Naqshbandiya tariqati asoschisi
3. Xo‘ja Ahror va Bahouddin Naqshband ta’limotining vorisiyligi
4. Yusuf Xos Hojib va “Qutadg‘u bilig”ning ijtimoiy-falsafiy mohiyati

Tayanch so‘z va iboralar. Tasavvuf, Naqshbandiya tariqati, Bahouddin Naqshband, Xo‘ja Ahror Valiy, Yusuf Xos Hojib, “Dil ba yoru, dast ba kor”, murshid, murid, tariqat, shariat, haqiqat, ma’rifat, suluk, zikr, xufiy zikr, riyozat, ruhiy kamolot, ijtimoiy-ma’naviy faoliyat, siyosiy ta’sir, ma’rifatparvarlik, “Qutadg‘u bilig”, davlat boshqaruvi, adolat, axloqiy-falsafiy qarashlar, hukmdor va raiyat munosabati, ijtimoiy adolat, komil inson, turkiy falsafiy tafakkur, ma’naviy meros, milliy qadriyatlar, Markaziy Osiyo madaniyati, milliy istiqlol davri, tarixiy xotira, yoshlar tarbiyasi, ma’naviyat va axloq.

1.Xo‘ja Ahror Valiyning hayoti, tasavvufiy faoliyati va ijtimoiy-siyosiy ta’siri

Markaziy Osiyo tarixida tasavvuf nafaqat diniy-ma’naviy hodisa, balki jamiyatning ijtimoiy-siyosiy hayotiga faol ta’sir ko‘rsatgan muhim omil sifatida namoyon bo‘lgan. Ayniqsa, XV asrda yashab ijod etgan buyuk mutasavvif va jamoat arbobi Xo‘ja Ahror Valiy (1404–1490) tasavvuf tarixida alohida o‘rin egallaydi. U Naqshbandiya tariqatining yirik namoyandasi bo‘libgina qolmay, balki o‘z davrida siyosiy jarayonlarga bevosita ta’sir ko‘rsatgan, xalq manfaatini himoya qilgan, ijtimoiy adolat va ma’naviy poklik g‘oyalarini ilgari surgan tarixiy shaxs sifatida tanilgan.

Xo‘ja Ahror Valiyning faoliyati Temuriylar davrining murakkab siyosiy sharoitida kechgan bo‘lib, bu davrda davlat boshqaruvi, iqtisodiy

munosabatlar va diniy-ma'naviy hayot o'zaro chambarchas bog'liq edi. Shu bois, Xo'ja Ahror shaxsini faqatgina tasavvuf nuqtayi nazaridan emas, balki ijtimoiy-siyosiy arbob, ma'naviy yetakchi, xalqparvar mutafakkir sifatida ham o'rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega.

Xo'ja Ahror Valiyning to'liq ismi Xo'ja Ubaydulloh ibn Mahmud ibn Shahobiddin bo'lib, u 1404 yilda Toshkent yaqinidagi Bog'iston qishlog'ida tavallud topgan. Uning nasl-nasabida ilm va taqvoga alohida e'tibor qaratilgan bo'lib, ota-bobolari diniy bilimlarga ega, hurmatli kishilar bo'lgan. Yoshligidan Xo'ja Ahror ilmga, ayniqsa diniy va tasavvufiy ilmlarga qiziqish bildirgan.

U dastlabki ta'limni mahalliy ulamolardan olib, Qur'on, hadis, fiqh va axloq ilmlarini puxta egalladi. Shu bilan birga, tasavvuf ilmi unga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Yosh Xo'ja Ahror Naqshbandiya tariqatining mashhur namoyandalari bilan muloqotda bo'lib, ularning ma'naviy ta'limotidan bahramand bo'ldi. Ayniqsa, Xo'ja Ya'qub Charxiy uning ruhiy kamolotida muhim o'rin tutgan ustozlardan biri hisoblanadi.

Xo'ja Ahror tasavvuf yo'lida riyozat va nafs tarbiyasiga katta ahamiyat qaratib, "xalq ichida bo'lib, Haq bilan bo'lish" tamoyiliga amal qildi. Bu tamoyil keyinchalik uning ijtimoiy faolligi va siyosiy ta'sirining asosiy g'oyaviy poydevoriga aylandi.

Naqshbandiya tariqati Markaziy Osiyoda shakllangan va islom tasavvufining eng ta'sirchan yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu tariqatning asosiy g'oyasi "dil ba yoru, dast ba kor", ya'ni "ko'ngil Alloh bilan, qo'l mehnatda bo'lsin" tamoyiliga asoslanadi. Xo'ja Ahror aynan mana shu tamoyilni hayotga faol tatbiq etgan mutasavvif sifatida ajralib turadi.

Agar Bahouddin Naqshband Naqshbandiya tariqatining asoschisi bo'lsa, Xo'ja Ahror uni ijtimoiy-siyosiy hayotga olib chiqqan, tariqatni xalq ommasi orasida keng yoygan shaxsdir. U tasavvufni faqatgina ruhiy poklanish vositasi sifatida emas, balki jamiyatni isloh qilish, adolatsizlikka qarshi turish, xalq manfaatini himoya qilish vositasi sifatida talqin qildi.

Xo'ja Ahrorning tariqatdagi mavqei shunchalik yuqori ediki, u nafaqat oddiy xalq, balki hukmdorlar, amirlar va zodagonlar orasida ham katta hurmatga ega bo'lgan. Uning nasihatleri davlat boshqaruvida ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Xo'ja Ahror Valiyning eng muhim jihatlaridan biri – uning siyosiy faolligidir. U tasavvuf ahlining siyosatdan chetda turishi kerak, degan

qarashga qat'iy qarshi chiqqan. Aksincha, u ma'naviy yetuk shaxs jamiyat hayotida faol bo'lishi lozim, deb hisoblagan.

Temuriylar davrida Xo'ja Ahror Samarqand, Toshkent va Buxoro kabi yirik siyosiy markazlarda katta ta'sir kuchiga ega bo'lgan. U hukmdorlar bilan muloqotda bo'lib, soliq masalalarida, yer-suv munosabatlarida va xalq manfaatiga zid qarorlarning oldini olishda faol qatnashgan. Tarixiy manbalarda Xo'ja Ahror ko'plab soliqlarni bekor qildirgani, qishloq aholisi manfaatini himoya qilgani qayd etiladi.

Uning siyosiy faoliyati shaxsiy manfaat emas, balki ijtimoiy adolat va xalq farovonligi g'oyalariga asoslangan edi. Shu sababli Xo'ja Ahror xalq orasida "vali", ya'ni Allohning do'sti sifatida e'zozlangan.

Xo'ja Ahror Valiy faoliyatining yana bir muhim tomoni – uning iqtisodiy qudratidir. U katta yer egalari qatoriga kirgan bo'lib, o'z mulkidan shaxsiy boylik orttirish uchun emas, balki xalq manfaatiga xizmat qilish uchun foydalangan. Uning vakflari orqali masjidlar, madrasalar, yo'lovchilar uchun rabotlar va kambag'allar uchun yordam tizimi yo'lga qo'yilgan.

Xo'ja Ahror tasavvufda "faqr" tushunchasini noto'g'ri talqin qilishga qarshi chiqib, haqiqiy faqirlik – qalb pokligi, deb tushuntirgan. Moddiy boylik esa, agar u ezgulik yo'lida ishlatilsa, ma'naviyatga zid emasligini amalda isbotlab bergan.

Xo'ja Ahror Valiy tasavvuf ta'limotida insonning ichki poklanishi, axloqiy yetukligi va jamiyat oldidagi mas'uliyatini markaziy o'ringa qo'yadi. Uning qarashlariga ko'ra, tasavvuf faqatgina shaxsiy ruhiy kamolot yo'li bo'lib qolmasdan, balki jamiyat hayotini ma'naviy jihatdan isloh etishning samarali vositasi hamdir. Shu bois Xo'ja Ahror "uzlat" (jamiyatdan chekinish) g'oyasini emas, balki faol ijtimoiy hayotda bo'lish tamoyilini ilgari suradi.

Uning tasavvufiy qarashlarida Naqshbandiya tariqatining asosiy tamoyillari chuqur ifodalangan. Xususan, "xilvat dar anjuman" - ya'ni odamlar orasida bo'la turib, qalban Alloh bilan bo'lish g'oyasi Xo'ja Ahror ta'limotining markaziy tushunchalaridan biridir. Bu qarash insonni jamiyatdan ajralmasdan, kundalik mehnat va mas'uliyat orqali ma'naviy yuksalishga erishish mumkinligini ko'rsatadi.

Xo'ja Ahror axloq masalasida ham muhim fikrlarni ilgari suradi. Uning nazarida inson axloqi faqat shaxsiy xulq-atvor bilan cheklanmaydi, balki ijtimoiy adolat, halollik, boshqalarga rahm-shafqat ko'rsatish kabi tamoyillar bilan chambarchas bog'liqdir. Ayniqsa,

mansab egalari va boy qatlam vakillarining axloqiy mas'uliyati haqida bildirgan fikrlari bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan.

Xo'ja Ahror Valiy faoliyatida ustoz–shogird an'anasi alohida o'rin tutadi. U Naqshbandiya tariqatining yirik namoyandalaridan biri sifatida ko'plab muridlar tarbiyalagan va o'ziga xos ma'naviy maktab yaratgan. Ushbu maktab nafaqat diniy-ta'limiy, balki axloqiy va ijtimoiy jihatdan ham muhim ahamiyat kasb etgan.

Xo'ja Ahrorning muridlari orasida oddiy xalq vakillari bilan bir qatorda davlat arboblari, amirlar va ilm ahllari ham bo'lgan. Bu holat uning ta'limotining qanchalik keng qamrovli va ta'sirchan bo'lganidan dalolat beradi. U shogirdlaridan ko'r-ko'rona itoatni emas, balki ongli ravishda ezgulik yo'lini tanlashni talab qilgan.

Ma'naviy tarbiya jarayonida Xo'ja Ahror amaliy faoliyatga katta ahamiyat bergan. Muridlar nafaqat zikr va riyozat bilan shug'ullangan, balki mehnat, savdo-sotiq va jamoat ishlarida ham faol qatnashganlar. Bu esa tasavvufni real hayotdan uzilmagan holda rivojlantirishga xizmat qilgan.

Xo'ja Ahror Valiyning hayoti va faoliyati ko'plab tarixiy va tasavvufiy manbalarda yoritilgan. U haqda Temuriylar davriga oid tarixiy asarlarda, tazkiralarda va tasavvufiy risolalarda muhim ma'lumotlar uchraydi. Ushbu manbalarda Xo'ja Ahror nafaqat mutasavvif, balki siyosiy masalalarda muhim rol o'ynagan shaxs sifatida tasvirlanadi.

Tarixiy manbalarda uning hukmdorlar bilan bo'lgan munosabatlari, xalq manfaatini himoya qilish yo'lidagi faoliyati alohida ta'kidlanadi. Xo'ja Ahror o'z davrining ko'plab ijtimoiy muammolariga befarq bo'lmagan, aksincha, ularni hal etishda faol qatnashgan. Shu bois u "xalq valiyi" sifatida e'tirof etilgan.

Ba'zi manbalarda Xo'ja Ahror faoliyati atrofida turli bahsli qarashlar ham uchraydi. Biroq zamonaviy tadqiqotlar uning faoliyatini tarixiy sharoit va davr talablari nuqtayi nazaridan baholab, Xo'ja Ahrorni Markaziy Osiyo ma'naviy hayotining yirik islohotchilaridan biri sifatida e'tirof etadi.

Bugungi kunda Xo'ja Ahror Valiyning ilmiy-ma'naviy merosi mustaqil O'zbekiston sharoitida qayta baholanmoqda va keng o'rganilmoqda. Uning tasavvufiy qarashlari, ijtimoiy adolat va axloqiy mas'uliyat haqidagi fikrlari zamonaviy jamiyat uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xususan, yosh avlodni ma'naviy yetuk, vatanparvar va mas'uliyatli insonlar etib tarbiyalashda Xo'ja Ahror ta'limoti muhim manba bo'lib xizmat qilishi mumkin. Uning "ma'naviyat va faoliyat birligi" haqidagi qarashlari bugungi globallashuv sharoitida milliy o'zlikni asrash va rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

Xo'ja Ahror Valiy nafaqat amaliy tasavvuf namoyandasi, balki muayyan darajada nazariy qarashlar egasi sifatida ham ma'lum. Uning nomiga to'g'ridan-to'g'ri katta hajmdagi asarlar nisbatan kam mansub etilgan bo'lsa-da, fikrlari, pand-nasihatlar va maktublari tasavvuf adabiyotida muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, uning muridlarga yo'llagan maktublari va suhbatlari keyinchalik tasavvufiy risolalar va tazkiralarda keng yoritilgan.

Xo'ja Ahrorning yozma merosida insonning ruhiy kamoloti, axloqiy mas'uliyati va jamiyat oldidagi burchi masalalari markaziy o'rin egallaydi. U o'z ta'limotida shariat, tariqat va haqiqat bosqichlarini o'zaro bog'liq holda talqin qiladi. Uning fikricha, shariat qoidalariga amal qilmasdan turib, haqiqiy ma'naviy yuksalishga erishib bo'lmaydi.

Xo'ja Ahror ta'limotida odamlar bilan munosabat, halol mehnat, adolat va vijdonlilik muhim ahamiyatga ega. U ruhoniylar kamolotni faqatgina ibodat bilan emas, balki jamiyat manfaatiga xizmat qilish bilan bog'laydi. Shu jihatdan uning qarashlari tasavvufni real hayotdan ajratmasdan talqin qilganligi bilan ajralib turadi.

Xo'ja Ahror Valiyning eng o'ziga xos jihatlaridan biri - uning ijtimoiy-siyosiy faolligidir. U Temuriylar davrida yashab, davlat ishlariga bevosita ta'sir ko'rsatgan nufuzli shaxs sifatida tanilgan. Xo'ja Ahror hukmdorlar bilan muloqot qilib, xalq manfaatini himoya qilishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan.

Manbalarda qayd etilishicha, Xo'ja Ahror soliq yukini yengillashtirish, adolatsiz qarorlarni bekor qilish, aholi manfaatlarini muhofaza qilish kabi masalalarda bir necha bor hukmdorlarga murojaat qilgan. Uning bu faoliyati tasavvufni faqat ma'naviy emas, balki ijtimoiy islohot vositasi sifatida qo'llaganini ko'rsatadi.

Xo'ja Ahrorning iqtisodiy faoliyati ham diqqatga sazovor. U katta yer-mulk egasi bo'lgan, ammo bu boylikni shaxsiy manfaat uchun emas, balki madrasalar, masjidlar va xayriya ishlariga sarflagan. Bu holat uning tasavvufiy qarashlari amalda qanday ifoda topganini yaqqol namoyon qiladi.

Xo'ja Ahror Valiy Naqshbandiya tariqatining eng nufuzli namoyandalaridan biri hisoblanadi. U Bahouddin Naqshband asos solgan ta'limotni keyingi bosqichga olib chiqqan, uni keng ijtimoiy muhitga tatbiq etgan. Agar Bahouddin Naqshband tariqatning nazariy va axloqiy poydevorini yaratgan bo'lsa, Xo'ja Ahror uni ijtimoiy va siyosiy maydonga olib chiqdi.

U "dil ba yoru, dast ba kor" tamoyilini hayotga tatbiq etishda namunali faoliyat ko'rsatdi. Xo'ja Ahror uchun tariqat - jamiyatdan uzilish emas, balki jamiyat ichida ma'naviy islohot o'tkazish vositasi edi. Shu sababli u Naqshbandiya tariqatining keng xalq ommasi orasida tarqalishiga katta hissa qo'shgan.

Xo'ja Ahror ta'limoti keyingi asrlarda Naqshbandiya tariqatining butun Markaziy Osiyo, Hindiston va Usmoniylar hududida tarqalishiga zamin yaratdi. Uning ma'naviy maktabi tasavvuf tarixida mustaqil yo'nalish sifatida shakllandi.

Xulosa qilib aytganda, Xo'ja Ahror Valiy Markaziy Osiyo ma'naviy tarixida faqat mutasavvif emas, balki ijtimoiy faolligi bilan ajralib turgan buyuk shaxs sifatida namoyon bo'ladi. U tasavvufni hayotdan ajratmagan, balki uni jamiyatni isloh etish vositasi sifatida talqin qilgan.

Xo'ja Ahrorning ilmiy-ma'naviy merosi bugungi kunda ham yosh avlodni axloqiy poklik, ijtimoiy mas'uliyat va vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Uning qarashlari mustaqil O'zbekiston sharoitida ma'naviyat va ma'rifatni rivojlantirish yo'lida dolzarb ahamiyatga ega.

2. Bahouddin Naqshband – Naqshbandiya tariqati asoschisi

Bahouddin Naqshbandning hayoti va tarixiy muhiti

Bahouddin Naqshband (to'liq ismi: Muhammad ibn Muhammad Bahouddin Naqshband) XIV asrda Markaziy Osiyoda yashab ijod etgan buyuk mutasavvif va ma'naviy yetakchilardan biridir. U 1318-yilda Buxoro yaqinidagi Qasri Orifon qishlog'ida tavallud topgan.

Bahouddin Naqshband yashagan davr Markaziy Osiyo tarixida siyosiy beqarorlik, ijtimoiy ziddiyatlar va ma'naviy izlanishlar kuchaygan murakkab davr edi. Ana shunday sharoitda u tasavvufni inson va jamiyat

hayotini ma'naviy jihatdan barqarorlashtiruvchi kuch sifatida talqin qildi.

Bahouddin Naqshbandning bolalik va yoshlik yillari Buxoro atrofidagi ilmiy va diniy muhitda o'tdi. U dastlabki ta'limni mahalliy ulamolar va mashoyixlardan olib, Qur'on ilmlari, hadis, fiqh hamda axloqiy-ta'limiy fanlarni puxta egalladi. Shu bilan birga, u tasavvufiy tarbiya jarayonida o'zidan oldingi buyuk shayxlar ta'limotidan keng foydalandi. Ayniqsa, Abdulxoliq G'ijduvoni asos solgan Xo'ja gon silsilasining ta'siri Bahouddin Naqshband qarashlarida yaqqol namoyon bo'ladi.

Bahouddin Naqshband o'z davrida jamiyat hayotidan chekinib, uzlatga berilishni emas, balki xalq orasida bo'lib, halol mehnat bilan yashashni ma'naviy kamolotning muhim sharti deb bildi. Bu qarash keyinchalik Naqshbandiya tariqatining asosiy tamoyillaridan biriga aylandi.

Bahouddin Naqshband nomi bilan bog'liq Naqshbandiya tariqati tasavvuf tarixida alohida o'rin tutadi. Bu tariqat Xo'ja gon an'anasining mantiqiy davomi bo'lib, Bahouddin Naqshband tomonidan mukammal tizim sifatida shakllantirildi. Naqshbandiya tariqatining eng muhim xususiyati uning amaliy hayotga yaqinligi va ijtimoiy faollikni targ'ib etishidir.

Bahouddin Naqshband ta'limotida mashhur bo'lgan "Dil ba yoru, dast ba kor" tamoyili markaziy o'rin egallaydi. Mazkur g'oya "qalb Alloh bilan, qo'l esa mehnatda bo'lsin" degan ma'noni anglatadi. Bu tamoyil tasavvufni kundalik hayotdan ajratmasdan, uni halol mehnat va ijtimoiy mas'uliyat bilan uyg'unlashtirishni ko'zda tutadi.

Naqshbandiya tariqatida zikr masalasiga ham o'ziga xos yondashuv mavjud. Bahouddin Naqshband xufiy zikr (ichki, ovozsiz zikr) usulini ustuvor deb bilgan. Bu usul insonning ichki dunyosini poklashga, qalbni hushyor va ongni faol saqlashga xizmat qiladi. Shu bois Naqshbandiya tariqati ortiqcha tashqi marosimlardan holi, ichki ruhiy intizomga asoslangan tariqat sifatida tanilgan.

Bahouddin Naqshband qarashlarida axloq masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Uning nazarida tasavvufning asosiy maqsadi - komil insonni tarbiyalashdir. Komil inson esa nafaqat ibodatga berilgan, balki jamiyat oldida mas'uliyatli, halol, adolatparvar va boshqalarga foyda keltiruvchi shaxs bo'lishi lozim.

Bahouddin Naqshband insonning ma'naviy kamoloti uzluksiz jarayon ekanini ta'kidlaydi. U riyozat, sabr, kamtarlik, halollik kabi axloqiy fazilatlarni tasavvufiy tarbiyaning muhim shartlari sifatida ko'rsatadi. Shu bilan birga, u haddan tashqari asketizmni rad etib, me'yoriy hayot tarzini targ'ib qiladi.

Bahouddin Naqshband ta'limotida insonning o'z nafsini yengishi, ammo jamiyatdan uzilmasligi muhim o'rin tutadi. Bu jihat uning qarashlarini boshqa ayrim tasavvufiy yo'nalishlardan ajratib turadi va Naqshbandiya tariqatining keng xalq ommasi orasida yoyilishiga zamin yaratadi.

Bahouddin Naqshband ma'naviy kamolot yo'lida ustoz–shogird an'anasiga alohida e'tibor qaratgan. U o'zidan oldingi Xo'ja gon silsilasi namoyandalarining ruhiy merosini chuqur o'zlashtirib, uni yangi bosqichga ko'tardi. Ayniqsa, Abdulxoliq G'ijduvoni ta'limoti Bahouddin Naqshband qarashlarining shakllanishida muhim rol o'ynadi. Shu bois Naqshbandiya tariqati ko'pincha "Xo'ja gon–Naqshbandiya" deb ham ataladi.

Bahouddin Naqshband murid tarbiyasida qat'iy intizom va bosqichma-bosqich ruhiy yetuklikka erishish tamoyilini ilgari surdi. Ustoz shogirdni faqatgina diniy bilimlar bilan emas, balki kundalik hayotda o'zini tutish, axloqiy mas'uliyat va jamiyat bilan munosabat madaniyatiga ham o'rgatishi lozim deb hisoblagan. Shu jihatdan Bahouddin Naqshband maktabi insonni har tomonlama kamol toptirishga qaratilgan yaxlit ta'limot sifatida shakllandi.

Bahouddin Naqshband shogirdlaridan uzlatga chekinishni emas, balki odamlar orasida bo'lib, o'z axloqi va xulqi bilan namuna ko'rsatishni talab qilgan. Bu holat Naqshbandiya tariqatining jamiyat hayotiga chuqur kirib borishiga va keng omma orasida tez tarqalishiga sabab bo'ldi.

Bahouddin Naqshband asos solgan tariqat qisqa vaqt ichida Markaziy Osiyoda keng yoyildi. Bunga tariqatning sodda, amaliy va hayotga yaqin bo'lgan tamoyillari katta ta'sir ko'rsatdi. Naqshbandiya tariqati vakillari savdo-sotiq, hunarmandchilik, dehqonchilik kabi sohalarda faol ishtirok etib, tasavvufni kundalik mehnat bilan uyg'unlashtirdilar.

Temuriylar davrida Naqshbandiya tariqati ijtimoiy va ma'naviy hayotda muhim o'rin egalladi. Keyinchalik Xo'ja Ahror Valiy kabi yirik namoyandalar faoliyati tufayli bu tariqat nafaqat ma'naviy, balki siyosiy

jarayonlarga ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Naqshbandiya tariqati Markaziy Osiyodan tashqari Hindiston, Eron, Turkiya va boshqa hududlarga ham yoyilib, butun musulmon Sharqida mashhur bo'ldi.

Tariqatning keng tarqalishida uning shariatga qat'iy rioya qilishi, haddan tashqari mistik unsurlardan yiroq bo'lishi va ijtimoiy adolatni targ'ib etishi muhim omil bo'ldi. Shu sababli Naqshbandiya tariqati uzoq asrlar davomida o'z ahamiyatini saqlab qoldi.

Bahouddin Naqshbandning ilmiy-ma'naviy merosi bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan. Uning ta'limotida ilgari surilgan axloqiy poklik, halol mehnat, jamiyat oldidagi mas'uliyat va insonparvarlik g'oyalari zamonaviy jamiyat uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Mustaqil O'zbekiston sharoitida Bahouddin Naqshband merosi yosh avlodni ma'naviy yetuk, vatanparvar va ongli shaxs etib tarbiyalashda muhim manba bo'lib xizmat qilmoqda. Uning "dil ba yoru, dast ba kor" tamoyili bugungi globallashuv davrida ham insonni ma'naviy muvozanatda saqlashga chorlaydi.

Bahouddin Naqshband siymosi va Naqshbandiya tariqati O'zbekistonning boy ma'naviy merosining ajralmas qismi sifatida davlat va jamoatchilik tomonidan e'zozlanmoqda. Uning nomi bilan bog'liq qadamjolar obod qilinib, ilmiy tadqiqotlar va nashrlar amalga oshirilmoqda.

Bahouddin Naqshband Markaziy Osiyo tasavvuf tarixida nazariy va amaliy jihatdan mukammal ta'limot yaratgan buyuk mutasavvif sifatida alohida o'rin tutadi. U asos solgan Naqshbandiya tariqati insonni jamiyatdan uzmagan holda ma'naviy kamolotga yetaklashni maqsad qilganligi bilan ajralib turadi.

Bahouddin Naqshbandning ilmiy-ma'naviy merosi bugungi kunda ham jamiyatning axloqiy va ma'naviy rivojida muhim ahamiyat kasb etadi.

3.Xo'ja Ahror va Bahouddin Naqshband ta'limotining vorisiyligi

Tasavvuf ta'limotida **vorisiylik (silsila)** tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi. Ustozdan shogirdga ma'naviy bilim, axloqiy tajriba va ruhiy tarbiyaning uzluksiz o'tishi tasavvuf maktablarining bardavomligini ta'minlaydi. Shu jihatdan Bahouddin Naqshband va Xo'ja Ahror

Valiy o'rtasidagi ma'naviy bog'liqlik Naqshbandiya tariqati tarixida muhim bosqich hisoblanadi.

Bahouddin Naqshband Naqshbandiya tariqatining **nazariy, axloqiy va tashkiliy poydevorini** yaratgan bo'lsa, Xo'ja Ahror Valiy ushbu ta'limotni keyingi bosqichda **ijtimoiy-siyosiy va amaliy yo'nalishda rivojlantirdi**. Bu holat tasavvufda vorisiylik faqat g'oyalarni takrorlash emas, balki ularni davr talablariga mos ravishda boyitish ekanini ko'rsatadi.

Naqshbandiya tariqati doirasida Bahouddin Naqshband - **asoschi va yo'l ko'rsatuvchi**, Xo'ja Ahror esa **kengaytiruvchi va ijtimoiylashtiruvchi** shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Bahouddin Naqshband ta'limotining Xo'ja Ahror tomonidan davom ettirilishi. Xo'ja Ahror Valiy Bahouddin Naqshband ta'limotining asosiy tamoyillarini to'liq qabul qilgan holda, ularni hayotga tatbiq etishda yangi bosqichga ko'tardi. Ayniqsa, "**dil ba yoru, dast ba kor**" g'oyasi Xo'ja Ahror faoliyatida amaliyot darajasiga chiqdi. Agar Bahouddin Naqshband bu tamoyilni ma'naviy-axloqiy qoida sifatida shakllantirgan bo'lsa, Xo'ja Ahror uni **ijtimoiy faoliyat mezoniga** aylantirdi.

Xo'ja Ahror Naqshbandiya tariqatini faqat muridlar doirasida emas, balki keng xalq ommasi orasida tarqatdi. U tasavvufni jamiyat muammolaridan uzilgan holda emas, balki ularni hal etishga xizmat qiluvchi ma'naviy kuch sifatida talqin qildi. Bu esa Bahouddin Naqshband ta'limotining vorislik asosida yangi mazmun bilan boyitilganini ko'rsatadi.

Naqshbandiya tariqatida ustoz-shogird silsilasining mustahkamlanishi. Bahouddin Naqshband va Xo'ja Ahror Valiy faoliyati Naqshbandiya tariqatida ustoz-shogird silsilasini mustahkamlashga xizmat qildi. Bu silsila tasavvufiy bilimlarning uzluksizligini, ruhiy tarbiyaning barqarorligini ta'minladi. Xo'ja Ahror o'zini Bahouddin Naqshband ruhiy merosining davomchisi sifatida anglab, uning g'oyalarini izchil ravishda tarqatdi.

Xo'ja Ahror faoliyati davrida Naqshbandiya tariqati nafaqat diniy-ma'naviy harakat, balki ijtimoiy institut sifatida ham shakllandi. Bu holat Bahouddin Naqshband asos solgan ta'limotning tarixiy evolyusiyasini yaqqol namoyon qiladi.

Bahouddin Naqshband va Xo'ja Ahror Valiy ta'limotlari o'zaro chambarchas bog'liq bo'lsa-da, ularning faoliyatida muayyan

o'xshashlik va farqlar mavjud. Ikki alloma ham Naqshbandiya tariqatining asosiy maqsadini - insonni ma'naviy kamolotga yetkazishni bosh vazifa deb bilgan. Ular uchun tasavvuf - shariat qoidalariga tayanadigan, axloqiy poklik va jamiyat oldidagi mas'uliyatni talab etuvchi ta'limotdir.

O'xshash jihatlardan yana biri - **uzlatdan voz kechish** g'oyasidir. Bahouddin Naqshband ham, Xo'ja Ahror ham insonning jamiyatdan uzilib qolishini ma'qullamay, odamlar orasida bo'lib, o'z xulqi va faoliyati bilan namuna ko'rsatishni targ'ib qilganlar. "Dil ba yoru, dast ba kor" tamoyili har ikki alloma ta'limotining o'zagini tashkil etadi.

Farqli jihatlarga kelsak, Bahouddin Naqshband asosan **tasavvufiy-axloqiy poydevor** yaratishga e'tibor qaratgan bo'lsa, Xo'ja Ahror bu poydevorni **ijtimoiy va siyosiy amaliyot** bilan boyitdi. Xo'ja Ahror hukmdorlar bilan muloqot qilib, jamiyat hayotiga bevosita ta'sir ko'rsatgan, xalq manfaatlarini himoya qilishni o'z faoliyatining muhim qismi deb bilgan.

Naqshbandiya tariqatining tarixiy rivojida tasavvuf va siyosat masalasining uyg'unligi alohida ahamiyat kasb etadi. Bahouddin Naqshband davrida bu uyg'unlik ko'proq **axloqiy ta'sir** darajasida namoyon bo'lgan bo'lsa, Xo'ja Ahror faoliyati davrida u **amaliy siyosiy ta'sir** shakliga aylandi.

Xo'ja Ahror tasavvufni hukmdorlar faoliyatini ma'naviy jihatdan yo'naltiruvchi kuch sifatida talqin qildi. Uning fikricha, davlat boshqaruvi adolat, insof va xalq manfaatiga asoslanmasa, jamiyatda barqarorlik bo'lmaydi. Shu sababli Xo'ja Ahror hukmdorlarga maslahat berish, adolatsiz qarorlarga qarshi chiqish orqali Naqshbandiya tariqatining ijtimoiy nufuzini oshirdi.

Bu jarayon Bahouddin Naqshband ta'limotining vorisilik asosida yangi tarixiy sharoitga moslashtirilganini ko'rsatadi. Tasavvuf va siyosat uyg'unligi Naqshbandiya tariqatini boshqa ayrim tasavvufiy yo'nalishlardan farq qiluvchi muhim jihatlardan biriga aylantirdi.

Bahouddin Naqshband va Xo'ja Ahror Valiy faoliyati Naqshbandiya tariqatining **tarixiy evolyutsiyasida uzluksiz bosqichlarni** tashkil etadi. Bahouddin Naqshband davrida tariqat asosan ma'naviy-axloqiy maktab sifatida shakllangan bo'lsa, Xo'ja Ahror davrida u keng ijtimoiy harakat darajasiga ko'tarildi.

Keyingi asrlarda Naqshbandiya tariqati Hindiston, Eron, Afg'oniston, Turkiya va boshqa hududlarga yoyilib, turli tarixiy

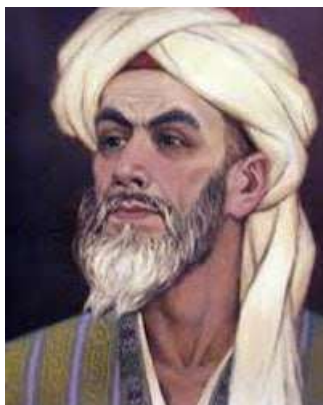
sharoitlarda turlicha shakllarda rivojlandi. Biroq tariqatning asosiy tamoyillari - shariatga sodiqlik, halol mehnat, axloqiy poklik va jamiyat bilan uzviy bog'liqlik - doimo saqlanib qoldi.

Bu evolyutsiya jarayoni Bahouddin Naqshband va Xo'ja Ahror Valiy ta'limotlarining qanchalik barqaror va hayotiy ekanini ko'rsatadi. Ularning vorisiyligi tufayli Naqshbandiya tariqati uzoq asrlar davomida o'z ta'sir kuchini yo'qotmadi.

Bahouddin Naqshband va Xo'ja Ahror Valiy ta'limotlari o'rtasidagi vorisiylik Naqshbandiya tariqatining tarixiy muvaffaqiyatini belgilab bergan muhim omillardan biridir. Bahouddin Naqshband yaratgan axloqiy va ma'naviy poydevor Xo'ja Ahror tomonidan ijtimoiy va siyosiy jihatdan boyitilib, tariqatni keng xalq ommasi hayotiga olib kirdi.

Mazkur vorisiylik bugungi kunda ham tasavvufiy merosni o'rganishda, yosh avlodni ma'naviy barkamol etib tarbiyalashda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

4.Yusuf Xos Hojib va “Qutadg'u bilig”ning ijtimoiy-falsafiy mohiyati

Yusuf Xos Hojib XI asrda yashab ijod etgan yirik mutafakkir, davlat arbobi va adib sifatida Markaziy Osiyo ma'naviy-madaniy tarixida alohida o'rin egallaydi. U taxminan 1015–1020-yillar oralig'ida Qoraxoniylar davlatiga qarashli Balasog'un shahrida tug'ilgan. Yusuf Xos Hojib yashagan davr turkiy xalqlar tarixida siyosiy mustahkamlik bilan birga, ilm-fan, adabiyot va davlat boshqaruvi sohalarida yangi bosqich boshlangan davr edi.

Qoraxoniylar davlati islomni rasmiy din sifatida qabul qilgan ilk turkiy sulola bo'lib, bu holat ijtimoiy-falsafiy tafakkur rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Yusuf Xos Hojib aynan mana shu tarixiy muhitda shakllanib, turkiy til va tafakkur imkoniyatlarini davlat va jamiyat masalalarini yoritishga safarbar etdi. Uning ilmiy-adabiy kamoloti Sharq falsafasi, islomiy ta'limot va turkiy urf-odatlar uyg'unligi asosida rivojlandi.

Yusuf Xos Hojib davlat xizmatida faoliyat yuritgan, saroy hayoti va boshqaruv tizimini yaqindan bilgan mutafakkir edi. Shu bois uning

asarlarida nazariy fikrlar bilan birga, amaliy davlat boshqaruviga oid g'oyalar ham keng o'rin olgan.

“Qutadg‘u bilig” asarining yaratilishi va umumiy mazmuni

Yusuf Xos Hojibning eng mashhur va yagona yirik asari - **“Qutadg‘u bilig”** (“Saodatga eltuvchi bilim”) turkiy adabiyot tarixida muhim burilish yasagan asardir. Ushbu asar 1069–1070-yillarda yozilib, Qoraxoniylar hukmdori Tavghachxon (Hasan ibn Sulaymon)ga taqdim etilgan. Asar muallifga “Xos Hojib” - ya'ni saroy maslahatchisi unvonini keltirgan.

“Qutadg‘u bilig” didaktik-falsafiy asar bo'lib, unda davlat boshqaruvi, adolat, axloq, ilm-ma'rifat va inson kamoloti masalalari badiiy-ramziy shaklda yoritilgan. Asar she'riy shaklda yozilgan bo'lib, unda turkiy tilning boy imkoniyatlari keng namoyon etilgan.

Asarning markaziy g'oyasi - adolatli davlat va komil inson tushunchalaridir. Yusuf Xos Hojib jamiyat farovonligi hukmdorning adolati, donoligi va xalq oldidagi mas'uliyatiga bevosita bog'liq ekanini asoslab beradi. Bu jihatdan “Qutadg‘u bilig” nafaqat adabiy yodgorlik, balki **siyosiy-falsafiy traktat** sifatida ham katta ahamiyatga ega.

“Qutadg‘u bilig” asarida jamiyat va davlat hayoti to'rt ramziy obraz orqali yoritiladi: **Kuntug‘di (Adolat), Aytoldi (Davlat va baxt), O‘gdulmish (Aql va idrok)** hamda **O‘zg‘urmish (Qanoat va ma'naviyat)**. Bu obrazlar o'zaro muloqot jarayonida davlat va jamiyatni boshqarishning ideal modelini namoyon etadi.

Kuntug‘di timsolida adolatli hukmdor obrazi gavdalantiriladi. Yusuf Xos Hojibning fikricha, adolat davlatning poydevori bo'lib, u bo'lmasa jamiyat inqirozga yuz tutadi. Aytoldi esa davlat va baxt ramzi bo'lib, boylik va mansabning o'tkinchi ekanini eslatadi. O‘gdulmish obrazida aql-zakovat, ilm-ma'rifatning jamiyat taraqqiyotidagi roli yuksak baholanadi. O‘zg‘urmish esa qanoat, ma'naviy poklik va oxiratni unutmaslik g'oyalarini ifodalaydi.

Bu ramziy tizim Yusuf Xos Hojibning chuqur falsafiy tafakkurga ega ekanini ko'rsatadi. U jamiyat hayotida moddiy va ma'naviy qadriyatlar muvozanatini saqlash zarurligini ilgari suradi.

Yusuf Xos Hojib “Qutadg‘u bilig” asarida davlat boshqaruvi masalasiga alohida e'tibor qaratgan. Uning fikricha, davlatning barqarorligi va jamiyat taraqqiyoti, avvalo, **hukmdorning ma'naviy qiyofasi, aqli va adolatiga bog'liq**. Shu bois asarda hukmdor obrazi

faqat siyosiy rahbar sifatida emas, balki xalq taqdiri uchun javobgar shaxs sifatida talqin qilinadi.

Muallif hukmdordan quyidagi fazilatlarni talab qiladi: adolat, donolik, sabr-toqat, ilmga hurmat, xalq dardini anglash va mas'uliyat hissi. Yusuf Xos Hojibning ta'kidlashicha, adolatsiz hukmdor davlatni inqirozga olib boradi, zolimlik esa xalq noroziligini kuchaytiradi. Shu bois adolat "Qutadg'u bilig"da eng oliy siyosiy qadriyat sifatida ko'rsatiladi.

Asarda hukmdorning vazifasi boylik to'plash yoki shaxsiy manfaatni ko'zlash emas, balki xalq farovonligini ta'minlash, tinchlik va osoyishtalikni saqlashdan iborat ekani qayta-qayta ta'kidlanadi. Bu jihatdan Yusuf Xos Hojib qarashlari Sharq siyosiy falsafasining yetuk namunasi hisoblanadi.

"Qutadg'u bilig" nafaqat siyosiy-falsafiy, balki **axloqiy-tarbiyaviy asar** hamdir. Unda inson kamoloti masalasi markaziy o'rinni egallaydi. Yusuf Xos Hojib axloqiy fazilatlarni jamiyat taraqqiyotining asosiy sharti sifatida talqin etadi. Unga ko'ra, adolatli davlat faqat axloqan yetuk insonlar orqali barpo etilishi mumkin.

Asarda halollik, rostgo'ylik, vijdon, qanoat, sabr-toqat, ilmga intilish kabi fazilatlar yuksak qadrlanadi. Muallif mansab va boylik ortidan quvishni keskin tanqid qilib, insonni ma'naviy kamolotga chorlaydi. Bu jihatdan "Qutadg'u bilig" islomiy axloq me'yorlari bilan uyg'un holda yaratilgan.

O'zg'urmish obrazi orqali Yusuf Xos Hojib dunyoviy hayot bilan bir qatorda oxiratni unutmaslik g'oyasini ilgari suradi. Bu esa asarning ma'naviy-tarbiyaviy ahamiyatini yanada oshiradi.

"Qutadg'u bilig" turkiy tillarda yozilgan ilk yirik falsafiy-didaktik asarlardan biri sifatida alohida ahamiyatga ega. Asar turkiy xalqlarning siyosiy tafakkuri, davlat boshqaruvi tajribasi va ma'naviy qarashlarini tizimli tarzda ifodalagan. Shu bois u faqat Qoraxoniylar davri uchun emas, balki keyingi asrlar turkiy madaniyati rivoji uchun ham muhim manba bo'lib xizmat qilgan.

Asar tili sodda, obrazli va falsafiy mazmunga boy bo'lib, turkiy adabiy tilning shakllanishida muhim rol o'ynagan. Yusuf Xos Hojib

turkiy tilning ilm-fan va davlat masalalarini ifodalashga to'la qodir ekanini amalda isbotlagan.

Bugungi kunda "Qutadg'u bilig" O'zbekiston va butun Markaziy Osiyo ma'naviy merosining durdonasi sifatida e'tirof etiladi. Uning g'oyalari zamonaviy jamiyat uchun ham dolzarb bo'lib, adolatli boshqaruv, ma'naviyat va mas'uliyat masalalarida muhim nazariy manba hisoblanadi.

Yusuf Xos Hojib va uning "Qutadg'u bilig" asari Sharq ijtimoiy-falsafiy tafakkurining yuksak namunasi hisoblanadi. Asarda davlat, jamiyat va inson munosabatlari chuqur falsafiy asosda tahlil qilinib, adolat va ma'naviyat asosidagi jamiyat modeli ilgari suriladi. Bu asar turkiy xalqlarning siyosiy va axloqiy tafakkuri rivojida muhim bosqich bo'lib, bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.

Umumiy xulosa Xo'ja Ahror Valiy, Bahouddin Naqshband va Yusuf Xos Hojib Markaziy Osiyo ma'naviy-ma'rifiy tafakkuri tarixida alohida o'rin tutgan buyuk siymolardir. Ularning ilmiy va ma'naviy merosi Sharq falsafasi, tasavvuf va ijtimoiy-siyosiy tafakkur rivojiga beqiyos hissa qo'shgan. Bahouddin Naqshband tomonidan asos solingan Naqshbandiya tariqati Xo'ja Ahror Valiy faoliyati orqali yanada rivojlanib, jamiyat hayotiga chuqur singib ketdi. Bu tariqat insonni mehnat, halollik va ma'naviy poklik asosida kamol toptirishni maqsad qilgan.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari esa davlat boshqaruvi, adolat, axloq va ma'naviyat masalalarini tizimli ravishda yoritgan nodir falsafiy yodgorlik hisoblanadi. Asarda ilgari surilgan g'oyalar o'rta asr Sharq siyosiy tafakkurining yuksak darajada rivojlanganini ko'rsatadi. Ushbu allomalar merosi bugungi kunda ham yosh avlodni vatanparvarlik, adolat va yuksak ma'naviyat ruhida tarbiyalashda muhim nazariy va amaliy manba bo'lib xizmat qilmoqda.

Nazorat savollari

1. Bahouddin Naqshband tomonidan asos solingan Naqshbandiya tariqatining asosiy g'oyaviy tamoyillari nimalardan iborat?

2. Xo'ja Ahror Valiyning Naqshbandiya tariqati rivojidadagi tarixiy o'rni va ijtimoiy faoliyati nimasi bilan ahamiyatlidir?

3. Tasavvuf ta'limotida "dil ba yoru, dast ba kor" tamoyili qanday mazmunni anglatadi?

4. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asarida davlat boshqaruvi masalasi qanday talqin qilingan?

5. "Qutadg'u bilig"dagi ramziy obrazlar (Kuntug'di, Aytoldi, O'gdulmish, O'zg'urmish) nimani ifodalaydi?

6. Yusuf Xos Hojib qarashlarida axloq va ma'naviyat jamiyat taraqqiyotida qanday o'rin tutadi?

7. Xo'ja Ahror, Bahouddin Naqshband va Yusuf Xos Hojib merosining bugungi jamiyat ma'naviy hayotidagi ahamiyati nimada?

Mavzuni mustahkamlash bo'yicha test savollari:

1. Mirzo Ulug'bek qaysi shaharda rasadxona barpo etgan?

A) Samarqand ✓

B) Buxoro

C) Hirot

D) Andijon

2. Ali Qushchi qaysi fan bilan shug'ullangan?

A) Matematika va astronomiya ✓

B) Tarix

C) Adabiyot

D) Tasavvuf

3. Alisher Navoiy "Xamsa" dostonlarini qaysi tilda yaratgan?

A) Turkiy ✓

B) Fors

C) Arab

D) O'zbek

4. Zahiriddin Muhammad Bobur qaysi shaharda tug'ilgan?

A) Andijon ✓

B) Samarqand

- C) Buxoro
D) Fargʻona
5. Mirzo Ulugʻbek “Zij-i Jadid-i Koʻragoniy”ni qachon yakunlagan?
A) 1437 ✓
B) 1411
C) 1424
D) 1449
6. Ali Qushchi Samarqanddan keyin qaysi davlatga borib ilmiy faoliyatini davom ettirgan?
A) Usmonli turk davlati (Istanbul) ✓
B) Hindiston
C) Eron
D) Qozogʻiston
7. Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lugʻatayn” asari qaysi masalaga bagʻishlangan?
A) Turkiy va fors tillarini qiyosiy tahlil qilish ✓
B) Astronomik jadvallar tuzish
C) Tarixiy xotira
D) Siyosiy boshqaruv
8. Boburning “Boburnoma” asari qaysi janrga mansub?
A) Memuar (xotira) ✓
B) Doston
C) Risola
D) Tarixiy drama
9. Mirzo Ulugʻbek rasadxonasidagi markaziy sekstantning radiusi taxminan qancha boʻlgan?
A) 40 metr ✓
B) 25 metr
C) 60 metr
D) 10 metr

11. MAVZU: JALOLIDDIN RUMIY, ABDURAHMON JOMIY, ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR VA ALISHER NAVOIYNING TASAVVUFIIY QARASHLARI VA ADABIY MEROSI

Reja:

1. Jaloliddin Rumiy tasavvufiy ta'limoti va uning "Masnaviy" asarida inson kamoloti g'oyasi
2. Abdurahmon Jomiy ijodida tasavvuf va Naqshbandiya ta'limotining aks etishi
3. Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida tasavvufiy motivlar va axloqiy qarashlar
4. Alisher Navoiy tasavvufiy qarashlari va uning adabiy merosida komil inson g'oyasi

Tayanch so'z va iboralar Tasavvuf, irfon, ma'rifat, ishq ilohiy, vahdat ul-vujud, komil inson, ruhiy poklanish, nafs tarbiyasi, murshid, murid, silsila, tariqat, shariat, haqiqat, ma'rifat bosqichlari, zikr, riyozat, tavba, sabr, qanoat, ishq va ma'rifat uyg'unligi, Jaloliddin Rumiy, "Masnaviy", Shams Tabriziy, Abdurahmon Jomiy, Naqshbandiya, "Haft avrang", "Bahoriston", Zahiriddin Muhammad Bobur, "Boburnoma", tasavvufiy axloq, ruhan kamol topish, Alisher Navoiy, "Lison ut-tayr", "Nasoyim ul-muhabbat", ishq va aql munosabati, adab va tasavvuf, Sharq mumtoz adabiyoti.

1. Jaloliddin Rumiy tasavvufiy ta'limoti va uning "masnaviy" asarida inson kamoloti g'oyasi

Jaloliddin Muhammad Rumiy (1207–1273) Sharq tasavvuf tafakkurining eng yirik namoyandalardan biri bo'lib, u nafaqat mutafakkir, balki buyuk shoir va ma'rifatparvar sifatida ham tanilgan. U 1207 yilda Balx shahrida tug'ilgan. Otasi Bahouddin Valad o'z davrining mashhur olimi va so'fiylaridan biri bo'lib, Rumiy shaxsiyati va dunyoqarashining shakllanishida muhim rol o'ynagan.

Mo'g'ullar istilosi tufayli Rumiy oilasi Balxni tark etib, Nishopur, Bag'dod, Makka va Damashq orqali Anadoluga ko'chib keladi. Nihoyat,

ular Koniya shahrida istiqomat qiladilar. Ana shu ilmiy-ma'naviy muhitda Rumiya yetuk diniy va falsafiy bilimlarga ega bo'lib, fiqh, hadis, tafsir va falsafani chuqur o'rganadi. Dastlab u an'anaviy islom olimi sifatida tanilgan bo'lsa-da, keyinchalik tasavvuf yo'liga qat'iy kiradi.

Rumiya hayotida Shams Tabriziy bilan uchrashuv burilish nuqtasi bo'ldi. Bu uchrashuv uning ichki dunyosini tubdan o'zgartirib, uni ishq va irfon asosidagi tasavvufiy tafakkur sari yetakladi. Shundan so'ng Rumiya ijodida ishq, ruhiy kamolot va ilohiy haqiqat asosiy mavzularga aylandi.

Jaloliddin Rumiya tasavvufni inson ruhini poklash, nafsni jilovlash va Allohga muhabbat orqali yetishish yo'li sifatida talqin etadi. Uning qarashlarida **ishq ilohiy** markaziy o'rin tutadi. Rumiya ko'ra, aql insonni haqiqat sari yetaklashi mumkin, ammo ilohiy ishqgina uni Haq bilan birlashtira oladi.

Rumiya tasavvufida inson ichki olami muhim ahamiyatga ega. U insonni faqat tashqi amallar orqali emas, balki qalb pokligi, ixlos va samimiyat orqali kamolga yetishini ta'kidlaydi. Shu bois u rasmiyatchilik va quruq zohidlikni tanqid qilib, chin muhabbat va ichki uyg'onishni ulug'laydi.

Rumiya tasavvufida **vahdat ul-vujud** g'oyasi ham muhim o'rin egallaydi. Unga ko'ra, borliq yagona haqiqatning turli ko'rinishlaridan iborat bo'lib, inson ana shu haqiqatni anglash orqali ruhiy yuksalishga erishadi. Inson o'z "men"idan voz kechib, ilohiy muhabbatga sho'ng'igandagina komillikka erishadi.

Jaloliddin Rumiyning eng mashhur asari - **"Masnaviy-yi ma'naviy"** Sharq tasavvuf adabiyotining eng yirik durdonalaridan biridir. Ushbu asar olti jildan iborat bo'lib, unda minglab baytlar orqali tasavvufiy, axloqiy va falsafiy g'oyalar yoritilgan. "Masnaviy" ko'pincha "tasavvuf Qur'oni" deb ham ataladi.

Asarda hikoyatlar, ramziy obrazlar, qissalar va masallar orqali inson ruhiy kamoloti bosqichlari ochib beriladi. Rumiya murakkab falsafiy g'oyalarni sodda va ta'sirchan badiiy shaklda ifodalab, keng kitobxonlar ommasiga yetkazgan. "Masnaviy"da nafs bilan kurash, sabr, tavba, ixlos, muhabbat va ma'rifat masalalari asosiy mavzular sifatida namoyon bo'ladi.

Rumiya "Masnaviy"da insonni "yo'lda" bo'lgan mavjudot sifatida talqin etadi. Inson bu dunyoda sinovdan o'tadi va har bir qiyinchilik uni ma'naviy yuksalishga tayyorlaydi. Shu bois asarda iltirob va musibatlar

salbiy holat emas, balki komillik sari eltuvchi vosita sifatida talqin qilinadi.

“Masnaviy”ning markaziy g‘oyalaridan biri - **komil inson** konsepsiyasidir. Jaloliddin Rumiy komil insonni nafsini yenggan, muhabbat va ma’rifatga yetgan, qalban ozod shaxs sifatida tasvirlaydi. Bunday inson jamiyatga foyda keltiradi, adolat va ezgulik timsoliga aylanadi.

Rumiy fikricha, komil inson tashqi mansab yoki boylik bilan emas, balki ichki poklik va Allohga muhabbat bilan o‘lchanadi. U insonni millat, din yoki mavqeiga qarab ajratmaydi, balki barchani ilohiy muhabbat doirasida teng ko‘radi. Bu g‘oya Rumiyni umuminsoniy qadriyatlar targ‘ibotchisiga aylantirgan.

“Masnaviy”dagi komil inson obrazi keyingi asrlar tasavvufiy va adabiy tafakkuriga kuchli ta’sir ko‘rsatdi. Xususan, Jomiy, Navoiy va boshqa mutafakkirlar Rumiy g‘oyalarini ijodiy rivojlantirdilar.

Jaloliddin Rumiy merosi nafaqat Sharq, balki G‘arb madaniyatida ham yuksak baholanadi. Uning asarlari ko‘plab tillarga tarjima qilingan bo‘lib, bugungi kunda ham keng o‘qilmoqda. Rumiy insonni sevgi, bag‘rikenglik va ruhiy uyg‘onishga chorlaydi.

Jaloliddin Rumiy tasavvufiy ta’limoti va “Masnaviy” asari inson kamoloti, ilohiy muhabbat va ma’naviy poklanish g‘oyalarini yuksak badiiy va falsafiy darajada ifodalagan buyuk merosdir. Bu meros bugungi zamonda ham o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan.

Jaloliddin Rumiy tasavvufiy qarashlarida **ishq va aql** o‘rtasidagi munosabatga alohida e’tibor qaratgan. Uning fikricha, aql insonni ma’lum bir chegaragacha olib borishi mumkin, ammo ilohiy haqiqatni to‘la anglash uchun **ishq ilohiy** zarur. Rumiy ishqni insonni komillikka yetaklovchi asosiy kuch sifatida talqin qiladi.

Rumiy asarlarida aql inkor etilmaydi, balki uning imkoniyatlari chegaralanganligi ko‘rsatiladi. U ishqni aqldan ustun qo‘ygan holda, insonning qalb olamini uyg‘otuvchi, uni ilohiy haqiqatga yaqinlashtiruvchi kuch deb biladi. Shu ma’noda, Rumiy tasavvufida ishq - na hissiy holat, balki **ma’rifiy va ontologik hodisa** sifatida talqin qilinadi.

Rumiy hayotida Shams Tabriziy bilan uchrashuv uning ma’naviy shakllanishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etgan. Shams Rumiy uchun an’anaviy ilmdan ilohiy ishqqa olib o‘tuvchi ma’naviy yo‘lboshchi

vazifasini bajargan. Bu uchrashuvdan so'ng Rumiyl tasavvufiy she'riyat va irfon yo'liga butunlay kirib ketadi.

Shams ta'sirida Rumiyl ijodida ruhiyl ozodlik, ichki inqilob va ilohiyl ishq mavzulari ustuvor bo'ladi. Rumiylning ko'plab g'azallari aynan Shamsga bag'ishlangan bo'lib, ular **"Divoni Shams Tabriziyl"** nomli to'plamga jamlangan. Bu asarda insonning qalbiyl iztiroblari, ilohiyl ishqqa intilish va nafs bilan kurash mavzulari yuksak badiiyl ifoda topgan.

Jaloliddin Rumiyl tasavvufiyl ta'limotida **samo'** (musiqa va aylanish orqali zikr qilish) alohida o'rin tutadi. U musiqa inson qalbini uyg'otuvchi, uni ilohiyl muhabbatga yetaklovchi vosita deb hisoblagan. Rumiylga ko'ra, musiqa inson ruhining asil manbaini eslatadi va uni ilk poklik holatiga qaytarishga xizmat qiladi.

Ana shu qarashlar asosida keyinchalik **Mavlaviylar tariqati** shakllangan. Bu tariqatda aylanish (sema') harakati insonning koinot bilan uyg'unligini, ruhiyl yuksalishini ramziyl ifodalaydi. Rumiyl bu amalni shakl uchun emas, balki qalb pokligi va ilohiyl muhabbatni his etish vositasi sifatida talqin qiladi.

"Masnaviyl" asari nafaqat tasavvufiyl, balki **pedagogik-tarbiyaviyl manba** sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Rumiyl inson tarbiyasida hikoya va ramziyl obrazlarning kuchli ta'sirini yaxshi anglagan. Shu bois u murakkab ma'rifiyl g'oyalarni sodda qissalar orqali ifoda etgan.

Asarda ustoz-shogird munosabati, sabr, tahammul, tavba, qanoat, kechirimlilik kabi fazilatlar tarbiya vositasi sifatida talqin qilinadi. Rumiyl insonni jazo yoki qo'rqitish orqali emas, balki mehr va muhabbat orqali tarbiyalash g'oyasini ilgari suradi. Bu jihat uning ta'limiyl qarashlarini zamonaviyl pedagogika bilan ham uyg'unlashtiradi.

Bugungi globallashuv sharoitida Jaloliddin Rumiyl merosi insonlar o'rtasida bag'rikenglik, tinchlik va ma'naviyl hamjihatlikni targ'ib etishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Rumiyl insonni din, millat yoki ijtimoiyl mavqeiga qarab emas, balki qalb pokligi va muhabbatiga qarab baholaydi.

Shu sababli Rumiyl asarlari XXI asrda ham keng o'qilmoqda, ilmiyl tadqiqotlar markazida turibdi va uning g'oyalari zamonaviyl ma'naviyl muammolarni hal etishda muhim nazariyl manba sifatida xizmat qilmoqda.

2. Abdurahmon Jomiyning tasavvufiy qarashlari va adabiy merosi

Abdurahmon Jomiy (1414.1492) XV asr islom ma'naviyati, tasavvuf va adabiyot tarixida alohida o'rin tutgan buyuk mutafakkir, shoir va irfoniy olim hisoblanadi. U Xuroson zaminida shakllangan tasavvufiy-falsafiy tafakkurning eng yuksak namoyandalaridan biri bo'lib, o'z ijodi orqali irfon, kalom, adabiyot va axloq masalalarini bir butun tizimda talqin etgan. Jomiy Naqshbandiya tariqati g'oyalarini chuqur ilmiy asosda ishlab chiqqan va uning nazariy-amaliy tamoyillarini adabiy ijod orqali keng ommaga yetkazgan.

Abdurahmon Jomiyning tasavvufiy qarashlari, avvalo, vahdat ul-vujud g'oyasi bilan uzviy bog'liq. Uning fikricha, butun mavjudot yagona ilohiy haqiqatning turli ko'rinishlaridir. Inson ana shu ilohiy haqiqatni anglash orqali ma'naviy kamolotga erishadi. Jomiy insonning ruhiy yuksalishini nafsni tarbiyalash, axloqiy poklanish va ilohiy muhabbatni qalbda mustahkamlash bilan bog'laydi. U tasavvufni faqat zohidlik yoki ibodat shakli emas, balki insonni jamiyatda faol, ma'naviy barkamol shaxs qilib tarbiyalovchi ta'limot sifatida talqin etadi.

Jomiyning tasavvufiy ta'limotida aql va ishq o'rtasidagi munosabat alohida ahamiyatga ega. U ishqni ilohiy haqiqatni anglashda eng yuqori bosqich sifatida ko'rsatadi, ammo aqlni inkor etmaydi. Aksincha, Jomiy aqlni ishqqa yetaklovchi vosita, ishqni esa aqlni mukammallashtiruvchi kuch sifatida baholaydi. Bu qarash uning irfoniy-falsafiy merosini muvozanatli va chuqur mazmunli qiladi.

Abdurahmon Jomiyning adabiy merosi nihoyatda boy va serqirradir. U fors-tojik adabiyotida "Xamsa" an'anasini davom ettirib, "Haft avrang" ("Etti taxt") nomli mashhur asarini yaratdi. Ushbu asarga kirgan dostonlarda tasavvufiy g'oyalar, axloqiy masalalar, inson kamoloti, adolat va muhabbat mavzulari badiiy-majoziy tarzda yoritilgan. "Yusuf va Zulayho", "Layli va Majnun", "Salomon va Absal" kabi asarlar orqali Jomiy ilohiy ishq bilan insoniy muhabbat uyg'unligini yuksak badiiy saviyada tasvirlagan.

Jomiyning nasriy asarlari ham uning ilmiy merosida muhim o'rin tutadi. "Nafahot ul-uns" asarida u tasavvuf tarixidagi buyuk shayxlar va avliyolar hayotini bayon qilib, ularning ma'naviy tajribasini umumlashtiradi. Bu asar tasavvuf tarixi va tariqatlar rivojini o'rganishda

muhim manba hisoblanadi. Shuningdek, Jomiy “Sharh” janrida ham samarali ijod qilib, islom falsafasi, kalom va tasavvufga oid ko‘plab ilmiy asarlar yozgan.

Abdurahmon Jomiy ijodida axloqiy-tarbiyaviy masalalar markaziy o‘rin tutadi. U insonni kamolga yetkazishda adolat, sabr, kamtarlik, halollik va mehr-shafqat kabi fazilatlarni asosiy mezon sifatida belgilaydi. Jomiy fikricha, haqiqiy orif inson nafaqat o‘zini, balki jamiyatni ham ma’naviy ravnaqqa yetaklashi lozim. Shu bois u tasavvufni ijtimoiy mas’uliyat bilan bog‘laydi.

Abdurahmon Jomiyning Sharq adabiyoti va tafakkuriga ta’siri nihoyatda katta bo‘lgan. Uning g‘oyalari Alisher Navoiy ijodiga chuqur ta’sir ko‘rsatgan. Navoiy Jomiyning ma’naviy ustozini sifatida e’tirof etgan va uning irfoniy qarashlarini turkiy adabiyotga moslashtirgan. Bu holat Jomiyning nafaqat fors, balki butun turkiy-ma’naviy makon uchun ahamiyatli shaxs ekanini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Abdurahmon Jomiy tasavvufiy qarashlari va adabiy merosi Sharq ma’naviy madaniyatining yuksak cho‘qqisini tashkil etadi. U insonni aql, ishq va axloq uyg‘unligida kamol toptirish g‘oyasini ilgari surib, tasavvufni jamiyat taraqqiyoti bilan bog‘lab bergan. Jomiyning ilmiy va badiiy merosi bugungi kunda ham ma’naviy tarbiya, axloq va bag‘rikenglik masalalarida muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Abdurahmon Jomiy nafaqat yirik shoir va mutasavvif, balki tasavvufiy maktabni ilmiy jihatdan tizimlashtirgan alloma sifatida ham e’tirof etiladi. U Naqshbandiya tariqatining nazariy asoslarini mustahkamlab, uni falsafiy, kalomiy va axloqiy mezonlar bilan boyitgan. Jomiyning tasavvufiy maktabi “zohir va botin uyg‘unligi” tamoyiliga asoslanib, insonning ichki dunyosi bilan tashqi ijtimoiy faoliyatini bir-biriga qarama-qarshi qo‘ymaydi.

Jomiy tasavvufni faqatgina ichki ruhiy tajriba sifatida emas, balki ijtimoiy hayot bilan uzviy bog‘liq ta’limot deb qaraydi. Uning fikricha, haqiqiy orif jamiyatdan chetlanmasligi, aksincha, odamlar orasida yashab, ularni axloqan va ma’nan kamolga yetkazishga xizmat qilishi lozim. Bu qarashlar Naqshbandiya tariqatining “dil ba yor, dast ba kor” shiori bilan uyg‘unlashadi.

Abdurahmon Jomiy tasavvufiy ta’limotida nafs masalasi alohida o‘rin tutadi. U nafsni inson kamolotidagi eng asosiy to‘siq deb hisoblab, uni yengish bosqichlarini ilmiy asosda izohlaydi. Jomiyga ko‘ra, nafsni

tarbiyalash riyoziyat, sabr, ilm va muhabbat orqali amalga oshadi. Nafsnı yenggan insonga haqiqiy ma'rifat va ruhiy erkinlikka erishadi.

Jomiy ijodida ma'rifat (irfon) tushunchasi markaziy o'rında turadi. U ma'rifatni oddiy bilimdan farqlab, uni qalb orqali idrok etiladigan ilohiy haqiqat sifatida talqin qiladi. Shu bois Jomiy ilmni ikki turga bo'ladi: zohiriy ilm (aqliy va mantiqiy bilimlar) hamda botiniy ilm (ilohiy idrok va irfon). Bu ikki ilm uyg'unlashgandagina inson to'liq kamol topadi.

Abdurahmon Jomiyning tasavvufiy qarashlarida inson va jamiyat munosabati ham muhim o'rin egallaydi. U adolatli jamiyatni barpo etishda ma'naviy yetuk shaxslarning roli beqiyos ekanini ta'kidlaydi. Jomiyga ko'ra, jamiyatdagi zulm, adolatsizlik va ma'naviy tanazzulning asosiy sababi – inson qalbinı poklanmaganligidir. Shuning uchun u avvalo insonni tarbiyalash orqali jamiyatni isloh qilish g'oyasini ilgari suradi.

Jomiyning tasavvufiy-falsafiy qarashlari Sharq adabiy an'analari bilan chambarchas bog'liq. U o'zidan avval yashab ijod etgan Ibn Arabiy, Jaloliddin Rumiy, Farididdin Attor kabi mutafakkirlarning g'oyalarini ijodiy rivojlantirdi. Ayniqsa, Ibn Arabiyning vahdat ul-vujud ta'limoti Jomiy qarashlarida muvozanatli va ehtiyotkor talqında namoyon bo'ladi. Jomiy bu ta'limotni haddan tashqari mavhumlikdan xoli qilib, uni axloqiy va tarbiyaviy yo'nalishga burdi.

Abdurahmon Jomiyning ijodi keyingi davr tasavvufiy va adabiy tafakkuriga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Uning asarlari Markaziy Osiyo, Eron, Hindiston va Turkiya hududlarida keng tarqalib, madrasa ta'limida asosiy qo'llanmalardan biri bo'lib xizmat qilgan. Ayniqsa, uning axloqiy-didaktik qarashlari yosh avlodni tarbiyalashda muhim manba bo'lgan.

Abdurahmon Jomiy nafaqat o'z davrining yirik tasavvufiy allomasi, balki Sharq ma'naviy tafakkurini tizimli ravishda rivojlantirgan ensiklopedik mutafakkirdir. Uning qo'shimcha qarashlari va ta'limoti bugungi kunda ham ma'naviyat, axloq va komil inson masalalarini o'rganishda dolzarbligini yo'qotmagan.

3. Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida tasavvufiy motivlar va axloqiy qarashlar

Zahiriddin Muhammad Bobur (1483–1530) nafaqat yirik davlat arbobi va sarkarda, balki Sharq mumtoz adabiyotining buyuk namoyandasi sifatida ham tarixda muhim o‘rin egallaydi. Uning ijodida tasavvufiy qarashlar markaziy o‘rin tutmasa-da, axloqiy, ma’naviy va ruhiy kamolotga oid g‘oyalar tasavvuf ta’limoti bilan uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Bobur ijodi, ayniqsa, insonning ichki dunyosi, sabr-qanoat, tavakkul, taqdirga bo‘lgan munosabat, adolat va vijdon masalalarini yoritishda tasavvufiy tafakkur an‘analariga tayangan.

Bobur tasavvufni alohida falsafiy tizim sifatida bayon etmagan bo‘lsa-da, uning shaxsiy dunyoqarashi va hayotiy tajribasi tasavvufiy axloq mezonlari bilan uyg‘unlashgan. U insonni eng avvalo **axloqan poklanishga, nafsni jilovlashga va ruhiy bardamlikka** da’vat etadi. Boburning fikricha, haqiqiy yetuklik mansab yoki boylik bilan emas, balki qalb pokligi va adolat bilan belgilanadi. Bu qarashlar tasavvufdagi “komil inson” tushunchasiga yaqin turadi.

Boburning tasavvufiy qarashlari, eng avvalo, uning mashhur asari “Boburnoma”da yaqqol ko‘zga tashlanadi. Ushbu asar tarixiy-memuar xarakterga ega bo‘lishiga qaramay, unda muallifning ruhiy kechinmalari, ichki iztiroblari, tavakkul va sabr bilan bog‘liq mulohazalari keng o‘rin olgan. Bobur hayotidagi og‘ir sinovlar – vatandan ayriliq, doimiy janglar, siyosiy kurashlar uning dunyoqarashini chuqurlashtirib, tasavvufiy sabr va matonat g‘oyalarini kuchaytirgan.

Bobur ijodida **taqdir va irodaga munosabat** muhim mavzulardan biridir. U inson taqdirini Olloh irodasi bilan bog‘lar ekan, shu bilan birga insonning faoliyatini, sa’y-harakatini ham inkor etmaydi. Bu yondashuv tasavvufdagi “tavakkul” tushunchasiga mos keladi: ya’ni inson qo‘lidan kelgancha harakat qiladi, natijani esa Ollohga topshiradi. Boburning bu boradagi qarashlari muvozanatli va hayotiy bo‘lib, ularni sof diniy fatalizm deb baholash mumkin emas.

Bobur she’riy ijodida ham tasavvufiy ohanglar uchraydi. Uning g‘azal va ruboiylarida ishq, hijron, sabr, vafo, dunyoning foniyligi kabi mavzular tasvirlanadi. Bu yerda ishq ko‘pincha ikki ma’noda - dunyoviy va ma’naviy mazmunda qo‘llanadi. Bobur dunyo lazzatlarining

o'tkinchiligini anglab, insonni ma'naviy yuksalishga chorlaydi. Bu jihatlar tasavvufiy adabiyotga xos ramziy ifodalar bilan uyg'unlashadi.

Boburning tasavvufiy qarashlari uning axloqiy ideallarida ham o'z aksini topgan. U adolatli podsho, halol inson va vijdonli jamiyat g'oyalarini ilgari suradi. Bobur uchun hokimiyat - mas'uliyat bo'lib, u insonni kibr va zulmga emas, balki adolat va rahm-shafqatga undashi kerak. Bu qarashlar tasavvufdagi "xizmat" va "odamiylik" tamoyillari bilan bevosita bog'liqdir.

Shuningdek, Bobur tasavvufiy an'analar bilan bog'liq bo'lgan allomalar va shaxslarni chuqur hurmat qilgan. U o'z asarlarida ayrim shayxlar, ulamolar va solih kishilar haqida iliq fikrlar bildiradi. Bu hol Boburning tasavvufni inkor etmaganini, aksincha, uni axloqiy va ma'naviy tayanch sifatida qabul qilganini ko'rsatadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida tasavvuf bevosita nazariy ta'limot sifatida emas, **balki** axloqiy-ma'naviy dunyoqarash shaklida namoyon bo'ladi. Uning asarlarida inson qalbi, sabr, tavakkul, adolat, vijdon va foniylilik masalalari tasavvufiy tafakkur bilan uyg'un holda yoritilgan. Shu bois Bobur ijodi Sharq ma'naviy merosida tasavvufiy-axloqiy qarashlarni hayotiy va real shaklda aks ettirgan noyob manba hisoblanadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsiyati va ijodini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, u tasavvufni nazariy ta'limot sifatida emas, balki **hayotiy tajriba va ma'naviy tarbiya vositasi** sifatida qabul qilgan. Bobur ijodida tasavvufiy dunyoqarash bevosita shayx-murid munosabatlari yoki tariqat qoidalari orqali emas, balki insonning ichki ruhiy holatini anglash, o'zini tanish va axloqiy barkamollikka erishish yo'li sifatida ifodalanadi.

Boburning tasavvufiy tafakkuri, eng avvalo, uning **hayot yo'li bilan bog'liq**. Yoshligidan siyosiy kurashlar girdobiga tushgan Bobur doimiy ravishda sinov, mag'lubiyat va hijronni boshdan kechirgan. Ana shu holatlar uning qalbida sabr, tavakkul va ichki kuchga tayanish fazilatlarini shakllantirdi. Tasavvuf ta'limotida aynan mana shu jihatlar - ya'ni musibatga chidash va Allohga suyanish - ruhiy kamolotning muhim bosqichlari sifatida talqin etiladi.

Boburning asarlarida **foniylilik g'oyasi** muhim o'rin egallaydi. U dunyo ne'matlari, mansab va shon-shuhratning o'tkinchi ekanini chuqur anglab, insonni ma'naviy qadriyatlarga yuz tutishga undaydi. Bu qarashlar tasavvufdagi "dunyo – imtihon maydoni" degan tushuncha

bilan uyg'unlashadi. Bobur uchun dunyo hayoti maqsad emas, balki ruhiy kamolot sari olib boruvchi vosita hisoblanadi.

Bobur ijodida **ishq tushunchasi** ham tasavvufiy mazmunda talqin etiladi. Uning she'riy asarlarida ishq ba'zan dunyoviy sevgi sifatida ko'rinsa-da, ko'plab holatlarda u insonni poklaydigan, qalbni uyg'otadigan kuch sifatida namoyon bo'ladi. Tasavvufiy an'anaga ko'ra, ishq - insonni ilohiy haqiqatga yetaklovchi yo'l hisoblanadi. Bobur bu g'oyani ramziy va hayotiy tasvirlar orqali ifodalaydi.

Bobur axloqiy qarashlarida **kamtarlik va kibrga qarshi kurash** alohida o'rin tutadi. U o'z asarlarida kibr va manmanlikni insonni halokatga olib boruvchi illat sifatida baholab, kamtarlikni esa haqiqiy yetuklik belgisi deb hisoblaydi. Bu qarashlar tasavvufdagi nafsni tiyish va riyozat tushunchalari bilan bevosita bog'liqdir.

Boburning tasavvufiy qarashlari uning **davlat boshqaruvi haqidagi mulohazalarida** ham o'z ifodasini topgan. U adolatli hokimiyatni Alloh oldidagi mas'uliyat sifatida tushunadi. Bobur uchun podsholik - hukmronlik emas, balki xizmatdir. Bu g'oya tasavvufdagi "xizmat va fidoiylilik" tamoyiliga mos keladi.

Shuningdek, Bobur ijodida **insoniylik va mehr-shafqat** g'oyalari kuchli ifodalangan. U insonlarni ijtimoiy kelib chiqishi, mansabi yoki boyligiga qarab emas, balki axloqiy fazilatlariga ko'ra baholaydi. Bu yondashuv tasavvufdagi "barcha insonlar teng va aziz" degan g'oyani aks ettiradi.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida tasavvuf **hayotiy-falsafiy va axloqiy mazmunda** namoyon bo'ladi. U sof tariqat adabiyotidan farqli ravishda, tasavvufni real hayot, siyosat, insoniy kechinmalar bilan uyg'unlashtirgan. Shu bois Bobur ijodi Sharq tasavvufiy tafakkurining amaliy va hayotiy ifodasini o'zida mujassam etgan noyob manbadir.

4. Alisher Navoiy tasavvufiy qarashlari va uning adabiy merosida komil inson g'oyasi

Alisher Navoiy (1441–1501) Sharq mumtoz adabiyoti va tasavvufiy tafakkurining eng yirik namoyandalaridan biri hisoblanadi. Uning ijodi nafaqat badiiy yuksaklik, balki chuqur falsafiy va tasavvufiy mazmun bilan ham ajralib turadi. Navoiy tasavvufni alohida diniy-falsafiy ta'limot sifatida emas, balki insonni ma'naviy va axloqiy kamolotga yetkazuvchi yo'l sifatida talqin etadi. Shu bois uning asarlarida komil

inson, ishq, ma'rifat, nafsni poklash va ilohiy haqiqatga yetishish g'oyalari markaziy o'rin egallaydi.

Alisher Navoiyning tasavvufiy dunyoqarashi, avvalo, Naqshbandiya tariqati bilan chambarchas bog'liqdir. U Bahouddin Naqshband ta'limotiga katta e'tibor bergan, ushbu tariqatning "dil ba yor, dast ba kor" shiorini hayotiy va adabiy tamoyil sifatida qabul qilgan. Navoiy nazarida haqiqiy orif jamiyatdan uzilmasligi, xalq orasida yashab, ularga ma'naviy xizmat qilishi lozim. Bu qarash uning ijtimoiy faoliyati va adabiy merosida yaqqol namoyon bo'ladi.

Navoiyning tasavvufiy qarashlari komil inson g'oyasi bilan bevosita bog'liq. Unga ko'ra, komil inson - bu nafaqat ilmi, balki axloqan pok, adolatli, kamtar va mehribon shaxsdir. Navoiy inson kamolotini to'rt bosqichda - shariat, tariqat, ma'rifat va haqiqat orqali tushuntiradi. Bu bosqichlar tasavvufiy an'anaga xos bo'lib, insonning zohiriy amal va ibodatlardan botiniy idrok va ilohiy haqiqat sari yuksalishini ifodalaydi.

Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" asari uning tasavvufiy qarashlarining eng yorqin namunalaridan biridir. Ushbu asar Fariddin Attorning "Mantiq ut-tayr" asari an'anasida yozilgan bo'lib, unda qushlar timsoli orqali inson ruhining kamolot yo'li tasvirlanadi. Qushlarning Semurgni izlab yetti vodiya o'tishi - bu insonning nafs, shubha, qo'rquv va jaholatdan xalos bo'lib, haqiqatga yetishish jarayonining ramziy ifodasidir. Bu asarda Navoiy tasavvufni ramziy, badiiy va falsafiy jihatdan mukammal tarzda yoritadi.

Navoiy tasavvufiy qarashlari "Nasoyim ul-muhabbat" asarida ham alohida o'rin tutadi. Ushbu asar mashhur so'fiylar, avliyolar va mutasavviflarning hayoti hamda hikmatlariga bag'ishlangan bo'lib, unda tasavvufiy axloq, riyozat, sabr, kamtarlik va ilohiy ishq g'oyalari targ'ib qilinadi. Navoiy bu asar orqali tasavvufni faqat nazariy ta'limot emas, balki amaliy hayot maktabi sifatida talqin etadi.

Alisher Navoiyning she'riy ijodida ishq tushunchasi markaziy mavzulardan biridir. Biroq bu ishq faqat dunyoviy sevgi bilan cheklanmaydi, balki ilohiy ishq darajasiga ko'tariladi. Navoiy ishqni insonni poklaydigan, uni nafs qulligidan ozod etadigan va ilohiy haqiqatga yetaklaydigan kuch sifatida tasvirlaydi. Tasavvufiy an'anaga ko'ra, ishq - bu aqlni ham ortda qoldiradigan oliy ruhiy holatdir, Navoiy bu g'oyani o'z g'azal va dostonlarida badiiy mahorat bilan ifodalaydi.

Navoiyning tasavvufiy dunyoqarashida nafs bilan kurash alohida o'rin egallaydi. U nafsni insonni tubanlikka yetaklovchi asosiy illat

sifatida baholaydi. Navoiyga ko'ra, nafsni yengmasdan turib, haqiqiy ma'naviy kamolotga erishib bo'lmaydi. Shu bois u sabr, qanoat, kamtarlik va riyozatni inson tarbiyasining muhim omillari sifatida ilgari suradi.

Alisher Navoiyning tasavvufiy qarashlari uning ijtimoiy va axloqiy idealida ham namoyon bo'ladi. U adolatli jamiyatni ma'naviy yetuk insonlar orqali barpo etish mumkin, deb hisoblaydi. Navoiyning nazarida zulm va jaholatning ildizi inson qalbidagi nopoklik va ma'naviy yetishmovchilikdadir. Shu bois u avvalo insonni tarbiyalash, uning qalbini poklash g'oyasini ilgari suradi.

Alisher Navoiy tasavvufni insonni komillikka yetkazuvchi falsafiy-axloqiy tizim sifatida talqin qilgan buyuk mutafakkirdir. Uning adabiy merosi tasavvufiy g'oyalarni badiiy yuksaklikda ifodalab, Sharq ma'naviy tafakkuri taraqqiyotida beqiyos o'rin egallaydi. Navoiy ijodi bugungi kunda ham komil inson, ma'naviyat va axloq masalalarini o'rganishda muhim manba bo'lib qolmoqda.

Alisher Navoiyning tasavvufiy qarashlarini chuqurroq tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, u tasavvufni faqatgina diniy-amaliy yo'l sifatida emas, balki inson va jamiyat hayotini tartibga soluvchi mukammal ma'naviy-falsafiy tizim deb tushungan. Navoiy tasavvuf orqali insonni nafaqat Ollohga yaqinlashtirish, balki uni jamiyat oldidagi mas'uliyatini anglagan yetuk shaxs darajasiga ko'tarishni maqsad qilgan.

Navoiyning tasavvufiy dunyoqarashi aql va ishq munosabati masalasida alohida ahamiyatga ega. U aqlni insonni to'g'ri yo'lga boshlovchi muhim qurol sifatida tan oladi, biroq aqlning imkoniyatlari cheklanganligini ham ta'kidlaydi. Navoiyga ko'ra, ilohiy haqiqatni to'liq anglash faqat aql orqali emas, balki ishq va qalb idroki orqali amalga oshadi. Shu bois u ishqni tasavvufiy kamolotning eng yuqori bosqichi sifatida talqin qiladi.

Navoiy ijodida vahdat g'oyasi ham muhim o'rin tutadi. U vahdatni bevosita murakkab falsafiy tushuncha sifatida emas, balki inson va borliq o'rtasidagi uyg'unlik, yaratilgan mavjudotlarning yagona ilohiy manbaga bog'liqligi sifatida ifodalaydi. Bu yondashuv Navoiy asarlarida ramziy obrazlar, timsollar va badiiy ifodalar orqali beriladi. Ayniqsa, uning dostonlarida tabiat, inson va ilohiy qudrat o'rtasidagi bog'liqlik tasvirlari tasavvufiy tafakkur mahsulidir.

Navoiyning tasavvufiy qarashlarida so'z va adab masalasi ham alohida o'rin egallaydi. U so'zni ilohiy ne'mat deb bilib, uni mas'uliyat

bilan ishlatish zarurligini ta'kidlaydi. Navoiy uchun so'z - qalb oynasi bo'lib, insonning ichki dunyosi va ma'naviy darajasini aks ettiradi. Tasavvufda adab eng muhim fazilat hisoblanganidek, Navoiy ham adabni inson kamolotining asosiy mezoni sifatida ko'rsatadi.

Navoiy tasavvufiy ta'limotida murshid va shogird munosabati ramziy ma'noda talqin etiladi. U murshidni faqat tariqat piri emas, balki insonni ilm, axloq va ma'naviyat yo'liga boshlovchi ustoz sifatida tushunadi. Shu sababli Navoiyning ko'plab asarlarida ustozga hurmat, ilm egalariga ehtirom, ulamo va mashoyixlarni ulug'lash g'oyalari yetakchi o'rinda turadi.

Navoiyning tasavvufiy qarashlari uning ijtimoiy adolat haqidagi fikrlari bilan ham chambarchas bog'liq. U adolatni ilohiy tartibning yer yuzidagi ifodasi sifatida ko'radi. Navoiyga ko'ra, adolatsizlik nafaqat ijtimoiy muammo, balki ma'naviy inqiroz belgisi hisoblanadi. Shu bois u jamiyatni isloh qilishni inson qalbini isloh qilishdan boshlash zarurligini ta'kidlaydi.

Navoiy ijodida foniylilik va boqiylik mavzulari ham tasavvufiy mazmunda talqin qilinadi. U dunyo ne'matlarining o'tkinchi ekanini ko'rsatib, insonni boqiy qadriyatlarga - ilm, ezgulik va ma'naviyatga intilishga chorlaydi. Bu qarashlar Navoiy asarlarida pand-nasihat, hikmat va ramziy tasvirlar orqali ifodalanadi.

Alisher Navoiyning tasavvufiy qarashlari keyingi davr adabiy va ma'naviy tafakkuriga kuchli ta'sir ko'rsatgan. Uning ijodi Markaziy Osiyo, Eron, Hindiston va Turkiya hududlarida tasavvufiy adabiyotning rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Ayniqsa, Navoiy tasavvufni ona tilida yuksak badiiy saviyada ifodalab, uni keng xalq ommasiga yaqinlashtirdi.

Alisher Navoiy tasavvufiy qarashlari inson kamoloti, axloqiy yetuklik va ijtimoiy mas'uliyatni uyg'unlashtirgan noyob falsafiy tizimdir. Uning qo'shimcha g'oyalari va ta'limoti bugungi kunda ham ma'naviyat, axloq va komil inson masalalarini o'rganishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga egadir.

Umumiy xulosa. Jaloliddin Rumiy, Abdurahmon Jomiy, Zahiriddin Muhammad Bobur va Alisher Navoiy Sharq tasavvufiy tafakkuri hamda

mumtoz adabiyotining yirik namoyandalari bo'lib, ularning ijodi inson ma'naviy kamoloti, axloqiy poklanish va ilohiy haqiqatni anglash masalalarini yuksak badiiy va falsafiy saviyada yoritadi. Ushbu allomalar tasavvufni tor diniy doira bilan cheklab qo'ymasdan, uni inson va jamiyat hayotini yuksaltiruvchi ma'naviy-axloqiy tizim sifatida talqin etganlar.

Jaloliddin Rumiy tasavvufida ilohiy ishq va vahdat g'oyalari markaziy o'rin tutib, inson ruhining poklanishi va Haq bilan uyg'unlashuvi badiiy ramzlar orqali ifodalanadi. Abdurahmon Jomiy esa tasavvufni ilmiy jihatdan tizimlashtirib, Naqshbandiya ta'limotining nazariy asoslarini mustahkamladi hamda uni axloqiy va ijtimoiy mazmun bilan boyitdi. Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida tasavvufiy qarashlar hayotiy va axloqiy tajriba shaklida namoyon bo'lib, sabr, tavakkul, adolat va vijdon masalalariga alohida e'tibor qaratildi. Alisher Navoiy esa tasavvufni komil inson g'oyasi bilan uyg'unlashtirib, uni adabiy meros orqali keng xalq ommasiga yetkazdi.

Mazkur allomalar ijodida tasavvuf insonni nafaqat ilohiy haqiqat sari yetaklovchi yo'l, balki jamiyatda adolat, mehr-shafqat va ma'naviy muvozanatni qaror toptiruvchi kuch sifatida talqin etiladi. Ularning tasavvufiy-adabiy merosi bugungi kunda ham yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash, komil insonni shakllantirish va milliy-ma'naviy qadriyatlarni mustahkamlashda muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Nazorat savollari

1. Jaloliddin Rumiy tasavvufiy ta'limotida ishq va vahdat g'oyalarining mohiyati nimadan iborat?
2. Abdurahmon Jomiyning tasavvufiy qarashlari Naqshbandiya ta'limoti bilan qanday uyg'unlashgan?
3. Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida tasavvufiy motivlar qanday axloqiy g'oyalar orqali ifodalanadi?
4. "Boburnoma" asarida tasavvufiy dunyoqarash qaysi jihatlarda namoyon bo'ladi?

5. Alisher Navoiyning komil inson haqidagi qarashlari tasavvuf ta'limoti bilan qanday bog'liq?

6. Navoiy asarlarida ishq tushunchasi qanday tasavvufiy mazmunda talqin etiladi?

7. Sharq tasavvufiy-adabiy merosining bugungi jamiyat ma'naviy hayotidagi ahamiyati nimada namoyon bo'ladi?

Mavzuni mustahkamlash bo'yicha test savollari:

Jaloliddin Rumiy qaysi asari orqali inson kamoloti va ishq ilohiy g'oyalarini yoritgan?

- A) "Masnaviy" ✓
- B) "Divoni Shams Tabriziy"
- C) "Lison ut-tayr"
- D) "Nasoyim ul-muhabbat"

Abdurahmon Jomiy "Haft avrang" asarida nima mavzularni yoritgan?

- A) Tasavvuf, axloq va inson kamoloti ✓
- B) Fiqh va shariat
- C) Siyosat va davlat boshqaruvi
- D) Astronomiya

Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma" asarida qanday g'oyalarni ifodalaydi?

- A) Ruhiy kamolot, sabr, tavakkul va axloqiy qadriyatlar ✓
- B) Matematik hisob-kitoblar
- C) Falsafiy bahslar faqat
- D) Shaxsiy siyosiy rejalar

Alisher Navoiy "Lison ut-tayr" asarida qanday mavzularni ramziy tarzda yoritadi?

- A) Inson ruhining kamolot yo'li, nafsni yengish va ilohiy haqiqat sari intilish ✓
- B) Qushlarning biologiyasi
- C) Tarixiy voqealar
- D) Siyosiy boshqaruv

Jaloliddin Rumiy tasavvufida ishq ilohiy nima vazifani bajaradi?

A) Insonni komillikka yetaklovchi asosiy kuch ✓

B) Faqat hissiy holat

C) Aqlning o'rnini bosuvchi

D) Siyosiy hokimiyatni mustahkamlovchi

Abdurahmon Jomiy tasavvufiy qarashlarida ishq va aql o'rtasidagi munosabat qanday tushuntirilgan?

A) Ishq ilohiy haqiqatni anglashda eng yuqori bosqich, aql esa uni mukammallashtiruvchi vosita ✓

B) Aql ishqdan ustun

C) Ishq inkor etilishi kerak

D) Aql va ishq o'rtasida hech qanday bog'liqlik yo'q

Bobur tasavvufiy qarashlarini qaysi asarida eng ravshan ifodalagan?

A) "Boburnoma" ✓

B) "Haft avrang"

C) "Masnaviy"

D) "Nasoyim ul-muhabbat"

Alisher Navoiy komil inson g'oyasini qanday bosqichlar orqali tushuntiradi?

A) Shariat, tariqat, ma'rifat va haqiqat ✓

B) Faqat ma'rifat va haqiqat

C) Shariat va ishq

D) Tariqat va aql

Jaloliddin Rumiy tasavvufida vahdat ul-vujud g'oyasi nima mazmunni bildiradi?

A) Borliq yagona haqiqatning turli ko'rinishlaridan iborat ✓

B) Inson faqat tashqi amallar bilan mukammal bo'ladi

C) Aql ishqdan ustun

D) Tasavvuf faqat musiqa va sema bilan ifodalanadi

12.MAVZU: JADIDCHILIK HARAKATI VA XX ASR BOSHIDAGI O'ZBEK MA'RIFATPARVARLARI: ABDURAUF FITRAT, MAHMUDXO'JA BEHBUDIY, MUNAVVARQORI ABDURASHIDXONOVNING MA'NAVIY-MA'RIFIY FAOLIYATI

Reja:

1. Jadidchilik harakatining vujudga kelishi va uning ijtimoiy-siyosiy mohiyati
2. Abdurauf Fitratning ma'naviy-ma'rifiy qarashlari va jadidchilikdagi o'rni
3. Mahmudxo'ja Behbudiyning jadidchilik faoliyati va ma'rifatparvarlik g'oyalari
4. Munavvarqori Abdurashidxonovning ta'lim islohoti va ma'naviy-ma'rifiy faoliyati
5. Jadid ma'rifatparvarlarining faoliyatining tarixiy ahamiyati va merosi

Tayanch so'z va iboralar Jadidchilik harakati, jadidlar, milliy uyg'onish, ma'rifatparvarlik, isloh, yangi usul maktablari (usuli jadid), ta'lim va tarbiya, milliy ong, milliy o'zlikni anglash, matbuot, teatr, sahna madaniyati, darsliklar, milliy maktab, dunyoviy bilimlar, zamonaviy fanlar, ma'naviy-ma'rifiy islohotlar, ijtimoiy faollik, milliy matbuot, "Taraqqiy", "Samarqand", "Oyna", Abdurauf Fitrat, Mahmudxo'ja Behbudi, Munavvarqori Abdurashidxonov, milliy istiqlool g'oyalari, Turkiston jadidlari, mustamlakachilikka qarshi ma'rifiy kurash, yosh avlod tarbiyasi, zamonaviy jamiyat, tarixiy meros.

1. Jadidchilik harakatining vujudga kelishi va uning ijtimoiy-siyosiy mohiyati

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida yuzaga kelgan jadidchilik harakati o'zbek xalqi tarixida **milliy uyg'onish va ma'naviy yangilanishning muhim bosqichi** sifatida alohida o'rin tutadi. Jadidchilik mustamlakachilik sharoitida yashayotgan mahalliy xalqlarning siyosiy, ijtimoiy va madaniy inqiroz holatiga javoban vujudga kelgan bo'lib, uning asosiy maqsadi jamiyatni **ma'rifat orqali isloh qilish** edi.

Jadidchilik harakatining shakllanishiga bir qator tarixiy omillar sabab bo'ldi. Avvalo, XIX asrning ikkinchi yarmida Turkistonning Rossiya imperiyasi tomonidan bosib olinishi natijasida mahalliy xalqlarning siyosiy mustaqilligi cheklab qo'yildi, iqtisodiy va madaniy hayotida turg'unlik yuzaga keldi. An'anaviy ta'lim tizimi zamon talablariga javob bermay qoldi, savodsizlik darajasi yuqori bo'lib, fan va texnika yutuqlaridan foydalanish imkoniyatlari juda cheklangan edi. Ana shunday sharoitda jamiyatni yangilashning yagona yo'li sifatida **ma'rifatparvarlik g'oyasi** ilgari surildi.

Jadidchilik harakati dastlab **ta'lim sohasidagi islohot** sifatida yuzaga keldi. "Usuli jadid" deb atalgan yangi ta'lim usuli an'anaviy maktablardagi faqat diniy ta'lim bilan cheklanishni inkor etib, o'qish-yozish, hisob, geografiya, tarix, tabiiy fanlar kabi dunyoviy bilimlarni o'qitishni maqsad qildi. Jadidlar ta'lim orqali xalq ongini uyg'otish, yosh avlodni zamonaviy bilimlar bilan qurollantirish mumkin, deb hisobladilar.

Jadidchilikning ijtimoiy mohiyati shundan iborat ediki, u jamiyatdagi **jaholat, mutaassiblik va turg'unlikka qarshi kurashni** o'z oldiga vazifa qilib qo'ydi. Jadidlar fikricha, millatning qoloqligi uning ilm-fan va ma'rifatdan uzoqlashganidadir. Shu sababli ular maktab, matbuot, teatr va adabiyot orqali xalqni uyg'otishga intildilar. Jadidchilik faqat ta'lim islohoti emas, balki **keng qamrovli ijtimoiy-madaniy harakatga** aylandi.

Jadidchilik harakatining siyosiy mohiyati ham asta-sekin kuchayib bordi. Dastlab ochiq siyosiy talablar qo'yilmagan bo'lsa-da, ma'rifat orqali milliy ongning o'sishi natijasida jadidlar mustamlakachilik siyosatini tanqid qila boshladilar. Ular milliy huquqlarni kengaytirish, mahalliy boshqaruvda mahalliy xalq vakillarining ishtirokini ta'minlash, adolat va qonun ustuvorligini qaror toptirish g'oyalarini ilgari surdilar. Bu jihatdan jadidchilik harakati keyinchalik siyosiy faollikka olib kelgan **ma'naviy poydevor** vazifasini bajardi.

Jadidchilik harakati umumturkiy va umummusulmon ma'rifatparvarlik oqimlari bilan uzviy bog'liq edi. Qrimlik Ismoil G'aspirinskiyning "Dilda, fikrda, ishda birlik" shiori Turkiston jadidlariga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Jadidlar Sharq va G'arb tajribasini uyg'unlashtirib, milliy an'analarni saqlagan holda jamiyatni zamonaviylashtirish tarafdori bo'ldilar.

Jadidchilik harakati Turkiston tarixida **milliy uygʻonish, ma'naviy yangilanish va ijtimoiy taraqqiyotga intilishning muhim ko'rinishi** bo'ldi. U Abdurauf Fitrat, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi buyuk ma'rifatparvarlarning shakllanishiga zamin yaratib, XX asr boshidagi o'zbek ma'naviy tafakkurining rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Jadidchilik harakatining mafkuraviy asosini ma'rifat, taraqqiyot va milliy o'zlikni anglash g'oyalari tashkil etdi. Jadidlar jamiyat taraqqiyotini faqat tashqi siyosiy o'zgarishlar bilan emas, balki avvalo inson tafakkurini yangilash orqali amalga oshirish mumkin, degan xulosaga kelganlar. Shu sababli ular "avval ma'rifat, so'ng siyosat" tamoyiliga tayanib ish ko'rdilar. Bu yondashuv jadidchilikni o'z davrining boshqa qarshilik harakatlaridan farqlab turuvchi asosiy xususiyatlardan biri edi.

Jadidlar an'anaviy maktab va madrasalardagi ta'lim tizimini tanqid qilar ekanlar, uning jamiyat ehtiyojlariga javob bermasligini ilmiy asosda ko'rsatib berdilar. Eski ta'limda yodlash va takrorlashga asoslangan usullar ustun bo'lib, mustaqil fikrlash, tahlil qilish va zamonaviy bilimlarni egallash imkoniyatlari cheklangan edi. Jadidlar esa yangi usul maktablarida fonetik o'qitish, darsliklardan foydalanish, sinf tizimini joriy etish orqali ta'lim samaradorligini oshirishga intildilar.

Jadidchilik harakatining muhim yo'nalishlaridan yana biri milliy matbuotni rivojlantirish bo'ldi. Jadidlar gazeta va jurnallarni xalqni uyg'otish, ijtimoiy muammolarni ochiq muhokama qilish, zamonaviy dunyoqarashni shakllantirish vositasi sifatida baholadilar. "Taraqqiy", "Samarqand", "Oyna" kabi nashrlar orqali ilm-fan, siyosat, madaniyat, ta'lim masalalari keng yoritildi. Bu nashrlar jadidchilik g'oyalarining ommaga yetib borishida katta rol o'ynadi.

Jadidchilik harakatida milliy til va adabiyot masalasi ham alohida o'rin tutdi. Jadidlar xalq tiliga yaqin, sodda va tushunarli uslubda asarlar yaratishni maqsad qildilar. Bu orqali ular keng ommani ma'rifatga jalb etish, milliy adabiyotning ijtimoiy ahamiyatini oshirishga erishdilar. Ayniqsa, drama va sahna asarlari jadidchilik g'oyalarini xalq ongiga singdirishda samarali vosita bo'ldi.

Jadidchilik harakati diniy masalalarda ham mutaassiblikdan yiroq, islohiy yondashuvni ilgari surdi. Jadidlar islom dinini taraqqiyotga to'siq emas, balki to'g'ri talqin etilganda ilm-fan va ma'rifat bilan uyg'un holda rivojlanishi mumkin bo'lgan qadriyat sifatida ko'rdilar. Ular dinni

jaholatni oqlash vositasiga aylantirishga qarshi chiqib, ilm olishni diniy burch darajasiga ko'tardilar.

Jadidchilik harakatining tarixiy ahamiyati shundaki, u Turkiston jamiyatida milliy tafakkur, ijtimoiy faollik va zamonaviy ongning shakllanishiga kuchli turtki berdi. Jadidlar tomonidan boshlangan ma'naviy uyg'onish jarayoni keyinchalik siyosiy mustaqillik g'oyalarining paydo bo'lishi uchun muhim zamin yaratdi. Shu jihatdan jadidchilik harakati XX asr boshlaridagi o'zbek milliy harakatlarining g'oyaviy poydevori sifatida baholanadi.

2. Abdurauf Fitratning ma'naviy-ma'rifiy qarashlari va jadidchilikdagi o'rni

Abdurauf Fitrat (1886–1938) XX asr boshidagi o'zbek jadidchilik harakatining eng yirik namoyandalaridan biri bo'lib, u nafaqat ma'rifatparvar, balki chuqur tafakkur egasi, mutafakkir, adib, olim va jamoat arbobi sifatida milliy uyg'onish jarayonida muhim rol o'ynadi. Fitrat faoliyati Turkiston jamiyatini ma'naviy jihatdan yangilash, milliy ongni uyg'otish va zamonaviy taraqqiyot yo'liga boshlash g'oyalari bilan chambarchas bog'liqdir.

Fitratning ma'naviy-ma'rifiy qarashlari, avvalo, **millat taqdiri va kelajagi** haqidagi chuqur tashvishlardan kelib chiqqan. U millatning tanazzulga yuz tutishining asosiy sababini jaholat, savodsizlik va eskicha fikrlashda deb bildi. Fitratning fikricha, xalqni ozodlik va taraqqiyotga olib chiqadigan yagona kuch – bu ilm-fan va ma'rifatdir. Shu bois u jadidchilik g'oyalarini faqat ta'lim islohoti doirasida emas, balki keng ma'naviy uyg'onish harakati sifatida talqin etdi.

Fitratning ijodida **ta'lim va tarbiya masalasi** markaziy o'rinni egallaydi. U eski maktab va madrasalardagi ta'lim tizimini keskin tanqid qilib, ularning yosh avlodni hayotga tayyorlay olmasligini ilmiy asosda ko'rsatdi. Fitrat ta'limning asosiy vazifasi insonni mustaqil fikrlaydigan, zamon bilan hamnafas, millat va Vatanga sadoqatli shaxs sifatida tarbiyalashdan iborat, deb hisoblagan. Uning “Oila”, “Rahbari najot”,

“Munozara” kabi asarlarida tarbiya, axloq va jamiyat masalalari keng yoritilgan.

Fitratning ma'rifatparvarlik faoliyatida **milliy ong va milliy o'zlikni anglash** g'oyasi muhim o'rin tutadi. U o'z asarlarida xalqni o'z tarixini, tilini, madaniyatini anglashga, ularga hurmat bilan qarashga chaqiradi. Fitrat milliy o'zlikni yo'qotgan xalq mustaqil taraqqiyotga erisha olmaydi, deb qat'iy xulosa chiqaradi. Shu sababli u jadidchilik harakatini milliy uyg'onishning g'oyaviy asosi sifatida ko'radi.

Fitrat ijodida **ijtimoiy tanqid** kuchli namoyon bo'ladi. U jamiyatdagi adolatsizlik, xurofot, mutaassiblik va sustkashlikni fosh etadi. Ayniqsa, diniy masalalarda Fitrat islomni taraqqiyotga zid kuch sifatida emas, balki to'g'ri talqin etilganda ilm-fan va ma'rifat bilan uyg'unlashadigan ma'naviy asos sifatida baholaydi. U din nomidan jaholatni targ'ib qiluvchi qarashlarga qarshi keskin chiqadi va ilm olishni eng oliy burch sifatida ko'rsatadi.

Fitrat jadidchilik harakatida **adabiyot va san'atning tarbiyaviy ahamiyatiga** alohida e'tibor qaratdi. U drama, publitsistika va nasr orqali jadidchilik g'oyalarini keng ommaga yetkazishga intildi. Uning sahna asarlari xalqni uyg'otish, ijtimoiy muammolar haqida o'ylashga undashda muhim vosita bo'ldi. Fitrat adabiyot jamiyat hayotidan uzilib qolmasligi, balki ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qilishi kerak, degan g'oyani ilgari surdi.

Abdurauf Fitrat jadidchilik harakatining **g'oyaviy yetakchisi va nazariy asoschilaridan biri** sifatida tarixda muhim iz qoldirdi. Uning ma'naviy-ma'rifiy qarashlari o'zbek xalqining milliy uyg'onish jarayonida hal qiluvchi ahamiyat kasb etib, bugungi kunda ham yosh avlodni vatanparvarlik, ma'rifat va milliy g'urur ruhida tarbiyalashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Abdurauf Fitratning ma'naviy-ma'rifiy qarashlari tasodifan shakllanmagan bo'lib, ularning ildizlari Sharq mumtoz tafakkuri, islom falsafasi hamda Yevropa ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan uzviy bog'liqdir. Fitrat yoshligidan madrasalarda diniy bilimlarni egallagan bo'lsa-da, an'anaviy ta'lim tizimining tor doirasi uni qoniqtirmagan. Ayniqsa, Istanbulda tahsil olgan yillari Fitrat dunyoqarashining keskin kengayishiga sabab bo'ldi. U yerda u zamonaviy fanlar, siyosiy fikr va ma'rifatparvarlik oqimlari bilan yaqindan tanishdi.

Fitratning g'oyaviy qarashlarida **islom va ma'rifat uyg'unligi** muhim o'rin tutadi. U islom dinini tarixiy taraqqiyotdan ajralgan holda

emas, balki insonni kamolga yetkazuvchi axloqiy va ma'naviy tizim sifatida talqin qiladi. Fitratning fikricha, islomning asl mohiyati ilm olish, tafakkur yuritish va adolatni qaror toptirishga qaratilgan bo'lib, dinni jaholat va mutaassiblik bilan tenglashtirish katta xatodir. Shu bois u "soxta dindorlik"ni keskin tanqid qilib, haqiqiy e'tiqod ilm va tafakkur bilan uyg'un bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi.

Fitrat ijodida **milliy mustaqillik g'oyasi** yashirin, ammo izchil tarzda rivojlanadi. Dastlab u ochiq siyosiy shiorlar bilan chiqmagan bo'lsa-da, uning asarlarida mustamlakachilik sharoitida yashayotgan millatning fojeali ahvoli chuqur tahlil qilinadi. Fitrat xalqni avvalo ma'naviy qullikdan ozod etish zarurligini ilgari suradi. Uningcha, ma'naviy jihatdan erkin bo'lmagan xalq siyosiy mustaqillikka ham erisha olmaydi.

Fitratning **til va adabiyotga munosabati** ham jadidchilikdagi o'rnini yaqqol ko'rsatadi. U milliy tilni xalqning ruhiy asoslaridan biri deb biladi. Fitrat asarlarida til masalasi nafaqat adabiy, balki siyosiy va madaniy ahamiyatga ega hodisa sifatida talqin etiladi. U tilni saqlash va rivojlantirishni millatni saqlash bilan tenglashtiradi. Shu bois Fitrat sodda, ravon va xalqona uslubni afzal ko'rib, adabiyot orqali keng ommaga murojaat qilishga intildi.

Fitratning dramaturgik va publitsistik faoliyati ham uning ma'rifatparvarlik qarashlarining amaliy ifodasidir. U sahna va matbuotni "tirik minbar" deb bilib, ular orqali jamiyatdagi muammolarni ochiq muhokama qilishga harakat qildi. Fitratning sahna asarlarida jaholat va taraqqiyot, eskilik va yangilik o'rtasidagi ziddiyatlar badiiy vositalar orqali yoritiladi. Bu esa uning asarlarini oddiy adabiy mahsulot emas, balki **ijtimoiy fikr uyg'otuvchi vositaga** aylantirdi.

Fitrat jadidchilik harakatida **intellektual yetakchi** sifatida namoyon bo'ldi. U jadidchilikni faqat amaliy islohotlar majmui emas, balki millatning falsafiy-ma'naviy uyg'onish jarayoni sifatida tushundi. Shu jihatdan Fitratning qarashlari jadidchilik harakatiga chuqur nazariy asos bag'ishladi.

Abdurauf Fitrat o'zbek jadidchiligining **g'oyaviy poydevorini mustahkamlagan buyuk mutafakkir** bo'lib, uning ma'naviy-ma'rifiy merosi bugungi kunda ham milliy ong, vatanparvarlik va ma'rifat masalalarini o'rganishda beqiyos ahamiyatga ega.

3. Mahmudxo'ja Behbudiyning jadidchilik faoliyati va ma'rifatparvarlik g'oyalari

Mahmudxo'ja Behbudiy (1875–1919) Turkiston jadidchilik harakatining asoschilaridan biri bo'lib, u o'z faoliyati orqali milliy ma'rifat, madaniyat va ijtimoiy ongning shakllanishida muhim o'rin tutdi. Behbudiy nafaqat adib va publitsist, balki jamoat arbobi, pedagog va teatr asoschilaridan biri sifatida jadidchilik g'oyalarini amaliyotga tatbiq etgan yetuk ziyoli edi. Uning ma'rifatparvarlik qarashlari jamiyatni ilm-fan orqali yangilash, xalqni jaholat va mutaassiblikdan xalos etish g'oyalari bilan chambarchas bog'liqdir.

Behbudiy faoliyatining markazida **ta'lim islohoti** masalasi turadi. U an'anaviy maktab va madrasalardagi ta'lim tizimini chuqur tahlil qilib, uning zamon talablariga mos kelmasligini ko'rsatdi. Behbudiy yangi usul maktablarini tashkil etish orqali o'quvchilarga nafaqat diniy bilimlar, balki geografiya, tarix, matematika, tabiiy fanlar kabi dunyoviy bilimlarni ham o'rgatish zarurligini ta'kidladi. Uning fikricha, savodli va zamonaviy bilimga ega avlodgina millatni taraqqiyot yo'liga olib chiqishi mumkin edi.

Mahmudxo'ja Behbudiyning jadidchilik faoliyatida **matbuot alohida o'rin** egallaydi. U milliy gazeta va jurnallarni xalq ongini uyg'otishning eng samarali vositasi deb bildi. Behbudiy muharrirligida nashr etilgan "Samarqand" gazetasi va "Oyna" jurnali Turkiston jadidchilik matbuotining yetakchi nashrlariga aylandi. Bu nashrlarda ta'lim, jamiyat, siyosat, madaniyat va milliy muammolar ochiq muhokama qilinib, xalqni fikrlashga undovchi maqolalar chop etildi.

Behbudiy jadidchilik harakatida **milliy teatr va dramaturgiyani** rivojlantirishga ham katta hissa qo'shdi. Uning "Padarkush" dramasi o'zbek dramaturgiyasi tarixida muhim bosqich bo'lib, sahna orqali jamiyatdagi ijtimoiy illatlar, jaholat va ma'naviy tanazzul masalalarini yoritdi. Behbudiy teatrni xalq uchun tushunarli va ta'sirchan tarbiya vositasi sifatida ko'rib, u orqali jadidchilik g'oyalarini keng ommaga yetkazishga erishdi.

Behbudiy qarashlarida **milliy ong va vatanparvarlik** masalalari yetakchi o'rinni egallaydi. U Turkiston xalqlarini o'z taqdiriga befarq bo'lmaslikka, milliy manfaatlarni anglashga chaqirdi. Behbudiy

mustamlakachilik sharoitida yashayotgan jamiyatning muammolarini ochiq tanqid qilar ekan, xalqni ilm-fan va birlik orqali qutulish mumkinligiga ishondi. Uning asarlarida milliy taraqqiyot g'oyasi doimo markazda turadi.

Mahmudxo'ja Behbudiyning ma'rifatparvarlik faoliyatida **din va zamonaviylik uyg'unligi** muhim ahamiyat kasb etadi. U islomni jaholat bilan tenglashtirishga qarshi chiqib, dinni ma'naviy poklanish va ilm olishga undovchi kuch sifatida talqin qildi. Behbudiy fikricha, din va dunyoviy bilimlar bir-biriga zid emas, aksincha, ular uyg'unlashgandagina jamiyat taraqqiy etadi.

Xulosa qilib aytganda, Mahmudxo'ja Behbudiy Turkiston jadidchilik harakatining **amaliy yetakchilaridan biri** bo'lib, u ta'lim, matbuot, teatr va publitsistika orqali milliy ma'rifat va ongning yuksalishiga beqiyos hissa qo'shdi. Uning boy ma'naviy merosi bugungi kunda ham o'zbek jamiyatida ma'rifatparvarlik, vatanparvarlik va milliy uyg'onish g'oyalarini mustahkamlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Mahmudxo'ja Behbudiy jadidchilik harakatida nafaqat amaliy faoliyat yuritgan, balki **o'ziga xos ma'rifatparvarlik konsepsiyasini shakllantirgan mutafakkir** sifatida ham alohida ajralib turadi. Uning qarashlari Turkiston jamiyatining real ahvolini chuqur anglash, mustamlakachilik sharoitida millatni saqlab qolish va rivojlantirish muammolariga ilmiy va hayotiy yondashuv asosida shakllangan.

Behbudiy o'z davrining ijtimoiy-siyosiy jarayonlarini diqqat bilan kuzatar ekan, Turkiston xalqlarining orqada qolishining asosiy sabablarini bir necha omillar bilan izohlaydi. U, avvalo, **savodsizlik, ta'lim tizimining eskirganligi, jamiyatda tanqidiy fikrlashning yo'qligini** asosiy to'siq sifatida ko'rsatadi. Behbudiy fikricha, xalqning siyosiy yoki iqtisodiy jihatdan rivojlanishi ta'lim va ma'rifatsiz mumkin emas.

Behbudiyning ma'rifatparvarlik konsepsiyasida **maktab va o'qituvchi shaxsiga** alohida e'tibor beriladi. U o'qituvchini jamiyat taraqqiyotining asosiy tayanchi deb biladi. Behbudiyga ko'ra, yangi usul maktablari nafaqat bilim berishi, balki yosh avlodni vatanparvarlik, axloqiy poklik va ijtimoiy mas'uliyat ruhida tarbiyalashi lozim edi. Shu sababli u darsliklar mazmuni, o'qitish metodlari va ta'lim muhitiga katta ahamiyat qaratgan.

Behbudiy faoliyatida **sayohat va tajriba muhim o'rin** tutadi. U Turkiya, Rossiya, Kavkaz va boshqa hududlarga qilgan safarlari davomida zamonaviy maktablar, matbuot tizimi va ijtimoiy hayot bilan tanishib, bu tajribalarni Turkiston sharoitiga moslashtirishga harakat qilgan. Behbudiy xorij tajribasini ko'r-ko'rona ko'chirish tarafdori bo'lmagan, balki uni milliy an'analar bilan uyg'unlashtirishni zarur deb bilgan.

Behbudiy jadidchilik harakatida **milliy matbuotni siyosiy ongni shakllantirish vositasi** sifatida baholaydi. Uning maqolalarida Turkistonning siyosiy maqomi, mustamlakachilik siyosatining salbiy oqibatlari, mahalliy aholining huquqlari masalasi ehtiyotkor, ammo qat'iy uslubda yoritiladi. Behbudiy ochiq siyosiy kurashdan ko'ra, **fikr va ong orqali kurashishni** ma'qul ko'rgan.

Mahmudxo'ja Behbudiyning dramaturgik faoliyati uning ma'rifatparvarlik qarashlarining eng ta'sirchan ko'rinishlaridan biridir. "Padarkush" dramasi orqali u oila, tarbiya, mas'uliyatsizlik va jaholat muammolarini badiiy vositalar yordamida ochib beradi. Ushbu asarda shaxsiy fojea orqali butun jamiyatning muammolari ifodalanadi. Behbudiy teatrni xalq ongiga tez va kuchli ta'sir ko'rsata oladigan san'at turi sifatida baholab, uni jadidchilik harakatining muhim quroliga aylantirdi.

Behbudiy qarashlarida **ayollar ta'limi va jamiyatdagi o'rni** ham muhim masala sifatida ko'tariladi. U ayol savodsiz bo'lgan jamiyatda taraqqiyot bo'lishi mumkin emasligini ta'kidlaydi. Behbudiy fikricha, ona ma'rifatli bo'lsa, kelajak avlod ham ma'rifatli bo'ladi. Shu sababli u ayollarni o'qitish, ularning jamiyat hayotidagi faolligini oshirish g'oyalarini ilgari suradi.

Behbudiy jadidchilik harakatida **milliy birlik g'oyasini** faol targ'ib qilgan. U Turkiston xalqlarini kelib chiqishi, hududi yoki ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, umumiy milliy manfaatlar atrofida birlashishga chaqiradi. Uningcha, ichki parokandalik va befarqlik mustamlakachilik siyosatini yanada kuchaytiradi.

Mahmudxo'ja Behbudiyning fojeali o'limi uning faoliyatini to'xtatgan bo'lsa-da, u qoldirgan **ma'naviy-ma'rifiy meros jadidchilik harakatining eng yorqin sahifalaridan biri** bo'lib qolmoqda. Uning qarashlari keyingi avlod jadidlariga, jumladan Abdurauf Fitrat va Munavvarqori Abdurashidxonov faoliyatiga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

4. Munavvarqori Abdurashidxonovning ma'naviy-ma'rifiy faoliyati

Munavvarqori Abdurashidxonov XX asr boshlarida Turkistonda shakllangan jadidchilik harakatining eng yetuk namoyandalaridan biri bo'lib, u o'zining ma'naviy-ma'rifiy faoliyati bilan milliy uyg'onish jarayonida muhim rol o'ynagan. Uning faoliyati ta'lim, tarbiya, matbuot, madaniyat va ijtimoiy ongni isloh qilish masalalarini qamrab olgan bo'lib, jadidchilikning amaliy va nazariy asoslarini mustahkamlashga xizmat qilgan.

Munavvarqori, avvalo, **ta'lim sohasidagi islohotchi** sifatida tanilgan. U eski maktab va madrasalardagi ta'lim tizimi zamon talablariga javob bermayotganini chuqur anglab, yangi usul maktablarini tashkil etish tashabbusini ilgari surdi. Uning fikricha, maktab faqatgina diniy bilim beruvchi maskan bo'lib qolmasdan, balki yosh avlodni zamonaviy fanlar, tarix, geografiya, ona tili va xorijiy tillar bilan qurollantiruvchi ilm o'chog'iga aylanishi lozim edi.

Munavvarqori ta'lim mazmuniga **milliylik va zamonaviylik uyg'unligi** nuqtai nazaridan yondashdi. U Yevropa va Sharq tajribasini o'rganib, uni Turkiston sharoitiga moslashtirish tarafdori bo'ldi. Uning pedagogik qarashlarida o'quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va hayotga ongli munosabatni shakllantirish ustuvor vazifa sifatida qo'yilgan.

Munavvarqori Abdurashidxonov jadidchilik harakatida **darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratish** ishida ham faol ishtirok etdi. U yangi usul maktablari uchun sodda, tushunarli va ilmiy asoslangan darsliklar zarurligini ta'kidladi. Bu orqali u ta'lim sifatini oshirish, bilimni keng ommaga yetkazish va savodxonlikni yuksaltirishni maqsad qilgan.

Uning ma'naviy-ma'rifiy faoliyatida **matbuot va ommaviy axborot vositalari** muhim o'rin tutadi. Munavvarqori matbuotni jamiyat ongini uyg'otuvchi, xalqni ma'rifat sari yetaklovchi qudratli vosita sifatida baholadi. U turli maqolalarida xalqni ilm-fan, madaniyat va taraqqiyot yo'liga chorlab, jaholat va mutaassiblikning zararli oqibatlarini tanqid qildi.

Munavvarqori Abdurashidxonovning qarashlarida **milliy o'zlikni anglash va vatanparvarlik** g'oyasi markaziy o'rinni egallaydi. U millatning saqlanib qolishi va taraqqiy etishi bevosita ma'naviy

uygʻonish bilan bogʻliq ekanini taʼkidlaydi. Uning fikricha, oʻz tarixini, tilini va madaniyatini bilmagan xalq mustaqil rivojlanish yoʻliga chiqa olmaydi.

Munavvarqori jadidchilik doirasida **ayollar taʼlimi** masalasiga ham alohida eʼtibor qaratdi. U ayollarning savodli boʻlishi jamiyatning maʼnaviy yuksalishida muhim omil ekanini uqtirib, qizlar maktablarini ochish va ayollarning ilm olishiga sharoit yaratishni qoʻllab-quvvatladi. Bu qarashlar oʻsha davr uchun nihoyatda ilgʻor va jasoratli gʻoyalar edi.

Munavvarqori Abdurashidxonov faoliyatida **maʼnaviy tarbiya va axloq masalalari** ham muhim oʻrin tutadi. U ilm-fan bilan bir qatorda, insoniy fazilatlar – halollik, adolat, masʼuliyat va vatanparvarlikni tarbiyalash zarur deb hisoblagan. Uning asarlarida yosh avlodni maʼnaviy barkamol shaxs sifatida voyaga yetkazish gʻoyasi ustuvor hisoblanadi.

Siyosiy jihatdan Munavvarqori ehtiyotkor, ammo qatʼiy pozitsiyada boʻlgan. U ochiq qarama-qarshilikdan koʻra, **maʼrifat orqali islohot qilish** yoʻlini tanladi. Uningcha, xalqning ongini oʻzgartirmasdan turib, siyosiy yoki ijtimoiy oʻzgarishlarga erishib boʻlmaydi. Shu bois u butun faoliyatini taʼlim va maʼrifatga bagʻishladi.

Munavvarqori Abdurashidxonovning jadidchilik harakatidagi faoliyati keyingi avlod maʼrifatparvarlariga kuchli taʼsir koʻrsatdi. U Abdurauf Fitrat, Mahmudxoʻja Behbudiy kabi jadidlar bilan bir safda turib, Turkiston xalqlarining milliy uygʻonish jarayoniga katta hissa qoʻshdi.

Munavvarqori Abdurashidxonovning maʼnaviy-maʼrifiy faoliyati jadidchilik harakatining **pedagogik, maʼnaviy va ijtimoiy poydevorini mustahkamladi**. Uning qarashlari bugungi kunda ham milliy taʼlim, maʼnaviyat va vatanparvarlik masalalarini oʻrganishda muhim ilmiy-tarixiy manba boʻlib xizmat qiladi.

Munavvarqori Abdurashidxonovning maʼnaviy-maʼrifiy faoliyati faqat taʼlim islohoti bilangina cheklanib qolmay, balki jamiyat hayotining barcha sohalariga taʼsir koʻrsatgan keng qamrovli harakat sifatida namoyon boʻladi. U jadidchilik mafkurasining asosiy maqsadi – jamiyatni jaholatdan qutqarish va ilm-maʼrifat orqali taraqqiyot sari yetaklash gʻoyasini amalda roʻyobga chiqarishga intilgan.

Munavvarqori jamiyatdagi **ijtimoiy tengsizlik, qoloqlik va mutaassiblik** sabablarini chuqur tahlil qilgan. Uning fikricha, mazkur

illatlarning asosiy manbai – savodsizlik va ilmga befarqlik edi. Shu sababli u har qanday islohotning poydevori sifatida maorifni ko'rdi. U “ilm – millatning ko'zi” degan qarashni ilgari surib, ilmsiz millat taraqqiy etmasligini qat'iy ta'kidladi.

Munavvarqori Abdurashidxonovning qarashlarida **ijtimoiy ongni yangilash** masalasi alohida o'rin egallaydi. U xalq orasida keng tarqalgan taqdirparastlik, qo'rquv va itoatkorlik kayfiyatlarini keskin tanqid qilgan. Uning ta'limotida inson faol, tashabbuskor va jamiyat taqdiri uchun mas'ul shaxs sifatida talqin etiladi. Bu jihatdan u jadidchilikning insonparvarlik mohiyatini yoritib bergan.

Munavvarqori **diniy bilim va dunyoviy ilm uyg'unligi** tarafdori edi. U islom dinini jamiyat taraqqiyotiga to'siq emas, balki ma'naviy tayanch sifatida baholadi. Biroq u dinni mutlaqlashtirish, uni zamonaviy fanga qarshi qo'yish kabi holatlarga qarshi chiqdi. Uning fikricha, haqiqiy din ilm-fan bilan ziddiyatga kirishmasligi, balki uni qo'llab-quvvatlashi lozim.

Munavvarqori Abdurashidxonov jadidchilik doirasida **milliy til masalasiga** ham katta ahamiyat bergan. U ta'lim jarayonida ona tilining ustuvorligini yoqlab, bolalarni o'z milliy tilida o'qitish samarali natija berishini ta'kidlagan. Shu bilan birga, u arab, fors va rus tillarini o'rganishni ham zarur deb hisoblagan, chunki ular orqali jahon ilm-fani yutuqlariga yo'l ochilar edi.

Uning faoliyatida **milliy matbuot va jamoatchilik fikrini** shakllantirish alohida o'rin tutadi. Munavvarqori maqolalarida jamiyatdagi muammolarni ochiq bayon qilib, xalqni uyg'onishga, fikrlashga va bahs-munozaraga chorlagan. U matbuotni “millat oynasi” deb bilib, uni xalqni ma'rifatli qilishning samarali vositasi sifatida ko'rgan.

Munavvarqori Abdurashidxonovning ma'naviy qarashlarida **axloqiy tarbiya** masalasi ham yetakchi o'rinda turadi. U yoshlarni faqat bilimli emas, balki axloqan yetuk, jamiyat oldidagi burchini anglaydigan shaxslar qilib tarbiyalashni maqsad qilgan. Halollik, adolat,

mehnatsevarlik, vatanparvarlik kabi fazilatlar uning pedagogik qarashlarining asosini tashkil etadi.

Munavvarqori jadidchilik harakatida **ayollar masalasini** ko'targan ilg'or ma'rifatparvarlardan biri hisoblanadi. U ayollarning jamiyat hayotidagi o'rnini yuksaltirish, ularni savodli qilish orqali oilaning, demak, butun jamiyatning ma'naviy darajasini oshirish mumkinligini ta'kidlagan. Bu g'oyalar o'sha davr uchun katta ijtimoiy ahamiyatga ega edi.

Munavvarqori Abdurashidxonovning ma'rifiy faoliyati mustamlakachilik sharoitida olib borilgan bo'lib, u millatni bevosita siyosiy kurashga emas, balki **uzoq muddatli ma'naviy uyg'onish yo'liga** yetakladi. Uningcha, ilmiy, ma'naviy yetuk avlodni tarbiyalamasdan turib, haqiqiy ozodlikka erishib bo'lmaydi.

Natijada Munavvarqori Abdurashidxonov Turkiston jadidchilik harakatida **ma'rifat orqali milliy ozodlikka erishish** konsepsiyasining yorqin namoyandasi sifatida tarixda muhrlandi. Uning ilmiy-ma'rifiy merosi bugungi kunda ham ta'lim, tarbiya va milliy o'zlikni anglash masalalarini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Umumiy xulosa XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida shakllangan jadidchilik harakati milliy uyg'onish tarixida muhim burilish davrini tashkil etadi. Jadidlar jamiyatdagi qoloqlik, savodsizlik va ijtimoiy adolatsizlikning asosiy sabablarini chuqur anglab, ularni bartaraf etishning yagona yo'li sifatida ilm-ma'rifatni ilgari surdilar. Ular ma'rifat orqali jamiyatni yangilash, milliy ong va milliy o'zlikni anglashni shakllantirishni o'z oldilariga asosiy maqsad qilib qo'ydilar.

Abdurauf Fitrat, Mahmudxo'ja Behbudiy va Munavvarqori Abdurashidxonov jadidchilik harakatining yetakchi namoyandalari sifatida Turkiston ma'naviy-ma'rifiy hayotida tub burilish yasadilar. Ular yangi usul maktablarini tashkil etish, zamonaviy fanlarni ta'lim tizimiga joriy etish, milliy matbuot va teatrni rivojlantirish orqali xalqni uyg'otishga intildilar. Bu faoliyat nafaqat ta'lim sohasida, balki ijtimoiy tafakkur, madaniyat va jamoatchilik fikrining shakllanishida ham muhim

ahamiyat kasb etdi.

Jadid ma'rifatparvarlarining qarashlarida din va dunyoviy ilm uyg'unligi, axloqiy tarbiya, vatanparvarlik va milliy birlik g'oyalari yetakchi o'rin tutdi. Ular islomni jaholatni mustahkamlovchi omil sifatida emas, balki ma'naviy poklanish va taraqqiyotga xizmat qiluvchi manba sifatida talqin etdilar. Shu bilan birga, ular mutaassiblik va taqlidchilikni keskin tanqid qilib, mustaqil fikrlovchi, zamonaviy bilimlarga ega shaxsni tarbiyalashni maqsad qildilar.

Xulosa qilib aytganda, jadidchilik harakati Turkiston xalqlarining milliy uyg'onishida, mustaqil tafakkur va ma'naviy taraqqiyot yo'lida mustahkam poydevor bo'lib xizmat qildi. Jadidlarning boy ma'naviy-ma'rifiy merosi bugungi kunda ham yosh avlodni tarbiyalash, milliy ong va vatanparvarlik tuyg'ularini mustahkamlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Nazorat savollari

1. Jadidchilik harakati qanday ijtimoiy-tarixiy sharoitda vujudga keldi va uning asosiy maqsadi nimadan iborat edi?
2. Abdurauf Fitratning ma'naviy-ma'rifiy qarashlarida milliy uyg'onish g'oyasi qanday ifodalangan?
3. Mahmudxo'ja Behbudiy faoliyatida ta'lim, matbuot va teatrning o'rnini nimada namoyon bo'ladi?
4. Munavvarqori Abdurashidxonov jadidchilik harakatida qanday pedagogik va ijtimoiy g'oyalarni ilgari surgan?
5. Jadidlar din va dunyoviy ilm munosabatiga qanday yondashganlar?
6. Yangi usul maktablarining tashkil etilishi Turkiston jamiyati taraqqiyotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
7. Jadidchilik harakatining bugungi O'zbekiston ma'naviy-ma'rifiy hayotidagi ahamiyatini qanday baholash mumkin?

Mavzuni mustahkamlash bo'yicha test savollari:

1. Jadidchilik harakati qachon Turkistonda vujudga keldi?
 - a) XIX asr oxiri – XX asr boshida

- b) XVIII asr oxiri
 - c) XIX asr boshida
 - d) XX asr o'rtalarida
2. "Usuli jadid" nima?
- a) Yangi usul maktablar orqali zamonaviy bilim berish usuli
 - b) An'anaviy diniy maktablar tizimi
 - c) Faqat arab tilini o'rgatish usuli
 - d) Faqat matematik mashg'ulotlar tizimi
3. Mahmudxo'ja Behbudiy qaysi sohalarda faol bo'lgan?
- a) Ta'lim, matbuot, teatr va publitsistika
 - b) Faqat siyosiy arbob
 - c) Faqat diniy faoliyat
 - d) Faqat iqtisodiy islohotlar
4. Abdurauf Fitrat qaysi yurtlarda tahsil olgan?
- a) Istanbulda va Turkistonda
 - b) Faqat Turkistonda
 - c) Faqat Rossiyada
 - d) Faqat Kavkazda
5. Jadidlar jamiyatni qanday yo'l bilan isloh qilmoqchi bo'lgan?
- a) Ma'rifat va ilm orqali
 - b) Faqat siyosiy qarashlar orqali
 - c) Faqat iqtisodiy o'zgarishlar orqali
 - d) Faqat diniy islohotlar orqali
6. Abdurauf Fitratning ma'naviy-ma'rifiy qarashlarida qaysi tamoyil markaziy o'rin tutadi?
- a) "Avval ma'rifat, so'ng siyosat" tamoyili
 - b) Siyosiy hokimiyatni qo'lga olish
 - c) Milliy tilni faqat adabiy sohada rivojlantirish
 - d) Faqat iqtisodiy taraqqiyot
7. Munavvarqori Abdurashidxonovning ta'lim islohotidagi asosiy maqsadi nima edi?
- a) Yangi usul maktablar orqali milliy va zamonaviy fanlarni

- o'rgatish
- b) Faqat diniy bilim berish
 - c) Faqat rus tilini o'rgatish
 - d) Siyosiy kurashga tayyorlash
8. Mahmudxo'ja Behbudiy teatr va dramaturgiyaga nima uchun e'tibor qaratgan?
- a) Jamiyatdagi ijtimoiy muammolar va ma'naviy tanazzulni ko'rsatish uchun
 - b) Faqat san'atni rivojlantirish uchun
 - c) Faqat diniy mavzularni o'rgatish uchun
 - d) Faqat siyosiy targ'ibot uchun
9. Jadidchilik harakatining umummusulmon va umumturkiy oqimlar bilan bog'liqligi qaysi shior orqali kuchli ta'sir ko'rsatgan?
- a) "Dilda, fikrda, ishda birlik"
 - b) "Ilm ol, taraqqiy et"
 - c) "Avval ma'rifat, so'ng siyosat"
 - d) "Yangi maktab – yangi jamiyat"
10. Abdurauf Fitrat diniy qarashlarda nimani asosiy hisoblagan?
- a) Islomni ilm-fan va ma'rifat bilan uyg'unlashadigan axloqiy tizim sifatida talqin qilish
 - b) Dinni siyosiy maqsadlarda ishlatishni
 - c) Faqat tarixiy bilimlar orqali dinni o'rganish
 - d) Dinni zamonaviy fanlarga qarshi qo'yish

GLOSSARIY

Ahl as-sunna val-jamoa – islomda sunniylik yo'nalishining umumiy nomi bo'lib, Qur'on, hadis va musulmonlar jamoasi ijmosiga tayanadi.

Aql va naql – islom falsafasida bilishning ikki asosi: aqliy dalil (aql) va naqliy manbalar (naql – Qur'on va hadis).

Adabiy meros – mutafakkir va ijodkorlar tomonidan yaratilgan badiiy va ilmiy asarlar majmui.

Adolat – jamiyat va shaxs hayotida haqqoniylik va tenglik tamoyili.

Ahloq – insonning xulq-atvori, odob-axloqiy me'yorlari tizimi.

Ahloqiy tarbiya – insonda ezgu xulq-atvor va ma'naviy fazilatlarni shakllantirish jarayoni.

Alloma – fan, din, falsafa yoki adabiyot sohasida chuqur bilimga ega bo'lgan, jahon sivilizatsiyasiga salmoqli hissa qo'shgan buyuk shaxs.

An'anaviy ta'lim – asosan diniy fanlarga tayangan, eski usullarga asoslangan ta'lim tizimi.

Musulmon Renessansi – IX–XII asrlarda islom dunyosida, xususan Markaziy Osiyo va Yaqin Sharqda ilm-fan va madaniyatning yuksalish davri.

Arab yozuvi – o'rta asrlarda islom dunyosida ilm-fan va adabiyotda qo'llanilgan yozuv tizimi.

Axborot madaniyati – axborotni to'g'ri qabul qilish, tahlil qilish va undan samarali foydalanish ko'nikmasi.

Bahs-munozara – ilmiy va falsafiy masalalarni muhokama qilish orqali haqiqatga yetish usuli.

Bayt ul-hikma – IX asrda Bag'dodda tashkil etilgan yirik ilmiy markaz; tarjima, tadqiqot va rasadxona faoliyati bilan mashhur.

Barkamol inson (komil inson) – jismoniy, aqliy va ma'naviy jihatdan yetuk, jamiyat oldida mas'uliyatli shaxs.

Bilimdonlik – keng qamrovli bilimga egalik holati.

Civilizatsiya – insoniyat taraqqiyotining muayyan bosqichidagi madaniy, ijtimoiy va ilmiy yutuqlar majmui.

Darslik – ta'lim jarayoni uchun maxsus tayyorlangan o'quv qo'llanma.

Didaktika – ta'lim nazariyasi, o'qitish qonun-qoidalarini o'rganuvchi fan.

Diniy mutaassiblik – dinni biryoqlama, tanqidsiz qabul qilish holati.

Diniy-ma'rifiy meros – islomiy ilmlar va ma'naviy ta'limotlar asosida yaratilgan asarlar majmui.

Dunyoqarash – insonning olam, jamiyat va o'z o'rnini haqidagi qarashlari tizimi.

Dunyoviy fanlar – matematika, astronomiya, tibbiyot, geografiya, tarix kabi diniy ta'limdan tashqari fanlar.

Ensiklopedik alloma – ilm-fanning bir necha sohalarida tadqiqot olib borgan ko'p qirrali olim.

Falsafa – borliq, bilish va qadriyatlar haqidagi umumiy qonun-qoidalarini o'rganuvchi fan.

Fanlararo yondashuv – bir masalani bir nechta fan nuqtai nazaridan o'rganish usuli.

Fiqh – islom huquqshunosligi, shariat qonun-qoidalarini o'rganuvchi fan.

Fikr erkinligi – shaxsning o'z qarashini erkin bildirish huquqi.

G'oyaviy meros – allomalar tomonidan yaratilgan g'oya va ta'limotlar majmui.

Hadis – Payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning so'zlari, amallari va ma'qullagan ishlari haqidagi rivoyatlar.

Hadisshunoslik – hadislarini yig'ish, tekshirish va tasniflash bilan shug'ullanuvchi ilm sohasi.

Hijoz – Makka va Madinani o'z ichiga olgan islom dini uchun muqaddas mintaq.

Ilmiy an'ana – ilm-fanda avlodlar o'rtasida saqlanib qolgan uslub va yo'nalishlar.

Ilmiy maktab – muayyan olim atrofida shakllangan ilmiy yo'nalish.

Ilmiy meros – olim va mutafakkirlar tomonidan qoldirilgan asarlar va g'oyalar majmui.

Irfon – tasavvufda ilohiy haqiqatni qalb orqali anglash.

Islom sivilizatsiyasi – islom dini asosida shakllangan madaniy, ilmiy va ijtimoiy tizim.

Isloh – jamiyat hayotida mavjud tizimlarni takomillashtirishga qaratilgan o'zgarishlar.

Jadidchilik – XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan milliy-ma'rifiy harakat.

Jadidlar – yangi usul ta'limini joriy etgan, milliy uyg'onish g'oyalarini ilgari surgan ma'rifatparvar ziyolilar.

Jamoatchilik fikri – jamiyat a'zolarining umumiy ijtimoiy-siyosiy munosabati.

Kalom ilmi – islom aqidasi aqliy dalillar orqali asoslovchi diniy-falsafiy fan.

Ma'naviyat – insonning axloqiy, ruhiy va madaniy qadriyatlari majmui.

Ma'rifatparvarlik – jamiyat taraqqiyotini ilm va ta'lim orqali ta'minlash g'oyasi.

Markaziy Osiyo Renessansi – IX–XII va XIV–XV asrlarda Markaziy Osiyoda ilm-fan va madaniyatning yuksalishi.

Milliy ong – shaxs va jamiyatning o'z millatiga mansublikni anglashi.

Milliy uyg'onish – xalqning o'z tarixiy merosi va qadriyatlarini anglab, ijtimoiy faollashuvi jarayoni.

Naqshbandiya – Markaziy Osiyoda shakllangan tasavvuf tariqati.

Nisba – islom ilmiy an'anasida olimning kelib chiqishi yoki yashagan joyini bildiruvchi qo'shimcha nom.

Rasadxona – astronomik kuzatishlar olib boriladigan ilmiy inshoot.

Ruhiy kamolot – insonning ma'naviy yetuklikka erishish jarayoni.

Shariat – islom dinining huquqiy va axloqiy qonun-qoidalari majmui.

Tasavvuf – islomda ruhiy poklanish, axloqiy kamolot va ilohiy muhabbatni targ'ib qiluvchi ta'limot.

Tariqat – tasavvufda ma'naviy kamolotga yetaklovchi amaliy yo'l.

Tarixiy xotira – xalqning o'tmish haqidagi umumiy tasavvuri.

Usuli jadid – zamonaviy pedagogik usullarga asoslangan ta'lim tizimi.

Vatanparvarlik – Vatanga muhabbat va uning taraqqiyoti uchun mas'uliyat hissi.

Vorislik – madaniy va ma'naviy merosning avlodlar o'rtasida uzatilishi.

Zamonaviy ta'lim – ilg'or fan yutuqlari va pedagogik metodlarga asoslangan ta'lim tizimi.

Ziyoli – jamiyatda ma'naviy-ma'rifiy yetakchi bo'lgan bilimli qatlam vakili.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev. Yangi Oʻzbekiston strategiyasi. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2021.
2. Karimov I.A. Yuksak maʼnaviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Maʼnaviyat, 2008.
3. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yoʻq. – Toshkent: Sharq, 1998.
4. Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi. 1–12.jildlar. – Toshkent, 2000–2006.
5. Mualliflar jamoasi. Sharq allomalari ilmiy merosi (darslik). – Toshkent: Fan, 2019.
6. Mualliflar jamoasi. Sharq mutafakkirlari falsafasi (darslik). – Toshkent: Oʻqituvchi, 2015.
7. Xayrullayev M. Markaziy Osiyoda Uygʻonish davri va uning ilmiy-merosiy ahamiyati. – Toshkent: Fan, 1994.
8. Negmatova Sh., Rasulov K. Sharq allomalari va ularning ilmiy merosi. – Samarqand, 2020.
9. Fitrat A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Maʼnaviyat, 2000.
10. Mahmudxoʻja Behbudiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan, 1997.
11. Munavvarqori Abdurashidxonov. Maʼrifiy maqolalar va xotiralar. – Toshkent, 1999.
12. Alisher Navoiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Gʻafur Gʻulom nomidagi nashriyot, 2011.
13. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2010.
14. Yusuf Xos Hojib. Qutadgʻu bilig. – Toshkent: Fan, 1971.
15. Jaloliddin Rumiy. Masnaviy (tanlangan boblar). – Toshkent, 2005.
16. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Fan, 1973.

17. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari (qisqartirilgan nashr). – Toshkent: Fan.
18. Imom al-Buxoriy. Al-Jome' as-sahih (tarjima va sharhlar bilan). – Toshkent, 1997.
19. Imom at-Termiziy. Sunani Termiziy. – Toshkent.
20. Abu Mansur al-Moturidiy. Kalom asoslari (tanlangan matnlar). – Toshkent, 2003.
21. Burhoniddin al-Margʻinoniy. Hidoya (qisqartirilgan nashr). – Toshkent, 2000.
22. Mirzo Ulugʻbek. Ziji Ulugʻbek. – Toshkent: Fan.
23. Ali Qushchi. Astronomik risolalar. – Toshkent, 2009.
24. Komatsu H. Turkistonda jadidchilik harakati. – Toshkent, 1993.
25. Xolid A. Markaziy Osiyoda milliy uygʻonish. – Toshkent, 2011.
26. Lazzerini E. Central Asian Intellectual History. – Oxford, 2007.
27. Bertels E.E. Sharq tasavvufi va adabiyoti. – Moskva, 1965.
28. Samʻoniy A.S. Nasablar kitobi. – Qohira, 1962.
29. Sharq allomalari hayoti va faoliyati (maqolalar toʻplami). – Toshkent: Fan, 2020.
30. Jadidlar va milliy maʼrifat (ilmiy-ommabop toʻplam). – Samarqand, 2021.
31. Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. Hadislar. 1–4.jildlar. – Toshkent, 1997.
32. Nurboqiy X. Qurʻoni Karimning ilmiy moʻjizalari. – Toshkent, 2002.
33. Xayrullayev M. Oʻrta Osiyoda ilk uygʻonish davri madaniyati. – Toshkent: Fan, 1994.
34. Imom al-Buxoriy va uning dunyo madaniyatida tutgan oʻrni mavzusidagi xalqaro ilmiy konferensiya materiallari. – Samarqand, 1998.
35. Qayumov A. Ahmad Fargʻoniy. – Toshkent, 1998.
36. Zohidiy A. Turkistonda oʻrta asr arab-musulmon madaniyati. – Toshkent, 1990.

37. Muhammadrasul o'g'li A. Qaffol Shoshiy ibratlari. – Toshkent: Hidoyat, 2004.
38. Veliev I.M. Qoffol Shoshiy. Qisqacha ma'lumotnoma. – Toshkent: Istiqlol, 2005.
39. Abduqahhor Ibrohimov. Ma'mun akademiyasi. – Toshkent, 2005.
40. Kormilitsin A. Beruniy va kitob. – Toshkent, 1993.
41. Beruniy tavalludining 1000 yilligi. – Toshkent: Fan, 1973.
42. Qodirov A. O'rta Osiyoda meditsinaning paydo bo'lishi. – Toshkent, 1990.
43. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. – Toshkent, 1997.
44. Komilov N. Tafakkur karvonlari. – Toshkent, 1999.
45. Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik va tekstologik tahlili. – Toshkent: Akademnashr, 2011.
46. Tafakkur durdonalari. III. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2012.
47. Farididdin Attor. Tazkirat-ul-avliyo. – Toshkent: G'afur G'ulom nashriyoti, 2013.
48. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Samarqandning sara ulamolari. – Toshkent: Xilol-Nashr, 2014.
49. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Mazhablar – birlik ramzi. – Toshkent: Xilol-Nashr, 2014.
50. Uvatov U. (tuz.). Buyuk yurt allomalari. – Toshkent: O'zbekiston, 2018.
51. Abdurahmon Jomiy. Bahoriston. – Dushanbe, 1966.
52. Abu Mansur as-Sa'liyniy. I'timad ad-dahr fi mahosin ahl al-asr. – Toshkent, 1976.
53. Abul Muksin Muhammad Boqir ibn Muhammad Ali. Bahouddin Balogardon. – Toshkent, 1993.
54. Avlodlar bay'zi. Nashrga tayyorlovchi S. Isomiddinov. – Toshkent, 1996.
55. Aminov A. Xisorning qirq mo'jizasi. – Toshkent, 1990.
56. Afqahzod A. Dar safi buzurgon. – Dushanbe, 1986.
57. Axmedov B. Davlattosh Samarqandiy. – Toshkent, 1967.

58. Baraka X. Tasavvuf. – Samarqand, 1997.
59. Berdiev A. Avlodlar ko'prigi. – Toshkent, 2001.
60. Bertels Ye.Z. Eron adabiyoti va madaniyati tarixi. – Moskva, 1988.
61. Buxoriy S.S. Bahouddin Naqshband yoki yetti pir. – Toshkent, 1993.
62. Vohidov Sh., Ismoilov M. Faqiriy, Ravnaqiy va Nahziylarning ilmiy-adabiy merosi. – Qo'lyozma.
63. Gulshani adab. 1–4.jildlar. – Dushanbe, 1975–1977.
64. Gulshaniy A. Alvido. – Qarshi, 1998.
65. Dehxudo. Lug'atnoma. 11–13.jildlar. – Tehron nashri.
66. Durdonaho. – Dushanbe, 1977.
67. Durdonaho madaniyati Tojikiston dar ganchinahi Hindiston. – Dushanbe, 1984.
68. Durdonaho nasr. 1–2.jildlar. – Dushanbe, 1989.
69. Abdurauf Fitrat. Munozara. – Toshkent: Ma'naviyat, 2003.
70. Abdurauf Fitrat. Rahbari najot. – Toshkent: Sharq, 2001.
71. Abdurauf Fitrat. Oila. – Toshkent: Ma'naviyat, 2000.
72. Abdurauf Fitrat. Sayha. – Toshkent: Fan, 1999.
73. Behbudiy M. Padarkush. – Toshkent: Fan, 1998.
74. Munavvarqori Abdurashidxonov. Milliy tarbiya masalalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2002.
75. Qosimov B. Jadidchilik: milliy uyg'onish harakati sifatida. – Toshkent: Fan, 2004.
76. Karimov N. O'zbek jadid adabiyoti va ma'rifatparvarlik. – Toshkent: Akademnashr, 2010.
77. Xudoyqulov A. Sharq falsafasi va ma'naviyat masalalari. – Toshkent: Ma'naviyat, 2012.
78. Rasulov K. Markaziy Osiyoda ma'naviy meros va tarixiy tafakkur. – Samarqand, 2018.

AXBOROT MANBALARI

1. **www.ziynet.uz** – O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi va Oliy ta’lim tizimi uchun mo‘ljallangan milliy ta’lim portali. Ilmiy, ma’rifiy va o‘quv materiallari jamlangan.

2. **www.eurasia.org.ru** – Yevroosiyo hududi tarixi, madaniyati va sivilizatsiyasiga oid ilmiy maqolalar va tahliliy materiallar sayti.

3. **www.history.ru** – Jahon va Rossiya tarixi, tarixshunoslik va manbashunoslikka oid elektron resurslar bazasi.

4. **www.philos.msu.ru** – Moskva davlat universiteti Falsafa fakultetining rasmiy sayti. Falsafa, kalom, mantiq va ma’naviy merosga oid ilmiy materiallar.

5. **www.museum.ru** – Dunyo muzeylari, madaniy meros obyektlari va tarixiy ekspozitsiyalar haqida ma’lumot beruvchi axborot portali.

6. **www.islamic-awareness.org** – Islom tarixi, hadisshunoslik, kalom va islom sivilizatsiyasiga oid ilmiy-tahliliy resurs.

7. **www.alukah.net** – Islom ilmlari, tafsir, hadis, fiqh va tasavvuf bo‘yicha elektron kutubxona.

8. **www.britannica.com** – Jahon ensiklopediyasi. Allomalar, tarixiy shaxslar va ilmiy atamalar haqida ishonchli ma’lumot manbai.

9. **www.worldhistory.org** – Jahon tarixi, sivilizatsiyalar va madaniy taraqqiyot masalalariga bag‘ishlangan ilmiy-populyar portal.

10. **www.unesco.org** – YuNESKO rasmiy sayti. Madaniy meros, jahon sivilizatsiyasi va ilmiy-ma’rifiy dasturlar haqida ma’lumotlar.

**ISOMIDDINOV YO‘LDOSH YUSUBBOYEVICH
AXMADOV DOVUDXON XABIBULLOYEVICH**

SHARQ ALLOMALARINING ILMIY MEROSI

DARSLIK

Muharrir:	E.Eshov
Tex. muharrir:	D.Abduraxmonova
Musahhih:	M.Shodiyeva
Badiiy rahbar:	M.Sattorov

**Nashriyot litsenziyasi № 022853. 04.03.2022.
Original maketdan bosishga ruxsat etildi: 07.03.2026. Bichimi
60x84. Kegli 16 shponli. “Times New Roman” garnitura 1/16.
Elektrografik usulda. Oddiy bosma qog‘ozi.
Bosma tabog‘i 11. Adadi 100. Buyurtma №_**

**“BUXORO DETERMINANTI” MCHJ
bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahar Namozgoh ko‘chasi 24-uy
Tel.: + 998 91 310 27 22**